Академія правових наук України
Інститут вивчення проблем злочинності

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Збірник наукових праць • Випуск 14

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Збірник наукових праць

Видається з 1997 р.
Випуск 14

ББК 67.308
П35

Засновник
Академія правових наук

Редакційна колегія:
Ю.В. Баулін (головний редактор), В.С. Зеленецький (заст. головного редактора), В.С. Батиргареєва, В.І. Борисов, В.В. Голіна, Ю.М. Грошевий, Л.В. Дорош, В.А. Журавель, О.Г. Кальман, Н.В. Сібільова, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.П. Тихий, В.Ю. Шепітько.

П35 Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць. Випуск 14 / Ред. кол.: *Ю.В. Баулін* (голов. ред.) та ін. – Х.: вид-во «Кроссроуд», 2007. – 284 с.

Видавець
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України
61002, Харків, вул. Пушкінська, 49
Тел.: 715-62-08; 700-65-81

Видавництво
«Кроссроуд»
61001, Харків, вул. Плеханівська, 92А
корп. В, оф. 709, 711
Тел.: 717-32-34; 717-32-35; 717-32-36

Журнал включено до переліку наукових фахових видань (постанова президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 7460

ББК 67.308

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2007
© ТОВ «Кроссроуд», 2007

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.9(477)

О.Г. Кальман, д.ю.н., професор;
І.О. Христич, к.е.н., доцент, ст. наук. співробітник
ІВПЗ АПрН України, м. Харків

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У цілому криміногенна ситуація в Україні за роки незалежності характеризується стабільною тенденцією до збільшення кількості зареєстрованих злочинів. Однак ця тенденція була не рівномірною, і в окремі роки відбувалося зменшення рівня злочинності. Загальний стан злочинності за роки незалежності України можна прослідкувати за даними таблиці 1.

Таблиця 1.

Загальний стан злочинності в Україні[1]

Роки	Зареєстровано злочинів	Динаміка (в% ; + приріст; – зменшення)		Кількість на 100 тис. населення
		До 1991 р.	До попереднього року	
1991	405516	–	–	784,5
1992	480478	+ 18,5	+ 18,5	927,7
1993	539299	+ 33,0	+ 12,2	1034,0
1994	572147	+ 41,1	+ 6,1	1081,0
1995	641860	+ 58,3	+ 12,2	1245,0
1996	617262	+ 52,2	– 3,9	1207
1997	589208	+ 45,3	– 4,5	1162
1998	575982	+ 42,0	– 2,2	1145
1999	558716	+ 37,8	– 3,0	1119
2000	567795	+ 40,0	+ 1,6	1147
2001	514497	+ 26,9	– 9,4	1057

[1] Див.: Лунеев В.В. Преступность XX века. – Изд. 2-е перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 235–236; за останні чотири роки показники взято з "Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2003 р."; "Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2004 р."; "Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2005 р."; "Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2006 р.".

2002	460389	+ 18,5	– 19,5	955
2003	556351	+ 37,3	+ 20,8	1159
2004	520105	+ 28,8	– 6,5	1092
2005	485725	+ 19,8	– 6,6	1024
2006	420900	+ 3,8	– 18,8	894

Але із загальної кількості осіб, які вчинили злочини, реально засуджено близько половини осіб.

Наведемо дані про загальну кількість засуджених в Україні (табл. 2).

Таблиця 2.

Кількість засуджених в Україні в 1990–2006 роках

Рік	Кількість засуджених	Темп зростання, в%	
		до 1990 р.	до попереднього року
1990	104199	100	–
1991	108553	104,2	104,2
1992	115260	110,6	106,2
1993	152878	146,7	132,6
1994	174959	167,9	114,4
1995	212915	203,6	121,7
1996	242124	232,4	113,7
1997	237790	228,2	98,2
1998	232598	223,2	97,8
1999	222239	213,3	95,5
2000	230903	221,6	103,9
2001	201627	193,5	87,3
2002	194212	186,4	96,3
2003	201081	193,0	103,5
2004	204797	196,5	101,8
2005	176900	169,8	86,4
2006	160900	154,4	91,9

Наведені дані свідчать про те, що кількість засуджених за роки після 1990 р. зросла вдвічі. Наочно видно, що, як правило, після року підвищення злочинності (1995 р.) декілька років збільшується кількість засуджених осіб (1995–1997 роки), тому можна вважати, що у 2004 р. відбулося збільшення чисельності засуджених після зростання злочинності у 2003 р. Дані про кількість засуджених в 2005 р. і 2006 р. ще раз наочно свідчать

про те, що зростання кількості зареєстрованих злочинів і осіб, що їх вчинили, було штучним, інакше кількість засуджених у 2005 р. повинна була б не зменшитися, а навпаки, слід було очікувати її приріст.

Коефіцієнт злочинності в Україні на 10 тис. середньорічного населення у 1998 р. складав 114,5; у 1999 – 111,9; у 2000 – 107,2; у 2001 – 98,7; у 2002 – 91,0; у 2003 – 115,9; у 2004 – 109,2; у 2005 – 102,4; у 2006 – 89,4 злочинів. Цей коефіцієнт дозволяє судити про те, наскільки інтенсивно злочинність впливає на громадян, тобто скільки злочинів приходиться на певну кількість громадян.

Коефіцієнт судимості на 10 тис. середньорічного населення в 1996 р. становив 47,4; у 1997 – 46,9; у 1998 – 46,2; у 1999 – 44,5; у 2000 – 45,2; у 2001 – 42,0; у 2002 – 41,3; у 2003 – 42,3; у 2004 – 43,3; у 2005 – 37,3; у 2006 – 34,2 засуджених.

При кримінологічних дослідженнях злочинності застосовується і такий показник як ціна злочинності, тобто обсяг і характер прямого та непрямого збитку від злочинів. За даними МВС України матеріальний збиток від злочинів за порушеними кримінальними справами у 2003 р. склав 1 млрд. 552 млн., з них 988 млн. грн. у сфері економіки. Від насильницьких злочинів постраждало 351,9 тис. осіб. Серед них було 8,6 тис. неповнолітніх, 113,7 тис. жінок, 41,6 тис. – пенсіонерів. У 2004 р. за даними МВС України матеріальний збиток від злочинів за порушеними кримінальними справами у 2004 р. склав 1,4 млрд., з них 927 млн. грн. – у сфері економіки. Від насильницьких злочинів постраждало 351,9 тис. осіб. Від насильницьких злочинів постраждало 328570, серед них було 9747 неповнолітніх, 107011 жінок, 34580 пенсіонерів. У 2005 р. матеріальні збитки від злочинів за порушеними кримінальними справами становили 1 млрд. 433 млн. грн., у тому числі у сфері економіки – 1 млрд. 57 млн. грн. Від насильницьких злочинів постраждало 309,2 тис. осіб, із них 98,5 тис., або кожна третя – жінка. Серед потерпілих було 13,5 тис. неповнолітніх, що на 39,4% більше, ніж у 2004 р., і 26,9 тис. пенсіонерів. У 2006 р. матеріальні збитки від злочинів за порушеними кримінальними справами становили 1 млрд. 257 млн. грн., у тому числі у сфері економіки – 717 млн. грн. Від насильницьких злочинів потерпіло 255,1 тис. осіб, із них 77,4 тис., або кожна третя – жінка. Серед потерпілих було 13,2 тис. неповнолітніх і 16,6 тис. пенсіоне-

рів. Злочинність завдає суспільству великої шкоди. На жаль, наводяться постраждалі лише серед фізичних осіб, а насправді постраждалими бувають і можуть бути юридичні особи, тому що крадіжки скоюються і по відношенню до майна юридичних осіб. Крім того, необхідно враховувати і те, що сума збитків за вироками суду завжди менша, ніж за статистичними даними, які наводяться органами МВС.

Деякі вчені пропонують обчислювати коефіцієнт віктимності, показник, який характеризує середню питому вагу кількості осіб, що піддалися злочинним посяганням протягом певного періоду часу на певній території до загального числа населення, або до числа населення, що належить до певної соціальної групи:

Найбільш наочну картину про кількість потерпілих за останні три роки надає наступна таблиця (табл. 3).

Таблиця 3.

Дані про потерпілих в Україні

		Потерпіло від злочинів			з них загинуло		
		2004	2005	2006	2004	2005	2006
Всього осіб		328570	309208	255122	9773	9795	9568
Рівень на 10 тис. населення		69,0	65,2	54,2	2,1	2,1	2,0
з них	Від тяжких та особливо тяжких злочинів	184620	159077	122922	9061	9126	8858
У т.ч. від:	умисних вбивств (та замахів)	3984	3529	3377	3475	3025	2931
	З них двох або більше осіб	237		204		189	171
	зґвалтувань (та замахів)	948	901	960			
	умисних тяжких тілесних ушкоджень	5855	5715	5235	1870	1872	1696
	розбоїв	5781	7006	6678			
	грабежів	40601	47360	41847			
	вимагань	1350	1080	912			
	крадіжок	186175	153758	110433			
	торгівля людьми	255	446	393			
	ДТП	11117	15138	15082	2336	4005	3961

Прямий збиток майнового характеру визначається в грошовому виразі дійсних заподіяних збитків. Збиток, заподіяний насильницькими злочинами, включає в себе кількість летальних наслідків, настання інвалідності, виплату лікарняних листків, витрати на лікування. Характеристику загиблих наочно демонструє таблиця 3. До 2004 р. ніколи в статистичній звітності окремо не підраховували загиблих внаслідок вчинених дорожньо-транспортних пригод. У 2005 і 2006 рр. у нашій країні відбулася унікальна картина, внаслідок дорожньо-транспортних пригод загинуло осіб більше, ніж внаслідок вбивств. Наведені дані наочно свідчать про збільшення збитків від злочинів.

Непрямий збиток визначається сумою коштів, що витрачаються державою на боротьбу зі злочинністю, утриманням правоохоронних органів і вартісним виразом її негативних соціальних наслідків.

При обговоренні державного бюджету на 2007 рік було підкреслено, що ціна влади на 2007 рік складає 10,3% бюджету, близько 16 млрд. грн. З них суди – 1653,5 млн. грн., прокуратура – 715,3 млн. грн., СБУ – 1539,1 млн. грн., податкова – 3381,3 млн. грн., міліція – 5584,7 млн. грн. Таким чином, на правоохоронні органи буде витрачено в цілому у 2007 р. 12 млрд. 873,9 млн. грн.

Моральний збиток визначається потерпілим залежно від заподіяної шкоди і витрат, пов'язаних з усуненням несприятливих наслідків цієї шкоди.

За даними ООН, яка проводить комплексні дослідження злочинності у 64 країнах світу, збитки від злочинності складають у розвинутих країнах 5% ВВП, у країнах, що розвиваються – 14%.

Аналіз соціально-демографічної структури злочинності показав, що питома вага жінок у загальній структурі злочинності за період незалежності України складав 15–16%, неповнолітніх – 10–11%.

Можна також навести структуру злочинців за родом занять у відсотках (табл. 4). Наведемо лише показники структури (у відсотках до загальної кількості).

Таблиця 4.

Розподіл виявлених осіб за родом занять (у відсотках до всього)

№		2003	2004	2005	2006
1.	Працюючі по найму	8,8	8,5	8,8	8,7
2.	Робітники сільського господарства	1,4	1,1	0,8	0,7
3.	Підприємці (без утворення юридичної особи)	1,0	1,1	1,2	1,3
4.	Власники, співвласники підприємств	0,4	0,4	0,3	0,3
5.	Військовослужбовці	0,0	0,0	0,0	0,0
6.	Працівники правоохоронних органів	0,1	0,1	0,2	0,2
7.	Працівники органів державної влади та управління громадських об'єднань	0,3	0,3	0,2	0,3
8.	Працездатні, які не працюють і не навчаються	65,6	66,4	66,4	66,5
9.	Безробітні	9,4	8,6	9,0	9,1
10.	Учні та студенти	4,3	4,1	4,0	4,1
11.	Інші	8,7	9,4	9,1	8,8
Всього		100	100	100	100

Фактично увесь час дві третини від загальної кількості виявлених осіб, складають особи, які ніде не працювали, не навчалися і не мали постійного джерела доходів. У 2006 р. виявлено 141,3 тис. чол. Безробітними вважалися 20,2 тис. осіб. Усього у 2006 р. було засуджено 105,2 тис. осіб, які на час вчинення злочину ніде не працювали і не навчалися або перебували на обліку в державній службі зайнятості або 65,4% [64,8% у 2005 р.] від кількості всіх засуджених; із них 22,9 тис. осіб – раніше судимі, 10,2 тис. осіб на час вчинення злочину перебували на обліку в службі зайнятості.

Можна також проаналізувати структуру виявлених осіб, які вчинили злочини, за рівнем освіти (у відсотках до загальної кількості осіб) (табл. 5).

Таблиця 5.

Структура осіб за рівнем освіти (у відсотках)

№		2003	2004	2005	2006
1.	Повна вища і базова вища	7,4	7,3	8,3	8,9
2.	Професійно технічна	22,3	21,5	21,6	22,8
3.	Повна загальна середня та базова загальна середня	52,2	54,2	55,0	55,4
4.	Початкова загальна та без освіти	18,1	17,0	15,1	12,9
Всього		100	100	100	100

Наведені вище дані дають можливість зробити соціально-демографічний „портрет" особи, яка вчинила злочин: це особа чоловічої статі, громадянин України, який у більшості не працює і має значно нижчий рівень освіти, ніж населення України. Те, що відбувається деяке зменшення чисельності осіб з початковою загальною та без освіти свідчить, на нашу думку, в першу чергу, про те, що за ці роки не зменшилась чисельність осіб, які раніше були засуджені і відбували покарання. Після відбування покарання вони обов'язково одержують більш високий рівень освіти, ніж він був у них до відбування покарання. Зараз в місцях відбування покарання деякі особи одержують і вищу освіту. Але в цілому такий соціально-демографічний „портрет" настроює на песимістичний лад – злочинність найближчим часом реально зменшуватися не буде.

Морально-психологічні ознаки характеризують інтелектуально-вольову, емоційну сферу особистості суб'єктів, які вчинили злочин (нахили, задатки, психічний стан та ін.). Однак в офіційній кримінально-правовій статистиці ці ознаки фактично не відображаються за виключенням вчинення злочинів у стані сп'яніння. У 2003 р. у стані сп'яніння вчинили злочин 37,9 тис. (15%) осіб, або кожний восьмий. У 2004 р. виявлено 39 тис. злочинів, вчинених особами в нетверезому стані, що на 3% більше, ніж у 2003 р., з них – 1,7 тис. умисних убивств, або 45,5% від кількості розслідуваних злочинів цього виду; 2,2 тис. – умисних тяжких тілесних ушкоджень, або 42,5%; 466 – зґвалтувань, або 51%; 4,8 тис. – хуліганств, або 41,7%. У 2005 р. кожний четвертий засуджений, як і в попередньому році, вчинив злочин у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Кількість таких засуджених зменшилася на 15,3% і становила 45,8 тис. осіб. У 2006 р. таких осіб було 42,9 тис., практично як у 2005 р., т.б. кожний четвертий засуджений.

На обліку в органах МВС на травень 2004 р. знаходилося 122 тис. наркоманів. У середньому їх кількість щорічно збільшується на 5–10% . Серед них 70% у віці до 30 років.

Структуру злочинів можна прослідкувати за даними таблиці 6.

Таблиця 6.

Структура злочинності в Україні у 2006 р.

Види злочинів	2006 р.	% до всього
Всього злочинів	420900	100
Бандитизм	25	0,01
Умисне вбивство	3220	0,8
Умисне тяжке тілесне ушкодження	5283	1,3
Зґвалтування	993	0,2
Крадіжка	131174	31,1
Грабіж	41657	9,9
Розбій	6464	1,5
Вимагання	913	0,2
Шахрайство	16160	3,8
Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами	11059	2,6
Незаконне заволодіння автомобілями	233	0,1
Торгівля людьми	376	0,1
Створення або утримання місць розпусти і звідництво	490	0,1
ДТП зі смертельними наслідками	3255	0,8
Хуліганство	13371	3,2
Інші види злочинів	179146	42,6

Окремого значення набуває такий показник, як розкриття злочинів. З точки зору самого показника, він відноситься до відносної величини структури. Зневіру людей у справедливість викликають факти нерозкриття злочинів. За даними МВС України, у 2005 р. не було розкрито 184,8 тис. злочинів, із них: умисних убивств – 247, умисних тяжких тілесних ушкоджень – 1 тис., грабежів – 28, 2 тис., розбійних нападів – 1,6 тис., крадіжок із квартир – 26,7 тис. В цілому цей показник у нас в країні складає у 1996 р. 62,3% (384554 : 617262), в 1997 р. – 68,3% (402429 : 589208), в 1998 р. – 70,5% (406067 : 575982), в 1999 р. – 73,4% (410097 : 558716), в 2000 р. – 74,0% (420065 : 567655), в 2001 р. – 77,3% (389346 : 503676), в 2002 р. – 83,3% (375401 : 450661), в

2003 р. – 69,3% (385827 : 556351), в 2004 р. – 65,7% (341708 : 520105) в 2005 р. – 64,5% (313292 : 485725); в 2006 р. – 66,6% (280319: 420900).

Статистичні дані останніх років наочно свідчать про помітну тенденцію до гуманізації призначення судами кримінального покарання особам, визнаним винними у вчиненні злочинів. Так, щорічно зменшується кількість засуджених до позбавлення волі на певний строк. Суди здебільшого призначали покарання у виді позбавлення волі засудженим за тяжкі та особливо тяжкі злочини. Так, як правило, частка цих осіб становила дві третини, або 68,5% .

Судова система України дедалі більше орієнтується на європейські стандарти щодо питань призначення покарання. Проте, незважаючи на збільшення кількості осіб, яким суди призначали нові альтернативні види покарання, їх частка від усіх засуджених була незначною.

Суди призначили більш м'яке покарання, ніж це передбачено законом, із урахуванням особи винного і наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину.

Так, у 2006 р. до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі було засуджено 25,4 тис. осіб. У структурі видів покарання частка засуджених, до яких суди застосовували покарання альтернативні позбавленню волі, збільшилася: у 2004 р. – 11,6% ; у 2005 р. – 13% ; у 2006 р. – 15,8% . Зокрема, штраф як основне покарання накладено на 14,2 тис. осіб, або на 8,8% від загальної кількості засуджених, що на 21,7% більше, ніж у 2005 р.; арешт застосовано майже до 2 тис. осіб, або 1,1% ; обмеження волі – до 3,4 тис. осіб, або 2,1% . Громадські роботи призначено 3,9 тис. осіб, що на 14% більше, ніж у 2005 р., їх частка від загальної кількості засуджених становила 2,4%[2].

Зупинимося на характеристиці найбільш розповсюджених злочинів в Україні: злочини у сфері економіки, організованої злочинності та злочинність у сфері службової діяльності.

Підвищена суспільна небезпека економічної злочинності полягає в її негативному впливі фактично на всі інституції суспільства, порушення встановленого порядку функціонування матеріальної основи держави, економіки, окремих громадян.

---

[2] Вісник Верховного Суду України. – № 6 (82), 2007. – С. 36-37.

У своїх проявах злочинність у сфері економіки має певні особливості, відмінні від інших різновидів злочинів. Основні особливості елементів її кримінологічної характеристики полягають у наступних проявах.

У звітах Департаменту інформаційних технологій тривалий час відокремлюються лише злочини у сфері економіки, а це призводить до того, що в них включаються лише ті злочини, які реєструвалися по лінії Державної служби по боротьбі з економічною злочинністю МВС України. Але їх можна проаналізувати за тривалий термін часу, що дає змогу встановити, що відбувається в країні з цим видом злочинів. Останні роки у звітності Департаменту інформаційних технологій наводяться дані про злочини економічної спрямованості. До них включаються дані про кількість злочинів проти власності, господарські злочини, злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж; а також злочини у сфері службової діяльності.

Економіка країни за роки незалежності має багато негативних проявів. Це обумовило зростання злочинів у цій сфері. Наведені дані наочно свідчать, що зменшення зареєстрованих злочинів відбулося лише у 2002 році, що пояснюється, передусім, змінами в законодавстві та обліку даних видів злочинів. При чому незалежно від кількості зареєстрованих злочинів простежується процес, пов'язаний зі становленням та консолідацією кримінальних організованих формувань.

Таблиця 7.

Загальний стан злочинів у сфері економіки в Україні[3]

Роки	Зареєстровано злочинів	Динаміка (в% ; + приріст; – зменшення)	
		До 1992 р.	До попереднього року
1992	35872	-	-
1993	39917	11,3	11,3
1994	45171	25,9	13,2
1995	58986	64,4	30,6
1996	59137	64,9	0,2
1997	62371	73,9	5,5
1998	65322	82,1	4,7
1999	65724	83,2	0,6
2000	51705	44,1	- 21,3
2001	41779	16,5	- 19,2
2002	32237	- 10,1	- 22,8
2003	43200	20,4	34,0
2004	44171	23,1	2,2
2005	45107	25,7	2,1
2006	42606	18,8	- 5,6

[3] Кальман О.Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми: Монографія. – Х.: Гімназія, 2003. – С. 52; Гега П., Доля Л. Криміногенна ситуація в Україні за роки її незалежності // Прокуратура. Людина Держава. – 2004, № 12. – С. 89; за останні чотири роки показники взято з "Експрес-інформації про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2003 р."; "Експрес-інформації про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2004 р."; "Експрес-інформації про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2005 р."; "Експрес-інформації про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2006 р.".

Такі істотні коливання даних обумовлено, в першу чергу, зміною понятійного апарату; по-друге, лібералізацією кримінальної репресії; по-третє, орієнтацією правоохоронної системи на порушення кримінальних справ про дріб'язкові злочини; по-четверте, високим рівнем латентності цих видів злочинів, а також політичними коньюктурними моментами.

Слід зазначити, що рівень латентності економічних злочинів найвищий. Всі завдання щодо скорочення латентності злочинності, які ставилися перед правоохоронними органами, фактично не виконувалися. Необхідно провести такі заходи, які привернули б увагу суспільства до таких негативних наслідків, які несе в собі подальше зростання латентності злочинності, особливо у сфері економіки.

Реалізація заходів щодо скорочення латентності злочинності у сфері економіки обов'язково буде сприяти підвищенню достовірності, об'єктивності, повноті і надійності даних щодо всієї злочинності. І лише при таких умовах можна більш реально оцінити стан злочинності в Україні і прогнозувати тенденції її змін у майбутньому.

Більшу ілюстрацію несе показник структури злочинів у сфері економіки (табл. 8).

Таблиця 8.

Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у сфері економіки

Роки	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
%	34,6	32,7	34,7	43,8	52,8	52,1	52,9	51,7	47,4

Наведені дані дозволяють дійти до висновку, що серед цих злочинів переважають тяжкі та особливо тяжкі злочини. При чому вони вчинювались у найбільш важливих для економіки держави сферах.

На пріоритетних напрямах економіки за цей же час було викрито значну кількість злочинів (табл. 9).

Таблиця 9.

Викрито злочинів (тисяч)[4]

Роки	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
У фінансово-кредитній сфері	8,5	9,9	9,0	7,9	X	X	X	X	X
Зовнішньоекономічній діяльності	1,8	2,1	2,0	1,9	2,1	1,9	1,9	1,5	1,2
У сфері приватизації	2,5	3,0	3,6	3,8	4,5	3,6	3,4	3,5	3,3
Паливно-енергетичному комплексі	X	X	5,6	5,2	5,8	3,9	4,4	4,1	2,8

Протягом усього періоду незалежності України спостерігалася напружена криміногенна ситуація у паливно-енергетичному комплексі. В ньому через напрацьовані криміналітетом противоправні схеми оплати енергії та енергоресурсів здійснюється відтік до 20% зібраних з енергоринку грошових коштів до „тіньового" сектора. Лише у 2003 р. підконтрольні державі обленерго безоплатно відпустили електроенергії на суму 570 млн. грн. Протягом останніх років фізичні обсяги втрат електроенергії збільшилися майже у 2 рази і, за даними Голів КРУ, щорічно становлять близько 7 млрд. кВт/год[5]. Тому на тлі цих даних дуже дивно виглядають статистичні дані 2006 р., в якому кількість виявлених злочинів, вчинених у паливно-енергетичному комплексі зменшилася на 31,7% порівняно з 2005 р., в якому також їх кількість зменшилася.

Основним чинником дестабілізації та криміналізації суспільства залишається наявність у країні і активізація противоправних дій організованих угрупувань. Організована злочинність – це

[4] Гега П., Доля Л. Криміногенна ситуація в Україні за роки її незалежності // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004, № 12. – С. 89; Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / За ред.. проф.. Кальмана О.Г. – Х.: Вид-во "Новасофт", 2005. – С. 133.

[5] Гега П., Доля Л. Криміногенна ситуація в Україні за роки її незалежності // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004, № 12. – С. 90.

кримінологічне поняття, яким позначається певне антисоціальне кримінальне явище. У правовій літературі воно вживається у вузькому й широкому значеннях. Так, у рекомендаціях ООН «Практичні заходи щодо боротьби з організованою злочинністю», зазначено, що під організованою злочинністю слід розуміти відносно велику групу стійких злочинних утворень, які мають своє керівництво, займаються злочинною діяльністю в корисливих інтересах і створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протиправних заходів, як насильство, залякування, корупція й розкрадання у крупних розмірах.

У більш широкому розумінні організована злочинність – це сукупність злочинних дій, учинюваних будь-якими стійкими групами, що об'єдналися для систематичного вчинення злочинів.

Розуміючи, що визначення цього поняття має не тільки теоретичне, але й практичне значення, від якого залежить ефективність діяльності правоохоронних органів щодо попередження цього виду злочинності та її статистичного обліку, вважаємо за необхідне, з одного боку, не відриватися від кримінально-правових дефініцій, а з другого - враховувати і кримінологічні характеристики цього явища. Таким чином, із кримінально-правової точки зору під організованою злочинністю у нашій роботі відповідно до ст. 28 КК України розуміється вчинення злочинів організованою групою або злочинною організацією.

З урахуванням того, що організована злочинність – це сукупність злочинів, учинених організованими групами чи злочинними організаціями її основними показниками виступають: кількість усіх груп та організацій, кількість учинених ними злочинів і чисельність осіб, які вчинили злочини у складі таких груп та організацій. Наочне уявлення про рівень організованої злочинності в Україні надає таблиця 10, побудована на базі офіційних статистичних даних МВС України.

Таблиця 10.

Результати діяльності правоохоронних органів по виявленню організованих груп і злочинних організацій

Роки / Показники	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість груп і організацій	1225	1022	770	722	655	721	567	485
Кількість учинених злочинів	9246	7661	6700	6467	6153	5582	7741	3977
Число осіб, які вчинили злочини	4856	4294	3286	3209	2831	2972	2282	1811

Запропоновані дані свідчать про неухильну тенденцію до зниження статистичного обсягу розкритих злочинних груп та організацій. Виявлення злочинних організацій у 2006 р. зменшилося на 67%. Так, якщо у 2004 р. було розкрито 34 злочинні організації, то у 2005 – 21, у 2006 – 7. Питома вага злочинів, учинених організованими злочинними групами в загальній структурі злочинності становить близько 1,5%. Подібна тенденція, на нашу думку, зумовлена високим рівнем латентності, складнощами виявлення й розслідування, а також нестабільною правозастосовчою практикою.

Що стосується результатів судового розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені у складі організованих злочинних груп та організацій, то їх можна прослідкувати за даними таблиці 11.

Таблиця 11.

Результати судового розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені у складі організованих злочинних груп та організацій

Роки	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість розглянутих справ	-	396	448	432	405
Кількість справ, за якими підтверджено факт ОГ або ЗО	283	354	423	411	375
Чисельність засуджених:	-	1605	1806	1689	1420
до позбавлення волі	997	1078	1233	1135	910
до інших покарань	-	487	532	380	390
Звільнено від кримінальної відповідальності	-	14	41	78	12
Виправдано	-	3	1	-	-

За експертними оцінками до кримінальних відносин з організованою злочинністю залучаються тисячі окремих підприємств і комерційних структур. Але за офіційною кримінально-правовою статистикою у структурі злочинів, учинених організованими злочинними групами й організаціями, переважають загальнокримінальні злочини – крадіжки, грабежі, розбої тощо. Злочини економічного спрямування мають відносно невелику питому вагу. Усе це дає підстави припускати, що з організованою злочинністю в царині економіки боротьба ведеться недостатньо активно, в той час як саме тут вона є одним з найбільш небезпечних різновидів злочинності. Наслідки такої діяльності вкрай негативно впливають практично на всі сфери життєдіяльності суспільства й держави, загрожують її національній та економічній безпеці. Характеристику організованих злочинних груп можна прослідкувати за даними таблиці 12.

Таблиця 12.

Сфера діяльності організованих злочинних груп та організацій

Сфера	Кількість груп за роками				
	2002	2003	2004	2005	2006
	531	459	458	385	313
економічної спрямованості	191	196	263	182	172
з корумпованими зв'язками	29	27	34	26	29
з міжнародними зв'язками	21	37	45	44	30
у сфері зовнішньоекономічної діяльності	16	12	22	7	
у фінансово-кредитній системі, у тому числі в банках	30	40	59	57	55
у сфері приватизації	10	5	15	10	7
у паливно-енергетичному комплексі	40	25	36	30	16
у системі АПК	36	24	35	15	18
у металургійній промисловості	15	13	16	8	4
у органах влади й управління	12	3	14	9	3
сформовані на етнічній основі	13	18	14	15	6
Всього	722	655	721	567	485

Проблеми боротьби з організованою злочинністю в економічній сфері турбують усі країни світу, а їх вирішення отримало в останні роки міжнародне занепокоєння. Організовані злочинні групи впливають на різні царини життєдіяльності держав, усе активніше перетинають кордони, створюють транснаціональні компанії, які зайняті злочинним бізнесом у різних галузях економіки. За офіційними статистичними даними у сфері економіки у 2002 р. діяли 26,4% організованих злочинних груп, у 2003 – 29,9%, у 2004 – 36,4%, у 2005 – 32,0%, у 2006 – 35,4%. Як видно з наведених у таблиці 12 даних найбільша кількість груп за вказаний період діяла в паливно-енергетичному комплексі, в агропромисловому комплексі, в сфері банківської й зовнішньоекономічної діяльності.

Сума матеріальних збитків від злочинів, учинених організованими злочинним групами тільки за розслідуваними кримінальними справами у 2002–2006 роках, можна прослідкувати за даними рисунка 1.

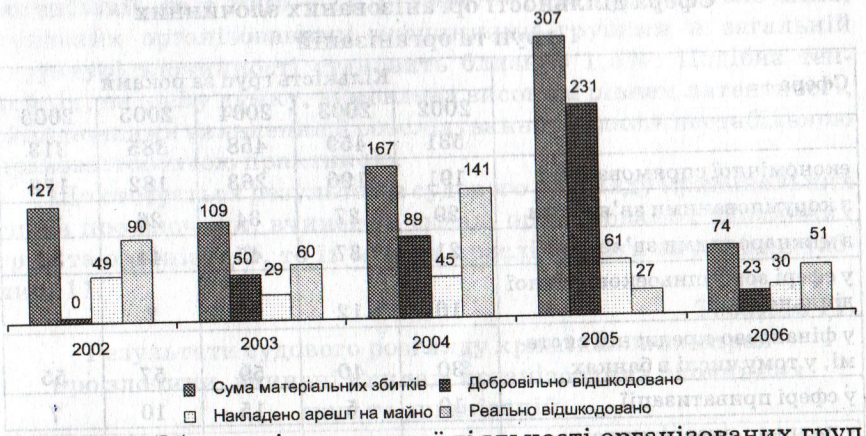

Рис. 1. Збитки від злочинної діяльності організованих груп та організацій (млн. грн.)

Як видно з наведених даних, у 2006 р. відбулося різке зменшення розміру матеріальних збитків. Очевидно, це зумовлено значним зниженням кількості виявлених організованих злочинних груп, які діяли у сфері економіки.

Особливістю діяльності організованої злочинності в Україні є її активне проникнення до законної економіки й у фінансову систему. Найпривабливішою для злочинців залишається кредитно-фінансова й банківська діяльність.

Для українських кримінальних структур цей напрямок є пріоритетним, оскільки за обсягом отриманого прибутку він перевищує такі, так би мовити, традиційні сфери діяльності організованої злочинності, як наркобізнес, торгівля зброєю, організована проституція тощо.

У структурі загального масиву досліджуваних злочинів, за нашими даними, найбільшу питому вагу мають крадіжки (понад 44%), далі розбої та грабежі (в межах 11%), розкрадання (6%), вимагання (5%), шахрайство (близько 4%), злочини, пов'язані з незаконним оборотом зброї (3%), злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків (3%), умисні вбивства (1,0%), бандитизм (1,0%), хабарництво (2%), інші злочини (20%).

Аналіз структури злочинів, скоєних організованими злочинними групами, дозволяє зробити висновок про суттєві структурні зрушення. Змінюються структура й мотиви умисних убивств, значна кількість яких здійснюється з корисливою метою при розподілі сфер впливу між кримінальними структурами. Значно поширилися акти насильства щодо працівників державних і правоохоронних органів, керівників господарського сектора, приватних підприємців. Як правило, ці злочини вчиняються із застосуванням зброї й вибухових пристроїв.

З'явилися нові види таких організованих злочинних проявів, як торгівля людьми, сексуальна експлуатація жінок і підлітків, викрадення або скупка немовлят і малолітніх дітей для використання їх у жебрацтві, заволодіння шляхом шантажу або шахрайства житловою площею, квартирами, проникнення в електронні мережі банків з метою переведення на інші рахунки й подальшого використання грошових коштів. У країні набувають поширення протиправні дії організованих злочинних груп, пов'язаних з трансплантацією й контрабандою донорських людських органів.

Більшість організованих злочинних груп, за нашим дослідженням, діяли в межах одного міста – 40,8%, у межах одного району – 31,9% груп. Питома вага злочинних організованих груп з міжобласними зв'язками склала 14,2%, з міжрегіональними (з країнами СНД) – 3,5%, з міжнародними – 2,1%. Із застосуванням вогнепальної зброї діяли 11,8% організованих злочинних груп.

Серед загальної чисельності осіб, які вчинили злочини у складі організованих злочинних груп, найбільшу питому вагу становить вікова група 18–24 роки – 42,1%. Питома вага осіб жіночої статі склала 9,1%; неповнолітніх – 2,1%; непрацюючих на момент учинення злочину – 64,8%; осіб, які раніше вже вчиняли злочин, – 21,1%; іноземців – майже 2%. Перебували у шлюбі – 47,8%, мали дітей – 87,0%. За морально-психологічним обліком 58,0% злочинців характеризувалися позитивно, 42,0% – негативно, 32,4 – зловживали спиртними напоями, 8,2 – наркотичними речовинами. Явні ознаки лідера групи мали 30,4% учасників організованих злочинних груп, 60,2% брали активну участь у діяльності групи, другорядну роль виконували 9,4%. Винними у вчиненні злочину повністю або частково визнали себе 94,0% засуджених.

Що стосується чисельного складу організованих злочинних груп та організацій, то переважна більшість останніх діяла у складі не більше 3-х осіб (77,2%). За даними офіційної кримінальної статистики чисельний склад таких злочинних груп та організацій можна прослідкувати за таблицею 13.

Таблиця 13.

Чисельний склад організованих злочинних груп та організацій

Число осіб	2002	2003	2004	2005	2006
До 3-х осіб	260	300	329	280	251
4-10	394	333	362	257	206
11-20	19	22	18	15	15
Понад 20	0	0	0	0	0

Між кількістю учасників організованих злочинних груп і кількістю вчинених ними злочинів спостерігається певна залежність: чим чисельніша група – тим більша кількість виявлених злочинів, вчинених нею, тобто більш чисельні групи завжди мають більш високий рівень суспільної небезпеки.

Важливе значення для аналізу оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів по протидії організованій злочинності має тривалість діяльності організованих злочинних груп та організацій. Ці дані, наведені в таблиці 14, свідчать, що понад 70% цих груп діяли впродовж нетривалого терміну – до 1-го року. Цей показник безпосередньо корелює з питомою вагою виявлених груп загально-кримінальної спрямованості, кількість яких за досліджуваний період становить близько 70%.

Таблиця 14.

Тривалість діяльності організованих злочинних груп та організацій

Роки	2002	2003	2004	2005	2006
До 1-го року	539	449	508	405	370
До 3-х років	133	153	138	106	77
3-6 років	46	53	70	54	35
Понад 6 років	15	5	20	2	10

В українській економіці активно діє не тільки вітчизняний, але й закордонний криміналітет як з близького, так і дальнього зарубіжжя. Економічні труднощі України приваблюють, бо існує можливість легалізації незаконних доходів у найважливіших секторах економіки, організації їх відтоку за кордон. За нашими

даними, 3,5% організованих злочинних груп діяли в межах близького зарубіжжя (СНД), 2,1% – в межах дальнього зарубіжжя.

Характеризуючи поширеність організованої злочинності в регіонах України, до найбільш уражених нею можна віднести Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську, Одеську, Полтавську, Харківську, Хмельницьку області, Автономну Республіку Крим та м. Київ.

Організована злочинність у значно більшій мірі, ніж загально-кримінальна, здатна не тільки самовідтворюватись, а й відтворювати, стимулювати нові форми злочинної діяльності, у тому числі й корисливо-насильницького характеру. Про це свідчать постійні розбирання між організованими злочинними групами за перерозподіл сфер впливу, вбивства на замовлення, вчинення злочинів терористичної спрямованості, торгівля людьми тощо. Організована злочинність суттєво впливає на формування кримінального менталітету населення й виступає головним каталізатором усієї кримінальної ситуації в країні.

Усе це вимагає більш активно здійснювати заходи, спрямовані на протидію організованій злочинності, постійно аналізувати її стан та особливості проявів.

Відповідальність за злочини у сфері службової діяльності передбачена в розділі XVII КК України 2001 р. Окрім того значна кількість кримінально-правових норм, передбачених статтями інших розділів, у якості спеціального суб'єкта вчинення злочину визнають службову особу (наприклад, ст.ст. 137, 145 (розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи»), 149 (розділ III «Злочини проти волі, честі та гідності особи»), 154 (розділ IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»), 157, 158-12, 159 (розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»), 191 (розділ VI «Злочини проти власності»), 207, 208, 210, 211, 212, 212-1, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 229, (розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності») тощо. Однак, за своєю цільовою спрямованістю, злочини, що передбачені зазначеними та іншими статтями КК, суб'єктом скоєння яких є або можуть бути службові особи, не є службовими злочинами у вузькому розумінні такого визначення. Нормальна службова діяльність та інші відносини, що забезпечують сферу службової діяльності, виступають лише додатковими об'єктами злочинних посягань, передбачених зазначеними статтями.

У цілому питома вага злочинів у сфері службової діяльності складає від загальної кількості зареєстрованих злочинів у країні у 2003 р. – 3,2%, у 2004 р. – 3,2%, у 2005 р. – 3,7%, у 2006 р. – 3,9% від загальної кількості зареєстрованих злочинів.

За даними судової статистики маємо такі дані про кількість засуджених за злочини у сфері службової діяльності (див. табл. 15). (Дані за 2005 р. у нас відсутні) (не наводяться дані за статтею 366, тому що, як правило, особа засуджується за більш тяжкою і до звітності не потрапляють випадки засудження за статтею 366).

Таблиця 15.

Кількість засуджених осіб за видами злочинів

Види злочинів	Стаття КК	Роки		Динаміка в %	Питома вага	
		2003	2004		2003	2004
Усього засуджених		201081	204797	101,8	100	100
Зловживання владою або службовим становищем	364	1186	1123	94,7	0,6	0,5
Перевищення влади або службових повноважень	365	349	341	97,7	0,2	0,2
Службова недбалість	367	928	862	92,9	0,5	0,4
Одержання хабара	368	381	408	107,1	0,2	0,2
Давання хабара	369	154	177	114,9	0,1	0,1

Існуюча практика статистичного обліку засуджених, коли ми їх обліковуємо лише за більш тяжкий злочин або за найбільш поширеними злочинами, призводить до того, що кількість засуджених за злочини у сфері службової діяльності серед загальної кількості засуджених осіб складає 1,5–1,6%, тобто в два рази менше, ніж встановлених і зареєстрованих злочинів у загальній кількості злочинів.

За раніш діючим КК України окремо виділявся розділ "Посадові злочини" (статті 165–172 КК України 1960 р.). Маємо такі офіційні статистичні дані про кількість засуджених осіб (табл. 16)[6].

[6] Див.: Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 1 (29). – С. 12-26.

Таблиця 16.

Засуджено осіб в Україні

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Всього	104199	108553	115260	152878	174959	212915	242124	237790	232598	222239	230903
Статті 165–172	552	513	365	482	670	974	1399	2273	2964	3669	5116
У % до всього	0,5	0,5	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	1,0	1,3	1,7	2,2
Хабарництво (ст. 168–170)	195	149	125	203	294	316	438	483	508	451	511
У % до всього	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2

Ці дані про кількість засуджених осіб наочно свідчать про неухильне зростання кількості засуджених за ці роки (з 552 у 1990 році до 5116 у 2000 році) зростання склало 926,8%, хоча загальна кількість засуджених зросла за цей час лише на 221, 6%, тобто кількість засуджених за службові злочини зростала у 4,2 рази швидше ніж загальна кількість засуджених осіб.

Окрім того, занадто високий рівень латентної злочинності у сфері службової діяльності ускладнює оцінку її реального стану. А якщо врахувати ту обставину, що лише одна третина кримінальних справ про злочини у цій сфері діяльності доходять до судового розгляду, то можливо зробити висновок, що держава проти цього лиха не застосовує усіх засобів боротьби. За оцінками експертів, розмах "тіньової" економіки, до якої належить й службова злочинність, дорівнює щорічному державному бюджету. Ці оцінки зроблені без врахування швидкості обороту грошової маси й товарів. Якщо ж брати до уваги і цей важіль, то експертні оцінки дають нам надзвичайно оптимістичну картину. Дійсна ж картина ще гірша.

Відповідно до тяжкості вчинених злочинів усі злочини у сфері службової діяльності розподілялися протягом 2002–2006 роки таким чином (табл. 16 (абсолютна кількість); таблиця 17 (у відсотках до загальної кількості зареєстрованих злочинів):

Таблиця 17.

Розподіл вчинених злочинів у сфері службової діяльності за тяжкістю

Види	2002	2003	2004	2005	2006
особливо тяжких	367	435	448	583	542
тяжких	9424	9397	8670	9003	7002
середньої тяжкості	5082	5189	4780	5004	4408
невеликої тяжкості	3216	3242	2958	4317	5650
Всього	18089	18263	16856	18907	17602

Питома вага злочинів у сфері службової діяльності за тяжкістю склала (табл. 18; у відсотках до загальної кількості):

Таблиця 18.

Структура злочинів у сфері службової діяльності (у відсотках)

Види	2002	2003	2004	2005	2006
особливо тяжких	2,0	2,4	2,7	3,1	3,1
тяжких	52,0	51,4	51,4	47,6	39,8
середньої тяжкості	28,0	28,4	28,4	26,5	25,0
невеликої тяжкості	18,0	17,8	17,5	22,8	32,1
Всього	100	100	100	100	100

З наведених даних видно, що відбулися істотні зміни у структурі тяжкості вчинених злочинів у сфері службової діяльності за 2006 рік – значно збільшилася кількість злочинів невеликої тяжкості.

Можна проаналізувати структуру зареєстрованих злочинів, обчисливши питому вагу кількості окремих зареєстрованих злочинів за статтями чинного КК України до їх загальної кількості (табл. 19):

Таблиця 19.

Структура зареєстрованих злочинів у сфері службової діяльності

Назва статті КК України	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Зловживання владою або службовим становищем	42,0	40,3	37,4	35,8	32,6	27,4
Перевищення влади або службових повноважень	5,6	7,3	8,5	8,4	8,6	7,8
Службове підроблення*	30,3	28,5	27,6	28,2	38,4	38,3
Службова недбалість*	10,1	8,4	10,2	9,2		8,0

Одержання хабара	8,1	12,0	12,8	13,8		14,3
Давання хабара	3,9	3,5	3,5	4,6	4,9	4,2
Провокація хабара	0,0	0,0	-	0,0	0,0	0,0
Всього	100	100	100	100	100	100

З усіх наведених даних можна зробити висновок, що даний вид злочинів має тенденцію до неухильного зростання.

Окрім того, занадто високий рівень латентної злочинності у сфері службової діяльності ускладнює оцінку її реального стану. А якщо врахувати ту обставину, що лише одна третина кримінальних справ про злочини у сфері службової діяльності доходить до судового розгляду, то можливо зробити висновок, що у державі немає засобів боротьби проти цього лиха.

За оцінками деяких спеціалістів до кримінально-правової статистики потрапляє від 2 до 5% хабарництва. На нашу думку, рівень латентної злочинності хабарництва набагато вищий. Майже кожний з опитаних нами громадян давав хабара службовим особам, а більше 70% робили це неодноразово. Кількість випадків хабарництва, вчиненого за попередньою змовою групою осіб, складає близько 1/4[7].

Наведемо офіційні статистичні дані про зареєстровані факти хабарництва в країні (табл. 20):

Таблиця 20.

Хабарництво – ст.ст. 368–370[8]

Роки	Зареєстровано злочинів	Динаміка (в%; + приріст; – зменшення)	
		до 1991 р.	до попереднього року
1991	1028	–	
1992	988	– 3,9	– 3,9
1993	1336	+ 30,0	+ 35,2
1994	1591	+ 54,8	+ 19,1
1995	1860	+ 80,9	+ 16,9
1996	1905	+ 85,3	+ 2,4

[7] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: Підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; За ред. проф. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – С. 246.

[8] Для уточнення даних використовувалися дані про кількість зареєстрованих злочинів за кожною статтею Кримінального кодексу України, які в останні роки наводяться у формі № 1, що має назву "Єдиний звіт про злочинність на території України за 12 місяців ... року".

1997	2216	+115,6	+ 16,3
1998	2448	+138,1	+ 10,5
1999	2326	+126,3	– 5,0
2000	2273	+121,1	– 2,3
2001	2275	+121,3	+0,1
2002	2812	+173,5	– 5,6
2003	2980	+189,9	+ 6,0
2004	3108	+202,3	+ 4,3
2005	3771	+266,8	+ 21,3
2006	3259	+ 217,0	- 13,6

Про соціально-демографічну характеристику особи, яка вчинила службовий злочин, дають уявлення такі дані (таблиця 21).

Таблиця 21

Характеристика осіб за статтю та віком[9]

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Всього виявлено осіб	8648	7765	7599	7062	7047	6903
З них жінки – кількість	2965	2381	2194	1937	1978	2104
у% до всього	34,3	30,7	28,9	27,4	28,1	30,5
Вік осіб						
До 18 років	2 (0,0%)	5 (0,1%)	6 (0,1%)	2 (0,0%)	5 (0,1%)	0 (-%)
18-24	225 (2,6%)	240 (3,1%)	243 (3,2)	289 (4,1%)	281 (4,0%)	255 (3,7%)
25-29	514 (6,0%)	421 (5,4%)	372 (4,9)	386 (5,5%)	496 (7,0%)	496 (7,2%)
29-39	7221 (83,5%)	1614 (20,8)	1525 (20,1)	1440 (20,4)	1530 (21,7)	1535 (22,2)
40-49		2760 (35,5)	2825 (37,2)	2489 (35,2)	2242 (31,8)	2185 (31,7)
50-59		2108 (27,2)	2094 (27,5)	1912 (27,1)	1952 (27,7)	1933 (28,0)
60 років більше	686 (7,9%)	617 (7,9%)	534 (7,0)	544 (7,7%)	541 (7,7%)	497 (7,2%)

[9] Дані розраховані на базі даних, які наводяться в формі № 2 статистичної звітності органів МВС України (Звіт про осіб, які вчинили злочини на території України).

У структурі осіб, що скоїли службові злочини, слід приблизно відзначити, що жінки зустрічаються частіше, ніж серед осіб, що вчинили усі види злочинів, співвідношення між жінками і чоловіками складає 1 : 12. Їх частка у цих злочинах у чотири – шість разів вища, ніж серед інших видів злочинів. У віковій характеристиці відзначається зміщення до більш старших вікових категорій порівняно із загальною злочинністю. Основну вікову групу складають особи старше 30 років. Це також пояснюється загальною демографічною характеристикою осіб, що працюють на відповідних посадах (зокрема, особа призначається на посаду, пов'язану з матеріальною відповідальністю, як правило, тоді, коли вона має значний трудовий стаж і життєвий досвід). Відповідно, у цих осіб освітній рівень вище порівняно із злочинцями інших категорій. Певно, це обумовлено тією обставиною, що для зайняття службовою діяльністю потрібна відповідна спеціальність і кваліфікація.

Значна більшість (до 95%) службових осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності, – представники середньої і найнижчої управлінської ланки. Серед них перше місце займають низові працівники, які безпосередньо несуть матеріальну відповідальність за майно, яке їм доручене, – продавці, касири, комірники, завідуючі відділами бази, магазину. Рахункові працівники, які відповідають за постановку обліку майна (бухгалтери), а також за здійснення безпосереднього контролю за його зберігання (інвентаризатори, ревізори), складають одну десяту засуджених. Працівники адміністративного апарату рідко виступають у ролі суб'єктів службових злочинів, що розглядаються. Службові особи адміністративного апарату складають невеликий відсоток від загальної кількості тих, хто вчинив службові злочини. Разом з тим серед одержувачів хабара вони становлять, за вибірковими даними, близько однієї третини.

Особам, які вчиняють службові злочини, властиві такі риси, як корисливість, потяг до зловживання владою, адміністрування (це особливо характерно для тих, хто припускає перевищення повноважень), зневага до закону і нехтування обов'язками виконувати його, підлабузництво, формальне або легковажно-безвідповідальне ставлення до наслідків своїх дій і рішень, зневага до людей тощо. Нерідко має місце і схильність до пияцтва, розгульного способу життя.

Основною тенденцією сучасної злочинності в Україні є неухильне її зростання. Причини цього, на нашу думку, полягають у недостатній ефективності діяльності правоохоронних органів і всього суспільства щодо запобігання та протидії злочинності в країні.

Аналізуючи офіційні статистичні джерела, показники соціально-економічного становища країни, можна прийти до висновку, що в найближчий час зменшення рівня злочинності в країні не відбудеться.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору вивчення причин злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 7 від 28.08.2007 р.)

Рецензент - доктор юрид. наук, професор **В.П. Ємельянов**

УДК 343.97

Б.М. Головкін, к.ю.н., завідувач сектору дослідження проблем запобігання злочинності АПрН України
м. Харків

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ПОНЯТТЯ ТЯЖКОЇ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Розвиток сучасної кримінологічної думки передбачає удосконалення пізнавального інструментарію, зокрема понятійного апарату. Система категорій і понять має адекватно відбивати кримінальну реальність (злочинність), відображати її соціальну сутність, закономірності і тенденції розвитку. Передумовами ревізії існуючої системи кримінологічних понять виступає оновлення теоретико-методологічних підходів пізнання кримінальної дійсності. На сьогодні досить складно оперувати виробленим за радянської епохи (у дусі загально-філософської концепції діалектичного матеріалізму, лінійної причинності), концептуальним поняттям злочинності, яке мало відповідає сучасним методологічним орієнтирам, існуючій суспільно-політичній формації, соціокультурній практиці життєдіяльності людей. Методологічне оновлення кримінологічних знань про центральний предмет її дослідження – злочинність, повинно відбуватися у руслі загально філософських людиноцентриських пріоритетів та системного підходу до пізнання реальності.

Для формулювання нових понять чи уточнення існуючих мають бути відповідні передумови. До останніх В.С. Зеленецький відносить теоретичні, правові та фактичні[1].

Визначити видове поняття тяжкої корисливо-насильницької злочинності досить складно у відриві від конструювання родового поняття злочинності, що співвідносяться як по лінії координації, так і субординації, утворюючи так звані понятійні ряди, про що відмічає М.І. Панов[2]. Теоретичною передумовою вдосконалення видового поняття злочинності є наявна ситуація, за якою центральна категорія кримінологічної науки відноситься до найменш визначеної, найбільш суперечливої і методологічно застарілої. В кримінологічній літературі існує велика

[1] Зеленецкий В.С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы. – Х.: Основа, 1994. – С. 30-33.

[2] Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти // Вісник Академії правових наук України. – № 2(33), № 3 (34). – 2003. – С. 58.

кількість найрізноманітніших визначень злочинності. Немає сенсу приводити відомі дефініції у повному обсязі, оскільки вони багато в чому схожі. Згрупуємо їх у самостійні наукові підходи, виходячи з розуміння сутності злочинності.

Представників першого напрямку умовно можна назвати *легаліським* (за Я.І. Гилінським), оскільки в основі визначення злочинності лежить базове поняття злочину. Одні з них вважають, що злочинність – це історично мінливе, соціальне і кримінально-правове негативне явище, що являє собою систему злочинів, вчинених на певній території за конкретний проміжок часу[3]. Інші практично повністю повторюють наведене визначення, замінивши ознаку системності на сукупність злочинів[4]. Окремі автори акцентують увагу на таких суттєвих ознаках злочинності як суспільна небезпечність і здатність до самовідтворення[5].

Другий підхід до конструювання відміченого поняття назвемо *реакційним*. Згідно з ним, злочинність розглядається як реакція суспільства на розбалансованість суспільного організму, неефективну політику держави[6].

Третій підхід вважаєм *нормативіським*, згідно з ним під злочинністю розуміють різновид девіацій (відхилення від норми), що досягнули ступеня суспільної небезпечності, визначеної законодавцем у кримінальному законі[7].

Похідним від вищевказаного є четвертий підхід. Згідно з ним, злочинність є різновидом деструктивної поведінки людей, забороненої кримінальним законом...[8], що знаходить свій вираз у пролонгованій множині злочинів і пов'язаних із ними негативних наслідків[9].

---

[3] Криминология: Ученик / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, В.В. Лунеева. – М.: Вольтере Кливер, 2004. – С. 90.; Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии: Монография. – Х.: Прапор, 2005. – С. 55 та ін.;

[4] Курс Советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. – М.: Юрид. Лит., 1985. – С. 138; Криминология: Учебник / Под ред. Г.А. Аванесова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 181; Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и Еминова. – М.: Юристь, 2002. – С. 76 та ін.

[5] Хохряков Г.В. Криминология: Учебник. – М.: Юристъ, 1999. – С.29.

[6] Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. – М.: Российск. Право, 1992. – С.98-99 та ін.

[7] Гилинский Я.И. Девиантность, преступность, социальный контроль. – Юридический центр Пресс, 2004. – С. 161.; Шестаков Д.А. Криминология. Преступность как свойство общества. – СПб.: Лань, 2001. – С.72.

[8] Зелинский А.Ф. Криминология: Учеб. пособ. – Х.: Рубикон, 2000. – С. 24.

[9] Голина В.В. Преступность: понятие и реальность // Проблемы законности. – № 32. – 1997. – С.121.

Не применшуючи значення кожного з приведених наукових підходів у розробці поняття злочинності, вважаю, що найбільш перспективним виглядає останній. Згідно з ним злочинність розглядається як різновид суспільно небезпечної діяльності певної частини членів суспільства, специфічна сфера людського буття.

Завданням нашого дослідження буде спроба дати визначення родового поняття „злочинність" в контексті людиноцентриських пріоритетів та системного підходу пізнання реальності й вийти на видове поняття тяжкої корисливо-насильницької злочинності.

Оновлення теоретико-методологічного багажу кримінологічних досліджень має відбуватися із врахуванням сучасних тенденцій розвитку соціальних та гуманітарних дисциплін, що вивчають соціальну реальність[10]. Безперечною методологічною новелою у дослідженні соціальної реальності стала плюралізація та інтеграція різноманітних світоглядних орієнтирів, що дозволяють системно пізнавати глибинні механізми взаємодії людини і суспільства в їх органічній єдності та взаємообумовленості.

Відправною точкою нашого дослідження є теза, що *злочинність – особливий різновид соціальної реальності* (кримінальна реальність), яка існує в різноманітних формах прояву. Розуміння кримінальної реальності лише як об'єктивної дійсності, що існує в оточуючому світі незалежно від волі людей, має невеликий гносеологічний потенціал. Ця дійсність стає саме *реальністю* з моменту усвідомлення її людьми, вироблення певних позицій щодо її сприйняття чи відторгнення, включення її в бутійний контекст життєдіяльності населення. Переконаний, що кримінальна реальність у фокусі кримінологічного дослідницького інтересу повинна аналізуватися не як надіндивідуальне, абстрактне об'єктивне утворення, *а як системна форма людського буття*, обумовлена розвитком суспільних відносин. Матеріалізується така реальність через предметно-перетворювальну діяльність членів суспільства, їх міжсуб'єктну взаємодію та рефлексію особистістю суспільного буття. За своєю сутністю соціальна реальність – *сфера суспільних відносин, людська реальність, яка має діяльнісну форму виразу*[11].

---

[10] Тацій В.Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні проблеми правової науки. Матер. міжнарод. наук. конф. Харків, 13-14 грудня 2002 р. – Х.: Право, 2003. – С. 5.

[11] Слободчиков В.И. Деятельность как антропологическая категория (о различении онтологического и гносеологического статуса деятельности) // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 50.

Отже, соціальна (кримінальна) реальність – особливий клас матеріальних живих систем, бутійна сфера життєдіяльності людей, відображена у їх свідомості і включена в поведінковий контекст життєвої практики. Практична життєдіяльність людей представляє собою безперервний процес соціальної систематизації, а утворення систем є загальнолюдським способом забезпечення нормальних умов життєдіяльності у соціально-культурному просторі[12]. Якщо соціальна реальність є системним утворенням, то вона повинна мати набір характерних ознак системи: *органічна цілісність, структурна ієрархічність, організованість, наявність інтегративних властивостей, ядро системи*[13].

Органічна цілісність соціальної реальності в певній мірі носить умовний характер. Як відомо, вона знаходить свій вираз у внутрішній єдності цілей, функціональному призначені, наявності позасистемного середовища (простору), з яким система взаємодіє як цілісний об'єкт[14]. Нескінченний континуум взаємодії людей у процесі задоволення потреб життєдіяльності, на перший погляд, носить випадковий, хаотичний характер. Однак, правова регламентація легітимних способів реалізації міри індивідуальної свободи при досягненні власних інтересів упорядковує суспільні відносини, стабілізує суспільне життя, формує систему загальнолюдських цінностей, спільних інтересів, моральних переконань, що виступають противагою деструктивному потенціалу певної частини людської спільноти, забезпечують стійкість і цілісність суспільства, нормальні умови функціювання та розвитку.

Внутрішня єдність цілей існування та відтворення кримінальної реальності полягає в певній консолідації зусиль деякої частини людської спільноти щодо реалізації потреб та інтересів суспільно-небезпечними (злочинними) способами поведінки, в яких проявляється їх антисуспільна сутність. Функціональним призначенням кримінальної реальності є вплив на суспільну свідомість з метою закарбування архитипів *допустимості і вигідності* посягання на різні за соціальною цінністю суспільні відно-

[12] Танатова Д.К. Антропологический подход в социологии. – М.: «Дашков и К», 2006. – С. 44-45.

[13] Прангишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 47-48.; Поддубный Н.В. Онтологичный статус и гносеологическое значение понятия // Системный подход в современной науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 393.

[14] Див.: Прангишвили И.В. Там само. – С. 42.

сини, що охороняються кримінальним законом. Криміналізація свідомості населення відбувається субкультурними каналами від покоління до покоління. Це накопичений злочинний досвід, стійкі форми і способи відтворення кримінальної реальності, антисуспільні цінності, традиції, певна наступність поколінь злочинців, що перманентно модифікуються та збагачуються в сучасному культурно-інформаційному просторі. Кримінальна реальність як пролонгований процес відтворення кримінальної практики наскрізь пронизує культурно-історичний поступ цивілізації. Не менш важливою функцією злочинності є кримінальна мобільність, тобто оновлення форм та розширення горизонтів кримінальної практики у контексті розвитку суспільних відносин.

Кримінальна реальність – відносно автономна система. Зовнішнім середовищем для неї виступає соціум як метасистема, з якою вона взаємодіє, структурно входить як підсистема, перебуває у причинно-наслідкових зв'язках і залежностях.

Структурність кримінальної реальності – базова її характеристика, що залишається відносно стабільною протягом тривалого часу. Каркас системи утворюють укрупнені блоки її елементів і стійкі міжелементні зв'язки. Стрижнем таких блоків є *мотивація* злочинної поведінки, в якій проявляється смислова сфера злочинців, онтологічний статус їх буття. За поширеністю і стійкістю мотивів кримінальної практики злочинність поділяється на два мегаблоки: **корислива** і **некорислива** (агресивна) злочинність. У середині кожного *типу* кримінальної реальності відбувається членування за низкою критеріїв, в яких відбивається спрямованість злочинних посягань, їх суспільна небезпечність (тяжкість) тощо. Наприклад, тип корисливої злочинності, в основі якої лежить корислива мотивація наживи, незаконного збагачення, залежно від способів посягання поділяється на *насильницьку* і *ненасильницьку*. До підгрупи *корисливо-насильницької злочинності* увійдуть злочини, в яких реалізація корисливого мотиву здійснюється не інакше, ніж насильницьким способом (корисливі вбивства, розбій, насильницький грабіж, вимагання поєднане із насильством, бандитизм та ін.). Групу корисливих посягань складатимуть крадіжки, шахрайство, обман покупців та замовників, одержання хабара та ін.

Залежно від тяжкості злочинних посягань (характеру застосованого насильства, фізичної та матеріальної шкоди) корисливо-насильницька злочинність поділяється на *тяжку* і *нетяжку*.

До першої підгрупи увійдуть тяжкі і особливо тяжкі злочини, другу складатимуть злочини середньої тяжкості.

Залежно від спрямованості посягань – на *майнову* і *немайнову* корисливо-насильницьку злочинність. Майнові посягання цієї групи загальновідомі. Серед немайнових корисливо-насильницьких злочинів слід виділити насильницьке донорство, незаконну трансплантацію органів або тканин людини, незаконне позбавлення волі або викрадання людини, торгівля людьми.

Тип некорисливої злочинності, утворений на основі некорисливої (агресивної) мотивації. Так, агресивна злочинність охоплює посягання мотивовані *негативізмом, ворожістю і ненавистю* до людей, тварин і речей матеріального світу, з метою заподіяння їм шкоди, псування чи руйнації. До неї входять: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь, умисне знищення або пошкодження майна, нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури, масові заворушення, наруга над могилою, жорстоке поводження з тваринами, знищення або пошкодження лісових масивів, непокора. Злочини, спрямовані проти невизначеного кола людей та проти безпеки людства: умисне вбивство, вчинене способом небезпечним для життя багатьох осіб, захоплення заручників, терористичний акт, масові заворушення, диверсія, пропаганда війни, планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни, екоцид, геноцид та ін. Окрема група – насильницькі посягання проти життя та здоров'я особи: вбивства, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, катування, побої і мордування, насильницькі злочини у сфері медичного обслуговування; проти волі честі та гідності; статевої свободи та статевої недоторканості особи; громадського порядку й моральності та ін.

Разом зі структурним розподілом у моделі кримінальної реальності виділяється ієрархічна конусовидна градація кримінальної практики за характером і ступенем суспільної небезпечності злочинної поведінки. Місце посягання в цілісній системі кримінально-правових заборон визначається пріоритетами захисту суспільних відносин, тяжкістю спричиненої їм шкоди. Зупинимося більш докладно на структурно-ієрархічному розгляді на прикладі корисливо-насильницьких посягань.

Процес організації (самоорганізації) органічно пов'язаний із формуванням якісно нових *інтегративних* властивостей системи та її елементів. Організація і подальше відтворення будь-якої

матеріальної живої системи відбувається при випадковій взаємодії, взаємовпливі і взаємозалежностях суб'єктів і факторів зовнішнього середовища[15]. Взаємодія суб'єктів нескінченна, проте у великих масштабах вона синхронізується і стає цілеспрямованою. У нескінченному потоці випадкової індивідуальної взаємодії утворюються певні інваріанти, зразки і моделі поведінки, що набувають типових, стійких рис. Частота відтворення і масштаби окремих форм злочинної поведінки дозволяють говорити про їх типовість, набуття характеру закономірностей. В основі типовості, стійкості моделей злочинної поведінки лежать певного ступеня стійкості детермінаційні зв'язки між структурними системними елементами та факторами оточуючого середовища. Саме наявність подібних зв'язків забезпечує відносну цілісність підсистемних утворень та інтегративну єдність системи в цілому. Наприклад, суспільна небезпечність певного *типу злочинності* як підсистеми кримінальної реальності якісно інша ніж її структурних елементів. Так, злочинна діяльність банди забезпечується консолідацією і згуртованістю її учасників, озброєністю, єдністю умислу, стійкістю, чітким функціонально-структурним розподілом спільної діяльності по виконанню єдиного плану, наявністю організатора[16]. Зрозуміло, що суспільна небезпечність бандитизму, як прояву організованої злочинності, значно більше ніж сума суспільної небезпечності окремих учасників банди. Тільки у процесі злочинної діяльності індивідуальні вольові зусилля кожного бандита інтегруються в якісно нове, значно потужніше і стійкіше утворення, цілеспрямовані раціонально-вольові зусилля групи, що суттєво підвищують ефективність їх спільної діяльності. Загально-кримінальний бандитизм при інтеграції в організовану злочинність, на рівні суспільного явища, представляє найбільшу за масштабами та тяжкістю можливих наслідків загрозу вже не громадській безпеці, а основам національної безпеки. В свою чергу, суспільна небезпечність організованої злочинності як підсистемного блоку корисливої злочинності інтегрується *у суспільну небезпечність цілісної системи кримінальної реальності.* Така інтегративна ознака, що притаманна злочинності як цілісній системі і не властива її структурним елементам проявляється у

[15] Сафаров Г.Ш. Некоторые философские аспекты и концепции теории организации // Вопросы философии. – 2004. – № 4. – С. 94.

[16] Голіна В.В. Кримінально-правові та кримінологічні проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження. – Х.: Регіон-інформ, 2004. – С. 63-64.

формуванні специфічної, *кримінальної форми людського буття*, функціональним призначенням якої є нажива і задоволення антисуспільних інтересів певного кола осіб. Злочинність, як цілісне системне утворення, посягає на систему суспільних відносин, що регламентують реалізацію найвищих соціальних цінностей, правопорядок загалом.

Ядром кримінальної реальності виступають закономірності відтворення, розвитку та видозмін кримінальної поведінки залежно від форм дезадаптації невизначеного кола людей до соціально-обумовлених, легітимних способів задоволення потреб та інтересів життєдіяльності. Якісні структурно-функціональні зміни всередині системи відбуваються внаслідок зовнішнього впливу оточуючого середовища (суспільства). Оновлена кримінальна реальність у зворотному порядку впливає на формат розвитку суспільних відносин, модифікацію правових засобів їх захисту.

Ядро системи кримінальної реальності має онтологічний статус. У ньому закладені закономірності існування, відтворення та розвитку типових форм злочинної поведінки, сутнісні залежності функціонування даної системи[17].

Думаю, що ядро системи кримінальної реальності становлять історично – усталені, найбільш суспільно-небезпечні різновиди злочинних посягань, відтворення яких обумовило введення кримінально-правових заборон. До них, головним чином, відносяться вбивства, розбої, грабежі, вимагання, спричинення тілесних ушкоджень, зґвалтування, крадіжки, шахрайства та ін. Історичний розвиток суспільства показав, що в основі деструктивного потенціалу людської поведінки завжди були користь і насильство як невід'ємні феномени людського буття. З часом вони закарбувалися в архетипах свідомості цілих поколінь, проявили унікальну життєздатність, потужну детермінаційну силу. Як бачимо, перелічені види злочинних посягань структурно входять до виділених раніше підсистем злочинності: корисливої та некорисливої (агресивної). У своїй системній взаємодії вони утворюють якісно нову інтегративну властивість злочинності як цілісного об'єкта – її *тяжкість*. Остання визначається поширеністю (питомою вагою) найбільш суспільно-небезпечних, тяжких і особливо тяжких проявів злочинної поведінки, а також «ціною злочинності» для суспільства.

[17] Шелепенко Л.А. Преступность как система: попытка критического анализа. – Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. – С. 11-14.

Окремо слід виділити таку структурну характеристику системи злочинності як *криміногенний потенціал*. З одного боку, криміногенний потенціал представляє собою біфуркаційну зону міжсистемної взаємодії. Вона знаходиться на перетині двох мега і мета систем – злочинності і суспільства. У широкому значені це *девіантний ресурс суспільства*. У вузькому значенні – баланс між готовністю невизначеного кола осіб, за певних умов, реалізувати наміри протиправного задоволення потреб життєдіяльності і реальним вчиненням злочинів, незалежно від їх кримінально-правової оцінки. Одним словом, це певна частина людей, які усвідомлюють вигідність і припустимість злочинної поведінки, потенційно готові до неї, однак вагаються через загрозу можливої кримінальної відповідальності[18] та в силу інших особистих причин.

З другого боку, криміногенний потенціал представляє собою *рецидивний ресурс злочинності*, її здатність до самовідтворення із середини. Основу рецидивного ресурсу становить баланс між первинною і повторною злочинною поведінкою. У будь-якому разі криміногенний потенціал дає енергетичний заряд системі як ззовні, так й із середини. Звідси, ефективність правоохоронної діяльності по управлінню системою злочинності багато в чому залежить від ступеня контролю над її криміногенним потенціалом.

Завершуючи розгляд кримінальної реальності, слід відмітити, що дана форма людського буття розвивається в конкретних просторово-часових координатах. Проаналізувати стан злочинності і динаміку її розвитку неможливо у відірваності від території та проміжку часу, в межах яких вчинявся певний масив злочинних посягань.

Таким чином, **кримінальна реальність (злочинність) представляє собою історично усвідомлену антисуспільну форму людського буття, виражену в протиправній діяльності системного характеру у конкретних умовах простору і часу.**

Визначивши родове поняття злочинності, маємо всі підстави перейти до формування видового поняття тяжкої корисливо-насильницької злочинності. Почнемо з аналізу наукових надбань у вивчені порушеної проблеми. Заслуговує на увагу той факт, що до розгляду різних аспектів досліджуваного виду злочинів неодноразово зверталися як криміналісти так і кримінологи. Спеціалістів у галузі кримінального права більше цікавили пи-

[18] Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. – К.: Атіка, 2004. – С. 35.

тання кваліфікації (крадіжок, грабежів, розбоїв, вимагань) їх розмежування, характеристика ознак складу злочинів, удосконалення законодавчої техніки[19]. Кримінологи звертали увагу на кількісно-якісні показники, особистість злочинця, причинність та попередження окремих складів злочинів та їх видів[20].

Питання виділення корисливо-насильницьких злочинів у самостійну однорідну групу здебільшого порушувалося в контексті кримінологічної класифікації, причому остання проводилася за різними критеріями, а єдиного поняття корисливо-насильницької злочинності як цільного різновиду злочинності не вироблено взагалі. За такої ситуації досить складно визначити місце даного різновиду злочинності у загальній системі злочинності, окреслити коло злочинів, що до неї входять, показати видові відмінності з іншими різновидами злочинності, визначитися з класифікаційним критерієм.

Існуюча проблемна ситуація має свою історію і, насамперед, свідчить про остаточну несформованість понятійно-категоріального апарату кримінологічної науки. Для цього є об'єктивні причини. Складність формулювання кримінологічних понять полягає в тому, що вони мають найточніше відбивати реальні прояви кримінальної практики у розрізі не стільки типовості форм поведінки, скільки однорідності мотивації злочинців, причинності, специфіки попередження. Відтак, кримінологія має справу із «живою матерією», яку надзвичайно складно стандартизувати, узгодити із законами формальної логіки, привести у системний вигляд. Тут імперативні методи конструювання правових заборон найменше працюють, бо люди, які їх порушують, набагато винахідливіші, а механізми мотивації залишаються до кінця не вивченими. Реальні злочинці рідко замислюються над правовою кваліфікацією своїх дій, а здебільшого

[19] Бажанов М.И. Ответственность за кражу личного имущества и за разбой по советскому уголовному законодательству. – Х.: Изд-во Харьк. Ун-та, 1957. – 40 с.; Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М.: Юрид. Лит., 1986. – 222 с.; Емельянов В.П. Защита права собственности уголовным законодательством. – Х.: Рубикон, 1996. – 127с.; Кригер Г.Л. Ответственность за разбой. – М.: Юрид. лит., 1968. – 90 с.; Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – К.: Юринком, 1996. – 240 с та ін.

[20] Голіна В.В. Кримінально-правові та кримінологічні проблеми боротьби з бандитизмом... Див. вказ праця; Батиргареєва В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних із проникненням у житло. – Х.: Одісей, 2003. – 256 с.; Алауханов Е.О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – 282 с. та ін.

керуються життєвою логікою, одночасно можуть посягати на декілька самостійних об'єктів кримінально-правової охорони, недиференційовано підходять до засобів реалізації умислу, зважають на ситуативний чинник. Тому кримінологам досить важко типізувати і класифікувати злочинну поведінку в однорідні види, виходячи з їх єдності мотивації, причинності і специфіки запобігання. Подібні групування завжди носять умовний характер, оскільки людська діяльність полімотивована, детермінована єдиною системою соціальних факторів, які визначають сутність людського буття.

З усвідомленням специфіки предметних інтересів у кримінології відбувалося поступове відходження від кримінально-правової класифікації злочинів. Унаслідок цього одна з перших кримінологічних класифікацій проводилася на основі найбільш поширених у кримінальній практиці злочинів: 1) неповнолітніх і молоді; 2) насильницькі і хуліганство; 3) корисливі і корисливо-насильницькі; 4) посадові і господарські; 5) необережні; 6) рецидивні злочини[21]. Очевидно, що автори даної класифікації більше переймалися видовою однорідністю даних посягань, а не встановленням єдиного класифікаційного критерію. Група корисливих посягань поділялася залежно від застосування насильства над особою на підгрупи: 1) ненасильницькі; 2) насильницькі. До перших входили крадіжка, ненасильницький грабіж і шахрайство, а до другої – кваліфікований грабіж і розбій[22].

З метою диференціації заходів попереджувального впливу класифікація злочинів проводилася на підставі їх однорідності, територіальної поширеності, первинної та рецидивної злочинності. Як однорідні виділялися групи корисливих, насильницьких проти особи та корисливо-насильницьких посягань[23].

Пропонувалося об'єднати насильницькі (вбивства, тілесні ушкодження різного ступеню тяжкості, зґвалтування, мордування, хуліганство), корисливо-насильницькі (розбій і насильницький грабіж) і корисливі злочини (крадіжки, ненасильницький грабіж і шахрайство) в єдину групу *злочинів проти особи, її прав і суспільного порядку* на тій підставі, що вони складають основу усієї злочинності, мають спільну причинність, і схожість соціальних і морально-психологічних властивостей осіб, які їх вчиняють[24].

[21] Криминология. Учебник . – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 189-291.

[22] Криминология. – Учебник. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 383.

[23] Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. Учебник. – М., 1980. – С. 448-449.

[24] Курс советской криминологии: Предупреждение преступности. – М.: Юрид. лит., 1986. – С. 176-177.

Покладання в основу кримінологічної класифікації різних аспектів мотивації злочинних посягань відстоюється у роботах В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, В.В. Лунєєва, А.Ф. Зелінського, І.М. Даньшина та ін.[25] Зокрема, Н.Ф. Кузнєцова, виділяє наступний набір критеріїв класифікації кримінальної мотивації: типологію особистості, характер суспільної небезпечності злочинів, основні сфери життєдіяльності особистості, форми суспільної свідомості. У такий спосіб класифікуються корисливі, насильницькі, корисливо-насильницькі, службово-господарські злочини[26].

Деякі кримінологи звертають увагу на врахування специфіки криміногенного об'єкту попереджувального впливу при проведенні класифікації злочинів[27], або пропонують утворювати різні групи злочинів на основі казуального критерію[28].

Наведене розмаїття підходів науковців до питання кримінологічної класифікації злочинів позначилося на виділенні у самостійну типологічну групу корисливо-насильницької злочинності. Востаннє вона окремо розглядалася ще в радянських підручниках з кримінології[29]. В сучасних, як вітчизняних, так і російських підручниках згадуються найбільш типові склади корисливо-насильницьких злочинів, що відносяться до корисливої, насильницької та економічної злочинності.

Здійснимо стислий огляд основних підходів щодо місця корисливо-насильницької злочинних посягань у системі злочинності.

Так, існує думка, що бандитизм, вимагання, насильницький грабіж і розбій входять до групи двооб'єктних злочинів, але більш значимою цінністю при цьому є безпека особи. Вони мають багато спільних рис із традиційними насильницькими злочинами, тому їх необхідно віднести до насильницької злочинності. Тут же відмічається, що насильницька і корисливо-насильницька злочинність частково перехрещуються[30]. Майже повністю розділяють наведену точку зору і російські кримінологи, додаючи, що у цих злочинів також схожа методика попередження[31].

Позиція авторів не зовсім переконлива. Згадавши про двооб'єктність цих посягань, не варто забувати, що головним принципом кримінально-правової класифікації є родовий і безпосередній об'єкт посягання, якому, насамперед, головним чином спричиняється істотна шкода, а також створюється реальна загроза її спричинення[32]. Таким об'єктом є відносини власності проти яких і спрямоване дане посягання, а отже вагомих підстав до віднесення таких злочинів саме до групи насильницьких не вбачається.

Зберігається традиційний підхід віднесення корисливо-насильницьких посягань (розбій, бандитизм, викрадення людини) до корисливої злочинності, всередині якої виділяються посягання, поєднані з насильством і такі, що з ним не поєднані[33].

У контексті відповідності кримінально-правовій класифікації пропонується виділяти майнову злочинність, до якої входитимуть крадіжки, шахрайства, грабежі, розбої, вимагання, незаконне заволодіння автотранспортом[34].

Кальман О.Г. розглядає насильницькі грабежі, розбої, вимагання в системі економічної злочинності[35].

А.Ф. Зелінський одночасно відносить грабежі, розбої, вимагання, корисливі вбивства, бандитизм як до корисливої, так і до агресивної злочинності[36].

В.В. Лунєєв також вважає, що грабежі і розбої слід одночасно розглядати як у групі корисливих, так і насильницьких діянь, виділивши їх в самостійну підгрупу – корисливо-насильницькі[37].

---

[25] Кудрявцев В.Н., Лунеев В.В. О криминологической классификации преступлений // Государство и право. – 2005. - № 6. – С. 54-66.; Зелинский А.Ф. О криминологической классификации преступлений // Проблемы соц. законности на современном этапе коммунистич. строительства. – Х., 1978. – С. 210-212.; Кримінологія. – Х.: Право, 2003. – С.18.

[26] Кузнецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. – М.: МГУ, 1984. – С. 60.

[27] Голина В.В. Специально-криминологическое предупреждение преступлений (теория и практика). – Дис. ... докт. юрид. наук. – Х.: Укр. гос. юрид. акад., 1994. – С. 116.

[28] Кальман О.Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми. – Х.: Гімназія, 2003. – С. 32.

[29] Криминология и профилактика преступлений. Учебник. – М.: МВШМ МВД СССР, 1989. – С. 381.

[30] Курс кримінології. Особлива частина: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 87, 90.

[31] Див.: Криминология: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, В.В. Лунеева. – С. 302-303.; Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – С. 413-414; Криминология: Учебник / Под ред.Ф. Кваши. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – С. 364-365.

[32] Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України: Навч. Посіб. – Х.: Укрюа, 1994. – С. 70-71.

[33] Див.: Криминология: Учебник / Под ред. Г.А. Аванесова. – С. 361.

[34] Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Бурлакова, Н.М. Кропачева. – СПб.: Питер, 2002. – С. 220.

[35] Кримінологія: Загальна та особлива частина: Підручник. – Х.: Право, 2003. – С.176.

[36] Див.: Зелінський А.Ф. Кримінологія. – С.173, 193.

[37] Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 461.

Наведені точки зору науковців свідчать про те, що кримінологічна класифікація злочинності проходить складний етап самостійного становлення. Більшість кримінологів розуміє, що вона, з одного боку, має розчленовувати систему злочинності (теоретичний рівень) на підсистемні мегаблоки, а, з іншого боку, її основним завданням залишається виділення на *емпіричному рівні* однорідних за формами прояву, мотивацією, причинністю та специфікою попередження видів злочинної поведінки.

Отже, виходячи із системного розгляду кримінальної реальності і людиновимірності суспільного буття, класифікаційний критерій, за яким слід здійснювати структурний розподіл підсистем (типів) злочинності *має носити інтеграційний характер.* У ньому повинна відбиватися як зовнішня форма прояву злочинної поведінки (спрямованість, суспільна небезпечність, тяжкість), так і антисоціальна сутність особистості злочинця. Лише поєднання об'єктивного і суб'єктивного дозволить системно підійти до пізнання феномену однорідності певного різновиду кримінальної практики, обумовленого соціально-культурним контекстом людського буття. Таким *інтеграційним критерієм є* **корисливо-насильницька мотивація злочинної поведінки**, оскільки в ній трансформується об'єктивна дійсність, утворюючи ціннісно-смисловий базис особистості, який генерує, спрямовує поведінкову активність, узгоджує відповідність цілей і способів (засобів) їх досягнення реальним умовам суспільного буття. Мотивація не зводиться до мотиву. Це динамічний процес внутрішньої детермінації злочинної поведінки, що передбачає формування, розвиток і реалізацію мотиву. Визрівання мотиву та його реалізація відбувається під взаємним впливом як внутрішніх смислових диспозицій особистості так і зовнішніх ситуативних перемінних. Кримінальна мотивація проходить низку послідовних етапів: актуалізація потреби, інтересу, бажання; усвідомлення мотиву; цілеутворення; вибір і оцінка способів і засобів реалізації мотиву та досягнення мети; прийняття злочинного рішення; виконання прийнятого рішення; контроль і корекція своїх дій; аналіз наслідків, що настали[38]. Хочу наголосити, що специфіка корисливо-насильницьких посягань полягає не просто в корисливому мотиві і насильницькому способі дії, як самостійних елементів об'єктивної та суб'єктивної сторони злочину. Дана категорія злочинів вирізняється саме корисливо-насильницькою мотивацією злочинців, яка являє собою цілісне системне

[38] Лунеев В.В. Мотивация преступного поведения. – М.: Наука, 1991. – С. 28.

утворення, що найрельєфніше відбиває *смислову сферу* особистості злочинця, індивідуальні особливості якої проектуються на систему ціннісних орієнтацій і мотивацію поведінки, обумовлюють постановку цілей і засобів їх досягнення, фіксують відношення особи до наслідків своїх дій. Мотивація злочинної поведінки наскрізь пронизана моральними, вольовими, інтелектуальними, емоційними особливостями її суб'єкта, які в системній взаємодії наповнюють мотив поведінки індивідуальним смислом і практичним значенням. Особливість мотиваційних процесів у корисливо-насильницьких злочинців полягає в фіксованій (усвідомленій чи неусвідомленій) установці досягати життєві цілі силовими засобами. Тут насильство більше ніж просто спосіб дії, воно є елементом мотивації. Такі базові психологічні диспозиції особи як: агресивність, підозрілість, ворожість, тривожність, негативізм, невисокий рівень інтелекту накладають відбиток на формування термінальних та інструментальних цінностей із домінуванням останніх. Життя та здоров'я інших людей корисливо-насильницькими злочинцями не сприймаються як найвищі соціальні цінності. Вони є лише фізичною перешкодою на шляху до заволодіння їх майном. *Насильство – не просто засіб досягнення корисливої мети, воно одночасно є способом самовираження особистості.* Готовність спричиняти фізичну шкоду тілесній недоторканості іншій особі свідомо чи неусвідомлено проявляється на усіх етапах корисливої мотивації. Про це свідчать результати проведеного автором формалізованого інтерв'ювання 400 корисливо-насильницьких злочинців, які відбувають покарання в 15 колоніях середнього та максимального рівнів безпеки.

Так, 73% опитаних повідомили, що вже під час виношування злочинної ідеї (на етапі формування та розвитку мотиву) чітко розуміли неминучість саме насильницького заволодіння майном потерпілого; 21% засуджених допускали таку можливість, залежно від розвитку ситуації на момент посягання; 5% – над цим не замислювались, цілком покладаючись на випадок та вправність співучасників, і лише 1% засуджених категорично не допускали такої можливості.

Ретроспективно оцінюючи вибір саме насильницького способу заволодіння майном, а не будь-якого іншого, 19% опитаних повідомили, що насильство для них є звичним стереотипним способом досягнення життєвих цілей і вирішення життєвих проблем. 54% злочинців раціонально відмічали його переваги, виходячи з власного досвіду: раптовість, інтенсивність, інтелектуальна

невибагливість, велика ймовірність негайного заволодіння майном, підкреслюючи прагматичність власного вибору. 21% респондентів сподівалися, що їм особисто не доведеться вдаватися до силового впливу на потерпілого, але під тиском співучасників та перебігом ситуації застосували насильство. Решта засуджених не змогла дати відповідь на поставлене запитання.

Цікаво порівняти оцінку вигоди насильницького посягання, (спонукально-динамічної сили корисливого мотиву), на думку засуджених. Так, 17% вважає, що вигода від майбутнього посягання була суттєвою; 36% – посередньою, але кожний заробляє як уміє; 6% – мізерною, просто на той момент потрібні були кошти на спиртні напої/наркотики; 35% засуджених відмітили, що зиск від майбутнього злочину взагалі був невідомий, передбачалося відібрати будь-яке цінне майно; 6% – уникли відповіді на дане запитання.

Отже, наведені результати засвідчують взаємообумовленість корисливого мотиву і насильницького способу посягання в органічно цілісній корисливо-насильницькій мотивації злочинної поведінки. Наявність у злочинців фіксованої насильницької установки на заволодіння майном характеризує підвищену суспільну небезпечність і тяжкість даного виду злочинності. Своєрідність і якісна визначеність корисливо-насильницької мотивації дає підстави виділити тяжку корисливо-насильницьку злочинність у самостійну типологічну групу.

Розглянемо основні ознаки тяжкої корисливо-насильницької злочинності.

По-перше, корисливо-насильницька злочинність є *історично усталеною, рентабельною формою особистої наживи*. Даний вид злочинної практики виникає паралельно з інститутом власності. З моменту закріплення індивідуальної приналежності майна, встановлення його номінальної вартості і здатності бути товаром, формується найбільш потужна за спонукально-динамічною силою фіксована корисливо-насильницька мотиваційна установка людей – заволодіти чужим майном, отримавши незаконну, без відповідних затрат праці та засобів виробництва, вигоду. Миттєва нажива за чужий рахунок зробила даний вид злочинної практики економічно рентабельним і фізично доступним. Корисливо-насильницька злочинність за своєю соціально-психологічною природою, на перший погляд, є цілеорієнтованою, хоча її індивідуально-смислову основу становлять ціннісні диспозиції. Інтелектуальні і вольові зусилля злочинців спрямовані на проти-

правне заволодіння майном, що становить самостійну індивідуальну потребу-цінність, при цьому силовий вплив на тілесну недоторканість потерпілих виступає не тільки засобом досягнення корисливої мети, а й одночасно способом самозатвердження.

По-друге, при корисливо-насильницьких посяганнях *когерентно* піддаються безпосередньому злочинному впливу найвищі соціальні цінності – *майно (майнові права)* і *людина*. Дані соціальні блага нерозривно пов'язані. Майно – продуктом суспільного виробництва і предметом суспільного споживання, виконує функцію товара. Правовий режим речей кореспондує відносинам власності, які становлять економічний базис суспільства. Право власності на майно – суб'єктивне право, реалізація якого поза стосунками з членами суспільства неможлива. Процес суспільного виробництва і споживання матеріальних благ становить діяльнісну форму людського буття.

По-третє, підвищена суспільна небезпечність і тяжкість цих злочинів визначається комплексом критеріїв: способом дії (характером насильства, яке за своїм зовнішнім виразом є небезпечним для життя та здоров'я в момент застосування); ступенем тяжкості фізичної шкоди; розміром спричиненої майнової шкоди; цивільно-правовим статусом майна, що є предметом посягання; характеристикою злочинної діяльності (форми співучасті, множинність злочинів, місце вчинення), що відбиваються у розмірі санкцій від 5 до 15 років позбавлення волі, або винятковій мірі покарання.

По-четверте, корисливий мотив завжди носить майновий вираз. Атрибутивною ознакою даного виду злочинності є майновий характер насильницьких посягань. Він передбачає прагнення протиправного заволодіння чужим майном або майновими правами чи звільнитися від майнових обов'язків або скоротити необхідні матеріальні витрати[39]. Отже, в основі корисливого мотиву лежить індивідуальна потреба заволодіти *майном*. Під останнім розуміють окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України). Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК України)[40]. В окремих випадках (при вимаганні) право на майно або дії майнового характеру. Таке

[39] Зелинский А.Ф. Корысть: опыт криминологического и психологического анализа // Государство и право. – 1993. – № 3. – С. 37.

[40] Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

майно на законній підставі належить власнику або особі, якій воно ввірено, перебуває у її віданні чи під охороною, має певну вартість і не належить особі, яка на нього посягає[41]. Йдеться про приватне, державне та комунальне майно. Рівноправність усіх суб'єктів власності розширює коло корисливо-насильницьких посягань, включаючи до них окрім традиційних посягань проти власності (грабіж, розбій, вимагання), корисливі вбивства, бандитизм, незаконне заволодіння транспортним засобом, предметом посягання яких нарівні з приватним є державне, колективне, муніципальне майно.

За правовим режимом (ступенем оборотоздатності) майно можна поділити на: *речі, що вільно обертається у цивільно-правовому обороті; майно, вилучене із вільного цивільного обороту*. У чинному цивільному кодексі проголошується презумпція вільної оборотоздатності (вільного відчуження або переходу в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином) майна, за винятком випадків обмеження оборотоздатності майна[42]. До такого майна належать: нерухомість (жилі будинки, квартири, земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на них, переміщення яких неможливо без їх знецінення та зміни їх призначення, підприємство як єдиний майновий комплекс, повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації), предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, плоди та доходи, транспортні засоби, гроші, валютні цінності, цінні папери, а також інше майно споживчого та виробничого призначення ст.ст. 179-198 ЦК України[43].

Цивільно-правовим законодавством встановлений спеціальний правовий режим на окремі види майна вилученого із цивільного обороту. До нього належать вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини, радіоактивні матеріали, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори, спецзасоби[44]. Заволодіння даними видами майна становить підвищену суспільну

[41] Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юінком Інтер, 2004. – С. 133-134.
[42] Цивільне право України: Підручник: У 2 т./ За ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – С. 167-168.
[43] Див.: Цивільний Кодекс України.
[44] Постанова Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17.06.1992 р. – № 2471-XII.

небезпеку і загрожує громадській безпеці та здоров'ю населення. За умови, коли дані посягання вчиняються з корисливих мотивів способами розбою або вимагання, поєднаних із насильством небезпечним для життя та здоров'я, є всі підстави віднести їх до системи тяжкої корисливо-насильницької злочинності.

По-п'яте, за своїм *функціонально-цільовим призначенням* та *індивідуально-смисловим наповненням насильницький спосіб посягання* одночасно є забезпечувальним (інструментальним) засобом досягнення корисливої мети і деструктивним способом самоствердження особистості. Він передбачає умисний насильницький (фізичний або психічний) вплив на організм потерпілого з метою вилучення (утримання) майна. За характером як потенційної, так і реальної шкоди анатомічній цілісності людського організму такий вплив є небезпечним для життя та здоров'я потерпілого в момент застосування. Насильницький спосіб становить зовнішній вираз корисливого мотиву в проекції на кінцевий результат дії. Вихідна синхронність зазначених елементів мотивації задається цілераціональною спрямованістю поведінки і призводить до взаємопідсилення корисного мотиву і насильницького способу, їх органічну єдність, взаємодетермінованість, подвійну ефективність при заволодінні майном.

По-шосте, тяжка корисливо-насильницька злочинність – відносно *цілісне складне системне утворення*, в основі якого лежить корисливо-насильницьке цілепокладання. Базовими елементами даної системи виступають окремі злочини й особи, які їх вчинили, пов'язані спільними корисливими мотивами і насильницькими способами посягання. Одиничним елементом даного системного утворення є конкретний злочин і особа злочинця, які мають *родову* суспільну небезпечність (конститутивну ознаку). Множинна взаємодія злочинів і злочинців призводить до якісно нових інтегративних форм видової суспільної небезпечності тяжкої корисливо-насильницької злочинності, що найбільш концентровано проявляється в її характері. Останній відображає структурну складову злочинності: масштаби, інтенсивність, форми прояву, тяжкість наслідків, територіальну та часову поширеність, кримінальну активність певних верств населення, що співвідносяться із статусно-рольовими, субкультурно-груповими, мотиваційно-ціннісними, іншими характеристиками злочинців. Встановити подібні зв'язки, можливо лише на базі аналізу значного масиву окремих злочинів. Одиничні елементи системи знаходяться в конусовидній ієрархічній підпоряд-

кованості залежно від тяжкості злочинних посягань. Вершину структурної конструкції становлять вбивства як особливий вид кримінальної практики. Нижчі ієрархічні рівні вибудовуються за критерієм видового й предметного характеру та ступеня суспільної небезпечності злочинних проявів, що інтегруються в їх тяжкості. У середині системи здійснюється рух від менш тяжких до більш тяжких форм злочинних посягань і в зворотньому порядку. У заданих параметрах системи допускаються і незначні флуктуації (відхилення, коливання) від загальної траєкторії розвитку її елементів, що забезпечує гомеостазис (збереження) конструкції. За своєю суттю така система є цілеорієнтованою, при цьому фундамент її стійкості й внутрішньої організованості становлять ціннісноорієнтовані елементи (рецидивні, організовані, професійні форми злочинної діяльності).

Закономірності функціонування і напрями розвитку тяжкої корисливо-насильницької злочинності, як багаторівневого системного утворення, визначатимуться як емерджентними (внутрішньо-системними взаємодіями), так і зовнішньо-соціальними впливами. Очевидно, що корисливо-насильницька злочинність є системою середнього рівня, тому по горизонталі взаємодіє з іншими видами злочинності, структурно входить до класу злочинності як загального системного утворення. Системний підхід дозволяє здійснити цілісне пізнання корисливо-насильницького виду злочинності в детермінаційному й особистісному вимірах, взаємозв'язках і динамічному розвитку. Нова система координат самостійного виду кримінальної практики дозволяє прослідковувати не тільки об'єкт-суб'єктну взаємодію, але й суб'єкт-суб'єктну.

Динамічний розвиток і видозміни системи кримінальної реальності відбуваються в конкретних умовах простору і часу.

З вищевикладеного випливає, що *тяжка корисливо-насильницька злочинність* представляє собою: **історично усвідомлену форму особистої наживи, що проявляється в системі майнових злочинних посягань у великих та особливо великих розмірах, поєднаних із насильством, небезпечним для життя та здоров'я особи, які вчиняються на певній території за конкретний проміжок часу.**

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 3 від 18 липня 2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, проф. **В.В. Голіна**

УДК 343.22

Л.М. Демидова, к.ю.н., завідувач сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

Л.В. Дорош, к.ю.н., доцент, провідний науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ЩОДО ПРОБЛЕМ ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ЗЛОЧИНОМ, ТА РОЗМІРУ ШТРАФУ

Шкода, заподіяна злочином, має надзвичайно велике кримінально-правове значення, бо її розмір безпосередньо впливає на кваліфікацію злочину, його суспільну небезпечність та призначення покарання.

У низці статей КК України розмір шкоди, заподіяної в результаті вчинення злочину, точно визначений у сумарному вираженні з використанням поняття «неоподатковуваний мінімум доходів громадян»[1]. При цьому за основу неоподатковуваного мінімуму доходів громадян береться податкова соціальна пільга, розмір якої дорівнює 50 відсоткам однієї мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня звітного податкового року (підпункт 6.1.1. п. 6.1. ст.6, п.п. 22.4, 22.5 ст. 22 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» у чинній редакції. Крім того, відповідно до підпункту 22.4. Закону України «Про податок з фізичних осіб», розмір податкової соціальної пільги не є постійним, а щорічно змінюється, починаючи з 2004 року до 2007 року, і становить 30 відсотків від податкової соціальної пільги в 2004 році; 50 відсотків – у 2005 та 2006 роках; у 2007 році – 100 відсотків податкової соціальної пільги, тобто 50 відсотків мінімальної заробітної плати.

Найбільш серйозними недоліками такого порядку визначення розміру завданої шкоди є такі. По-перше, він негативно впливає на стан кримінально-правового захисту суспільства від злочинних посягань (особливо відносин власності та ін.), тому що, починаючи

[1] Такий критерій визначення шкоди, заподіяної злочином, як неоподатковуваний мінімум доходів громадян, був підтриманий авторами проекту чинного Кримінального кодексу України. В юридичній літературі таку ж думку висловлювали багато вчених, наприклад, Л.П. Брич (Брич Л.П., Навроцький В.О. Кримінально-правова кваліфікація охорони від сплати податків в Україні: Монографія. – К.; Атака, 2000. – С. 221.) та ін.

з 2004 року, необґрунтовано збільшується розмір заподіяної шкоди, який дозволяє не визнавати діяння злочином. При такому підході в Україні фізичні та юридичні особи, суспільство та держава в цілому є недостатньо захищеними від злочинів. Вважаємо обґрунтованим висновок про те, що фактично маємо безпідставну штучну декриміналізацію діянь при заподіянні шкоди, яка є суспільно небезпечною, але при цьому законодавець не визнає її достатньою за розміром для того, щоб вважати вчинене діяння злочином.

По-друге, як справедливо констатують працівники правоохоронних та судових органів, методика (формула) визначення розміру завданої шкоди є ускладненою при правозастосуванні.

Зважаючи на вищевикладене, констатуємо, що існуючі формули визначення неоподаткованого мінімуму доходів громадян важко обґрунтувати, а доцільність їх застосування викликає сумнів. Науковцями з цього приводу висловлені різні точки зору, а саме: одні вважають, що критерієм оцінки розміру заподіяної шкоди має бути розмір мінімальної заробітної плати, другі – цей розмір має бути вказаний у чітко визначеному грошовому еквіваленті.

Щодо першої пропозиції стосовно переходу у КК України від поняття «неоподаткований мінімум доходів громадян» до поняття «розмір мінімальної заробітної плати», то слід зауважити, що дійсно саме розмір мінімальної заробітної плати є одним з головних показників стану добробуту населення країни, і за своїм економіко-соціальним призначенням він повинен відображати багато інших факторів, у тому числі й інфляцію. Такий критерій оцінки розміру заподіяної шкоди був передбачений у КК деяких країн СНД. Наприклад, у КК Російської Федерації до набрання чинності Федеральним Законом Російської Федерації «Про внесення змін та доповнень у кримінальний закон РФ» від 8 грудня 2003 року за № 162-93 був передбачений такий критерій обчислювання розміру шкоди, заподіяної злочином, як мінімальний розмір оплати праці. Слід зазначити, що в юридичній літературі російські фахівці в галузі кримінального права неодноразово звертали увагу на необхідність визначення нових підходів щодо розміру шкоди. З 11.08.2003 року до Кримінального кодексу РФ були внесені зміни в частині встановлення конкретних величин розміру шкоди. Доцільність такого законодавчого рішення була підтримана як науковцями, так і працівниками правоохоронних та судових органів. На наш погляд, і у КК України найбільш ефективним є перехід до абсолютних, конкретних сум при визначенні розміру майнової шкоди, заподіяної злочином.

Але на даний час, враховуючи реалії сьогодення, суспільство не готове до такого кроку, тому що існуючі інфляційні процеси не дозволяють правильно й на постійній основі визначити відповідні розміри шкоди у конкретних складах злочинів.

На даному етапі, як тимчасовий захід, слід визнати доцільним зберегти поняття «неоподатковуваний мінімум доходів громадян», оскільки його розмір визначається з урахуванням «податкової соціальної пільги». Саме розмір податкової соціальної пільги відбиває стан добробуту населення країни й існуючу інфляцію.

Для цього висновку існують такі підстави:

1) розмір податкової соціальної пільги встановлюється законодавством один раз на рік станом на 1 січня звітного податкового року, тоді як мінімальна заробітна плата змінюється неодноразово протягом року. Тим самим буде забезпечуватися стабільність у визначенні розміру заподіяної шкоди;

2) розмір податкової соціальної пільги, який дорівнює 50% мінімальної заробітної плати (тобто 200 грн. на 2007 р.), відбиває інтереси найбільш незахищеної частини населення України;

3) відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 6-рп від 19.04.2000 р. у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 КК 1960 р. (справа про зворотну дію кримінального закону в часі), зміни, що вносяться до нормативно-правових актів інших галузей права, посилання на які містить бланкетна диспозиція, не змінюють словесно-документну форму кримінального закону. Виходячи з цього рішення КСУ, встановлення нормативно-правовими актами іншого мінімального розміру заробітної плати, від якого залежить розмір податкової соціальної пільги, а отже неоподаткованого мінімуму доходів громадян не тягне за собою зміни кваліфікуючих ознак злочинів, передбачених частинами четвертими та п'ятими статей 185, 186, 191, частиною третьою та четвертою статті 190, частинами четвертими статей 187 та 189 КК.

4) згідно з п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 травня 2004 р. № 9 „Про деякі питання застосування судами України адміністративного та кримінального законодавства у зв'язку з набранням чинності Законом України від 22 травня 2003 р. "Про податок з доходів фізичних осіб", при вирішенні питання про відповідальність за продовжуваний злочин чи про його кваліфікацію у випадках, коли одні діяння були вчинені до, а інші – після 1 січня 2004 р., треба виходити з кількості неоподаткованих мініму-

мів доходів громадян або кількості розмірів податкової соціальної пільги, вирахуваних за кожен період окремо.

Положення частини другої ст. 5 КК про зворотну дію закону в часі на ці випадки не поширюється, і кримінальні справи не повинні переглядатись, якщо інше не передбачено законом.

Вважаємо, що тимчасове збереження при кваліфікації злочинів розміру неоподатковуваного мінімуму доходів громадян одночасно потребує вирішення комплексу питань. Насамперед, це стосується визначення розміру істотної шкоди, фактичне спричинення або загроза заподіяння якої дозволяє відмежувати злочинне діяння від діяння, яке злочином не визнається на підставі ч.2 ст. 11 КК України, згідно з якою „не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі".

Етимологічний зміст терміна «істотний» розкривається як: «1. Який становить суть або стосується суті чого-небудь; дуже важливий, значний, вагомий, суттєвий, посутній, сутній. 2. Дійсний, реальний, справжній.»[2]. Враховуючи це, можна сказати, що зміст поняття «істотна шкода» відображає розмір шкоди, її масштабність і є важливим критерієм відмежування злочинного діяння від інших правопорушень. Тому за змістовим значенням „істотна шкода" являє собою внутрішню основу, зміст будь-якого виду шкоди.

Вказана норма-дефініція (ч. 2 ст. 11 КК) містить термін «істотна шкода» з достатньо широким змістом, який охоплює будь-які види шкоди: фізичну, майнову, моральну тощо. Стосовно питання, яке зараз розглядається, – поняття «істотна шкода» викликає інтерес саме у визначенні «істотна *майнова шкода*», розмір якої, з одного боку, може бути обчисленим, у конкретних постійних величинах, з другого, у змінних, як це визначено на сьогодні.

У статтях КК України, в яких вжито це поняття, воно є оціночним, або відносно-визначеним. Так, при крадіжці, шахрайстві, привласненні чи розтраті істотна шкода має перевищувати три неоподатковувані мінімуми доходів громадян (враховуючи зміст ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Станом на січень 2007 року істотна шкода в названих

[2] Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах // Укладачі В.В. Яременко, О.М. Сліпушко.– Т. 2. – К.: Вид-во „Аконіт". – 1998. – С. 200.

складах злочинів визначається в сумі, яка перевищує 600 грн. Вважаємо, що дана сума заподіяної шкоди є, вочевидь, завищеною (особливо з огляду на розміри мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії та рівень зубожіння населення). В умовах реалій сьогодення доцільно її зменшити хоча б до суми в розмірі однієї податкової соціальної пільги. Тобто дрібною слід визнавати крадіжку на суму, яка дорівнює податковій соціальній пільзі (тобто на 2007 – 200 грн., і аж ніяк не 600 грн.), що, в свою чергу, потребує внесення змін до ст. 51 КУпАП.

Викрадення чужого майна, в тому числі в розмірі, що буде визнаватися дрібним за КУпАП, вчинене за наявності кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак (повторно, за попередньою змовою групою осіб, поєднане з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище тощо), на наш погляд, слід кваліфікувати за відповідною частиною статті Особливої частини КК України навіть за наявності дрібного розміру вартості викраденого чужого майна. З цього приводу доцільно внести уточнення до примітки в ст. 185 КК.

Визначення мінімального розміру істотної майнової шкоди для інших видів злочинів необхідно здійснювати у межах груп злочинів, які посягають на однакові безпосередні об'єкти.

Перехід у КК України до визначення розміру шкоди у сталих величинах потребує ретельної попередньої підготовки. Зокрема, на рівні дисертаційного дослідження проводиться науковцями нашого інституту.

Інший підхід пропонуємо щодо розміру штрафу. В даному випадку вважаємо доцільним перейти до конкретних сум визначення нижньої та верхньої межі розміру штрафу в грошовому еквіваленті. За основу взято пропозиції учасників міжвідомчої робочої групи щодо комплексного удосконалення положень КК України, створеної наказом Міністерства юстиції України № 41/7 від 20.01.2006 року, а саме Генеральної Прокуратури України.

Частину другу ст. 53 КК пропонуємо викласти у такій редакції: «2. Штраф визначається в розмірі від п'ятисот до двохсот тисяч гривень або в розмірі заробітної плати чи іншого доходу засудженого за період від одного місяця до п'яти років. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного чи його родини, а також з урахуванням можливості отримання засудженим заробітної плати чи іншого доходу».

Разом з тим, не може бути прийнята до уваги пропозиція Генеральної прокуратури України щодо можливості призначен-

ня судом штрафу з розстрочкою його виплати певними частинами строком до трьох років, оскільки це ускладнює виконання вироку.

Запропоновані нами зміни в законодавстві зорієнтовані на:

1) перехід до сталих величин обчислення розміру шкоди, заподіяної злочином;

2) започаткування роботи по підготовці законопроекту щодо внесення змін до КК України в частині конкретизації цих величин;

3) визначення розміру шкоди, який би відмежовував злочинне діяння від незлочинного;

4) встановлення нижчої межі розміру штрафу в грошовому еквіваленті з метою надання суду можливості враховувати невелику тяжкість вчиненого злочину та майновий стан винної особи, яка є малозабезпеченою (ч. 2 ст. 53 КК);

5) підвищення верхньої межі розміру штрафу приблизно в одинадцять разів порівняно з максимальним розміром штрафу, який існує зараз, з метою надання суду можливості враховувати ступінь тяжкості злочину згідно з класифікацією злочинів, передбаченою ст. 12 КК;

6) запровадження такої альтернативної розрахункової одиниці для обчислення штрафу, як розміру заробітної плати чи іншого доходу за період від одного місця до п'яти років.

Крім того, пропонуємо внести зміни до частини другої ст. 99 КК України, а саме викласти її в такій редакції: «2. Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах від ста п'ятдесяти до восьми тисяч п'ятисот гривень». Дана редакція закріплює як нижню, так і верхню межі розміру штрафу для неповнолітніх, винних у вчиненні злочину.

Звертаємо увагу на те, що відповідно до ч. 3 ст. 53 КК, штраф як додаткове покарання, може бути призначений лише у разі, якщо його передбачено в санкції статті Особливої частини КК. На сьогодні Особлива частина чинного КК передбачає штраф як додаткове покарання в санкціях лише двох статей, а саме в ч. 1 ст. 144 та ч. 2 ст. 367 КК. Тим самим звужуються можливості індивідуалізації покарання. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне розширити коло статей, у санкціях яких штраф має бути передбачений як додаткове покарання.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол №18 від 3 вересня 2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор **В.П.Ємельянов**

УДК 343. 23

Л.М. Демидова, к.ю.н., завідувач сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, доцент кафедри кримінального права № 2 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

«МАЙНО» І «МАЙНОВА ШКОДА» ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ АНГЛІЇ ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Предмет даного дослідження складають поняття «майно» і «майнова шкода», їх визначення, застосування в законодавстві Англії й України. Основна мета – встановлення загальних і специфічних підходів у визначенні зазначених понять у кримінальному законодавстві. Найбільшу актуальність такий порівняльний аналіз має в сучасних умовах, коли Україна прагне стати повноправним членом Євросоюзу, і необхідно більш глибоко вивчити правові системи союзних європейських держав, вжити заходи до зближення термінології, правових понять, які використовуються у різних галузях права, у тому числі, у кримінальному праві. Це також доцільно для впровадження у кримінальне право України кращих розробок зарубіжної правової доктрини, вжиття ефективних спільних заходів у боротьбі зі злочинністю, яка заподіює величезну майнову шкоду міжнародним, національним інтересам, правам і свободам фізичних та юридичних осіб. У даній статті розглядаються питання щодо заподіяння майнової шкоди економічними злочинами, складовою частиною яких є злочини проти власності. Окремим аспектам проблеми кримінальної відповідальності за заподіяння шкоди присвячені наукові праці таких авторів як П.П. Андрушко, А.Є. Жалінський, В.А. Козлов, И.Д. Козочкін, Н.А. Лопашенко, Е.В. Чупрова та інших, однак порівняння українського законодавства із зарубіжним відносно понять «майно», «майнова шкода» ще не проводилося, що і визначає актуальність обраної теми.

Для порівняльного аналізу обрано Великобританію як державу з розвинутою ринковою економікою, що має великий досвід протидії економічній злочинності правовими методами.

В англійському кримінальному праві поняття «майно» є одним з ключових, його розробка і тлумачення являє собою пріоритет цивільно-правової доктрини.

Англійське слово *property*, перекладене нами як «майно», має також інше, досить розповсюджене значення – «власність». На думку Дж. Волдрона, поняття власності охоплює не всі правила управління матеріальними ресурсами, а тільки ті з них, що пов'язані з її розподілом. Іншими словами, це поняття містить у собі всі загальні правила поведінки (оскільки майже будь-яке поводження людини включає використання матеріальних ресурсів, і майже всі правила поводження мають яке-небудь відношення до ресурсів)[1].

Э. Дженкс визначає зазначений термін так: «Під власністю мається на увазі, як указує сама її назва, результат присвоєння або освоєння людиною предметів природи»[2]. Інші погляди представників школи соціалістів-утопістів, один з яких П.Ж. Прудон стверджував, що «власність – це крадіжка»[3]. Дослідники економічних злочинів у кримінальному праві Англії вважають, що поняття «власність» і «майно» у контексті англійських Актів про крадіжку можуть бути використані як слова-синоніми, що містять весь спектр об'єктів, на які поширюються будь-які правомочності власника[4].

Відповідно до ст. 4 (1) Акта 1968 р. «майно містить у собі гроші та всі інші види майна, рухомого або нерухомого, у тому числі права вимоги й іншу невловиму власність»[5].

Поняття рухомого і нерухомого майна прийшло в сучасну юриспруденцію з римського права, тому концепції щодо зазначених видів майна мають загальні корені, як в англійській, так і в українській правовій системі. В англійському праві до нерухомого майна відноситься земля і все зведене на ній, а також права їхнього використання[6]. Все інше майно визнається рухомим.

Професор Дженкс вважає видами власності (майна):

- нерухомість (*land or immovables*);
- рухомість (*chattels or movables*)[7].

Крім того, рухомість, у свою чергу, підрозділяється на матеріальну рухомість (*chattels corporeat*) і права вимоги, іноді також називають «нематеріальною рухомістю» (*incorporeal chattels*). Професор Л.А. Лунц перекладає останній термін як «майно в боргових вимогах». Даний термін англійського права цікавий для нас тим, що він має визначені особливості в порівнянні з українським правом. Професор Дженкс включає у власність (майно) наступні права вимоги[8]:

- звичайні грошові зобов'язання (*debts*);
- оборотні документи (*negotiable instruments*);
- ануїтети і пенсії (*annuities and pensions*);
- акції (паї), фонди й облігації (*shares, stocks and debentures*);
- авторські права (*copyright*);
- патентні права і дизайн (*patend rights and designs*);
- торговельні марки і фірмові найменування (*trade marks and trade names*);
- комплекс прав, які визначають нематеріальну вартість фірми (*goodwill*).

Відповідно до кримінального права під ануїтетами і пенсіями розуміються щорічні виплати, встановлені договором, заповітом або іншими правовими підставами та др. Під невідомим українському праву поняттям goodwill – нематеріальна вартість фірми. Її складовими є: репутація, ділові зв'язки фірми, інші нематеріальні елементи, такі як найменування, товарні знаки, клієнтура. Це приваблююча сила, що приносить клієнтів[9].

Як бачимо, в англійському праві широкий спектр розуміння термінів, вживаних при визначенні майна, зміст якого розкривається нормами загального права й у наукових працях учених-юристів. Щоб уникнути такого різного визначення змісту поняття майна, законодавець включив у норму закону все, що може складати власність, при цьому класифікувавши їх у своїй редакції – *гроші і всі інші види майна, рухомого або нерухомого, у тому числі права, вимоги й інша невловима власність.*

Поняття невловимого майна зустрічається ще в римському праві. Наприклад, у 533 р. у Дигентах Юстиніан Гай виділяв «безтілесні речі – ті, котрі не можуть бути відчутні»[10].

---

[1] *Smith, Hogan.* Criminal law, 9th ed L., Edinburg, Dublin, 1999. P. 30.
[2] Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 88.
[3] Там само. – С. 88.
[4] Там само. – С. 89.
[5] Там само. – С. 89.
[6] Real Estate Principles, 4th ed. Prentice-Hall, etc. A. Reston Book, 1986. P. 13.
[7] Чупрова Е.В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С.89.

[8] Там само – С. 90.
[9] Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С.90; Murdie A. Q&A series. Intellectual Property Lam. 2nd ed. L., Sidney, 2000. P. 150.; Edmunds L. E. The Lam and practice of Letters for inventions. 2nd ed. / Ed. by T. Stevens. L., 1897. P. 30.
[10] Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 91.

У теперішній час до невловимого майна англійське право відносить інтелектуальну власність, інформацію, бездокументарні папери й ін.»[11].

Таким чином, англійське право розуміє поняття «майно» у визначених видах. Видами майна є: гроші; інші види рухомого або нерухомого майна. В інших видах майна складовою частиною є права вимоги та інша невловима власність.

Поняттям «невловима власність» в англійському праві охоплюється:

а) інтелектуальна власність; б) інформація; в) бездокументарні папери й ін.

В англійському законодавстві кваліфікація правопорушення, яке заподіяло шкоду, може бути в трьох аспектах, а саме як:

- цивільно-правовий делікт;
- адміністративне правопорушення;
- кримінально-каране діяння – злочин.

Найбільшою мірою кваліфікація залежить від характеру і серйозності заподіяної шкоди, обчислювальної як в грошовому еквіваленті, так і по-іншому. Так, наприклад, підставами віднесення розслідування злочинів економічного характеру до компетенції Відділу із серйозними шахрайствами є такі: якщо сума шкоди (вигоди від незаконних дій) перевищує 1 млн. фунтів стерлінгів; якщо злочин має міжнародний характер, має широкий суспільний резонанс; а також, якщо розслідування посягання потребує спеціальних знань, наприклад, в області фінансових ринків[12].

У чинному законодавстві Англії поняття прибутку або збитків надане в ст. 34 Акта про крадіжки 1968 р., відповідно до якого:

- поняття «прибуток» і «збитки» вживаються в межах прибутку і збитків коштів або іншого майна, але незалежно від того, тимчасові вони або постійні;
- поняття «прибуток» містить у собі прибуток від утримання того, що мала інша особа, так само як і прибуток від одержання того, що інша особа не мала;
- поняття «збитки» включає збитки від неотримання того, що особа могла б одержати, так само як збитки від утрати того, що особа мала[13].

[11] Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 91; Chance M. Introdution to Derivatives. 3d. ed. L., 1995. P. 18.

[12] <http: //www.sfo.gov.uk/cases.asp>.

[13] Чупрова Е. В. Ответственность за экономические преступления по уголовному праву Англии. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С.91; Theft Act 1968. S. 34.

В англійському кримінальному праві під майновою шкодою розуміють реальне матеріальне пошкодження майна[14]. Це відповідає поняттю «шкода» у відношенні майна (власності).

Злочини у сфері економіки, що мають визначений результат (наслідки) мають назву *result crimes*.

Таким чином, в англійському правовому розумінні поняття «шкода» є еквівалентним, тотожним поняттям «вигода», «прибуток». Правове значення цих понять залежить від того, по відношенню до кого розглядається дане поняття: щодо злочинця – застосовується поняття «прибуток» або «вигода»; стосовно того, кому або чому заподіюються збитки – «шкода».

Вигода і збитки (gain and loss) можуть бути виражені в грошах або майні (власності), що містять у собі втрати як тимчасові, так і постійні.

Під вигодою розуміється як одержання власності, якої особа раніше не мала, так і заощадження особою наявних у неї грошей (майна).

Під збитками розуміються як втрати особою наявних у неї майна (грошей), так само як і недоодержання чого-небудь, що вона могла б одержати[15].

Розглянемо поняття «майно» й «майнова шкода» та їх застосування в законодавстві України. У контексті вітчизняного законодавства поняття «майно», як і в англійському законодавстві, тісно зв'язано з поняттям власності. Однак дані поняття в галузях права України за своїм змістом не збігаються.

У ч. 1 ст. 1 Закону про кримінальну відповідальність України поряд з переліком інших об'єктів кримінально-правової охорони зазначається, що Кримінальний кодекс України (далі КК або КК України) має своїм завданням правове забезпечення захисту власності від злочинних посягань. Посягання на власність – традиційні злочини в структурі злочинності не тільки України, але й будь-якої держави.

Варто погодитися з думкою авторів, які вважають, що власність – це насамперед економіко-правове поняття, що має економічний і правовий зміст. Економічний зміст – майно і його належність власнику, і правовий зміст – правомочності власника, а саме право володіння, користування і розпорядження цим майном, а також виняткове, тільки власникові приналежне право передавати названі правомочності іншим особам (юридичним і фізичним)[16].

[14] Черных А.В. Некоторые вопросы квалификации компьютерного саботажа за рубежом // Сов. гос. и право. – 1988. – № 8. – С. 373.

[15] Draft Fraud Bill. S. 5 (LAW COM № 276).

[16] Лопашенко Н.А. Преступления в сфере экономики: Авторский комментарий к уголовному закону (раздел VIII РФ). – М.: Волстерс Клувер, 2006. – С. 14-15.

Економічний і правовий компонент поняття власності існують у єдиному комплексі, розривати їх можна тільки штучно.

Злочинні посягання проти власності спрямовані на конкретне чуже майно, при цьому страждають відносини власності в цілому.

Юридичним вираженням відносин власності є право власності. Відповідно до п. ст. 2 Закону України «Про власність» право власності – це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном[17]. Цей закон визначає, що власність в Україні може бути в таких формах: приватна, колективна, державна. Конституція України в ст. 143 доповнює даний список новою формою власності – комунальною власністю[18]. Визнає наявність комунальної власності і Цивільний кодекс України (далі ЦК або ЦК України).

Конкретизує право власності і ст. 316 ЦК України. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб[19]. При цьому під річчю розуміється предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникнути цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК). У діючому ЦК України закріплюється широкий класифікаційний поділ речей і майна, у тому числі, подільні та неподільні; речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками; споживні та неспоживні; головна річ і приналежність; складні речі; продукція, плоди та доходи. Також речі можуть бути двох видів: нерухомими і рухомими. До нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) законодавець відносить земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їхнього знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації (п. 1 ст. 181 ЦК). Даний перелік не є вичерпним. Законодавець може визнати нерухомими речами й інші. При визначенні того, чи є певний об'єкт нерухомістю, необхідно встановити наявність хоча б одного з двох критеріїв: матеріального – ступінь зв'язку цих речей із землею, і юридичного – умови визнання законом цих або інших речей нерухомими.

Рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати в просторі (п. 2 ст. 181 ЦК). Встановлюючи, чи відноситься річ до рухомих речей, доцільно, як рекомендують деякі автори, застосувати правило, що на речі, що законом не визнані нерухомими, може поширюватися презумпція визнання їх рухомими речами[20].

[17] Основні чинні кодекси і закони України // Уклад. Ю.П. Єлісовенко. – К.: Махаон, 2003. – С. 123.
[18] Конституція України.
[19] Гражданский кодекс Украины. – Х.: Ксилон, 2003. – С.110.

Крім поняття речей у визначенні права власності використовується також і поняття «майно». Ст. 190 ЦК України проголошує, що *майном як особливим об'єктом вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права й обов'язки.* Слід зазначити, що у вітчизняному законодавстві поняття «майно» за своїм змістом не таке широке, як поняття власності. Так, наприклад, до майна не відносяться особисті немайнові права інтелектуальної власності, що є складовою частиною права інтелектуальної власності. Згідно з ч. 1 ст. 423 ЦК України особистими немайновими правами інтелектуальної власності є:

1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;

2) право перешкоджати будь-якому посяганню на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;

3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом[21].

Інтелектуальна власність – це специфічний вид власності, зв'язаний з майном (наприклад, особисті майнові права інтелектуальної власності) і не зв'язаний з ним (наприклад, особисті немайнові права інтелектуальної власності).

Поняття «майно» у цивільних правовідносинах використовується в різних значеннях. По-перше, під майном розуміється річ або конкретна сукупність речей. По-друге, цим поняттям охоплюється сукупність прав, що належать конкретній особі. По-третє, поняттям «майно» також позначають сукупність майнових прав і обов'язків (права й обов'язки спадкоємців, опікунів і т. д). У главі 54 ЦК України, якою регулюються питання купівлі-продажу, законодавець застосовує поняття «товар» у значенні, тотожному поняттю «майно»[22].

У ЦК України виділяються різні види майна, у тому числі цінні папери; майно, передане у власність товариству його учасниками як внесок у статутний капітал тощо. Крім того, законо-

[20] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – Т. 1 / За ред. О.В. Дер, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005.– С. 316.
[21] Гражданский кодекс Украины. Х.: Ксилон, 2003. – С. 14.
[22] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – Т. 2 / За ред. О.В. Дер, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 186.

давством визначаються особливості правового режиму майна фермерських господарств; особливості сільських господарств; Національної академії наук України; військового майна.

Особливе місце в цивільних правовідносинах займають гроші, що відіграють роль еквівалента вартості будь-якого товару. В українському законодавстві гроші прямо не визначаються як вид майна. У ст. 177 ЦК України зазначено, що об'єктами цивільних прав є речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага. Порівнюючи зміст даної норми з текстом ст. 193 ЦК, у якій валютні цінності вважаються видом майна, можна стверджувати, що гроші також являють собою вид майна. Однак чіткості в українському законодавстві на цей рахунок немає.

Варто звернути увагу на те, що в законодавстві України кримінально – правове поняття майна, хоча і базується на цивільно – правовому понятті «майно», але не завжди збігається з ним за своїм змістом. Так, наприклад, законодавець проводить у КК України різницю між майном і правами на майно (майновими правами), тому що вживає при викладі посягань на власність два цих терміна. У статтях 185-188[1], 191-194[1], 195-198 КК України йдеться про майно; у ст. 189 КК України – про майно, право на майно і вчинення дій майнового характеру; ст. 190 КК України – про майно і право на майно. Отже, кримінально-правове поняття майна не містить у собі всі види майна як цивільно-правового поняття, а саме, право на майно (майнові права). Право на майно є предметом тільки двох злочинів – шахрайства і вимагання.

Таким чином, у кримінальне право України перенесений термін «майно» з цивільного права, що супроводжується зміною (пристосуванням) його змісту стосовно до нових задач. Це означає, що він перетворився у власний термін кримінального права. Однак при такій побудові законодавства виникають проблеми полісемії. Полісемія – наявність в однієї одиниці мови більше одного значення – двох або більше, що є зовсім небажаним[23].

Основна причина різного змісту поняття «майно» у цивільному і кримінальному праві полягає в традиційному розумінні цих понять цивілістами та криміналістами. У кримінальному законі зафіксоване традиційне розуміння майна як речі – матеріального предмета. Дана проблема може бути вирішена шляхом удосконалення тексту відповідних диспозицій норм як цивільного, так і кримінального права, а також інших галузей матеріального та процесуального права.

Викладене, надає підстави зробити наступні висновки:

1. З цивільно-правового визначення майна (ст. 190 ЦК України) можна виділити, що трьома складовими (видами) поняття майна є: а) окрема річ (сукупність речей); б) майнові права; в) майнові обов'язки.

2. В українському кримінальному законі поняття «майно» має більш вузький зміст, ніж у цивільному законодавстві України. При розгляді конкретних злочинів, передбачених у статтях Особливої частини КК України, необхідно кожного разу встановлювати зміст цього поняття шляхом ретельного тлумачення тексту диспозиції конкретної норми.

3. Англійське право розуміє поняття «майно» у визначених видах, таких як: гроші; інші види рухомого або нерухомого майна. В інших видах майна складовою частиною знаходяться права вимоги й інша невловима власність. Поняттям «невловима власність» в англійському праві охоплюється: а) інтелектуальна власність; б) інформація; в) бездокументарні папери й ін.

4. Відмінність українського визначення поняття «майно» від англійського полягає насамперед у тому, що вітчизняний законодавець розуміє майно в більш вузькому змісті, ніж поняття «власність». В англійському праві, особливо в застосуванні до економічних злочинів, дані терміни є синонімами.

Як в англійському, так і в українському законодавстві не має визначення поняття майнової шкоди. У юридичній літературі це питання залишається дискусійним і цілком невирішеним. При цьому відзначаємо, що у вітчизняній юриспруденції широкий спектр використання поняття шкоди. Цей термін застосовується законодавцем у нормах багатьох галузей матеріального і процесуального права. У тому числі цивільного права, цивільно-процесуального права, адміністративного права, адміністративно-процесуального права, господарського права, господарсько-процесуального права, екологічного права, фінансового права, кримінального права, кримінально-процесуального права. Для ілюстрації діапазону застосування в матеріальних галузях права поняття шкоди та схожих за змістом понять, розглянемо такі галузі права як цивільне право і кримінальне право.

---

[23] Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – С. 344, 382.

Так, у ЦК України законодавець у багатьох статтях або частинах статей застосовує як поняття „збитки", так і поняття „шкода":

- «збитки» у п. 8 ч. 2 ст.16, ст. 22, ч. 2 ст. 33, ч. 4 ст. 92, ч. 2 ст. 119, ст. 123, ч. 2 ст. 140, ч. 5 ст. 144, ч. 5 ст. 152, ст. 1192;

- «шкода» у ч. 2 ст. 13, п.п. 8, 9 ч. 2 ст. 16, ч. 4 ст. 22, ст. 23, ч. 2 ст. 31, ч. 3 ст. 33, ч. 5 ст. 37, ч. 3 ст. 39, ч. 4 ст. 41, ст.ст. 1164 – 1211, ст. 1215 і ін.

У ч. 2 ст. 22 ЦК України дається визначення збитків: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або повинна зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Таким чином, можна стверджувати, що в цивільно-правовому значенні згідно ч. 2 ст. 22 ЦК України *збитки варто розуміти як реальні збитки й упущену вигоду.*

Досліджуючи далі текст ЦК України, з назви статті 22 «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди» визначаємо, що законодавець визнає відшкодування збитків тільки одним із законодавчо встановлених способів відшкодування майнової шкоди. Чи означає це більш широке цивільно-правове значення понять «майнова шкода» і відповідно «шкода» у порівнянні з поняттям «збитки»? Цивільне законодавство і правова доктрина не дають точної відповіді на це питання. Частина 4 зазначеної вище статті вносить, на наш погляд, ще більшу невизначеність взаємозв'язку змісту понять «збитки» і «шкода», встановлюючи, що «...на вимоги особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин й справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, у тому числі, шкода, заподіяна майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо).»

Не викликає сумніву ствердження авторів науково-практичного коментарю ЦК України, що відшкодування збитків – це найбільш універсальний і адекватний сутності цивільного права спосіб захисту порушених цивільних прав і охоронюваних інтересів, спрямований на відновлення порушеного майнового стану потерпілої особи і на усунення негативних майнових наслідків, що настали[24]. Далі вчені у поясненнях до статті 22 ЦК України

[24] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – Т. 2 / За ред. О.В. Дер, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 49.

вказують, що «збитки є лише складовою частиною більш широкого поняття «шкоди», і далі стверджують, що в цьому кодексі під збитками розуміється грошове вираження майнової шкоди, завданої цивільному майновому благу або інтересу[25]. Виходячи з цього, логічним є висновок про наявність майнової шкоди, що не має грошового вираження, що, на наш погляд, є не досить аргументованим. Якщо ж шкода завдана немайновому благу (честі, гідності, діловій репутації фізичної особи тощо – глави 20, 21, 22, 80, 81, 82, 83 ЦК України), то законодавець закріплює право потерпілої особи на відшкодування шкоди, а не збитків.

Однак законодавець не завжди дотримується таких критеріїв у розмежуванні збитків і шкоди. Саме така непослідовність закладена, як вже зазначено, у статті 22 ЦК, відповідно до ч. 4 якої встановлюється обов'язок відшкодування речі в натурі (передати річ того ж роду і тієї ж якості, виправлення пошкодженої речі), що є за своєю суттю ще одним способом відшкодування шкоди, а не збитків. Термінологічна невідповідність зустрічається й у низці інших статей ЦК України. Наприклад, відповідно до ст. 1212 ЦК особа, що набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави, зобов'язана відшкодувати управителеві збиток, хоча в цьому випадку, варто вести мову про відшкодування збитків.

Використовуються поняття «шкода», а схоже з ним – «збитки» і в кримінальному праві України. Наприклад, у КК України законодавець користується даними поняттями в багатьох статтях і Загальної, і Особливої частин:

- «шкода» – у ч.ч. 2, 3, 4 ст. 189, статтях 192, 194, ч. 1 ст. 247 КК та ін.;

- «шкода», «збитки» – у статтях 45, 46, 66, 364, 423 КК та ін.

При цьому кримінальне законодавство не дає визначення понять, які розглядаються. Важливим є той факт, що вони мають схоже змістове значення. Підтвердженням такої змістової схожості є гносеологічний аналіз цих понять, який доводить, що фактично їхня сутність одна: «шкода» – це «збиток», «втрата»[26]; «збиток» – це «втрата», «шкода»[27].

[25] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – Т. 2 / За ред. О.В. Дер, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 50.

[26] Ожёгов С.И. Словарь русского языка. - Изд. 10-е. / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Сов. энцикл., 1973. – С. 778.

[27] Там само. – С. 754.

Вважаємо, що можна погодитися з думкою авторів, які вважають, що визначення шкоди базується на цивільно-правовій нормі про збитки. Однак неможливо знайти виправдання одночасному використанню таких понять в одній і тій же нормі як у вітчизняному цивільному, так і у кримінальному праві або в іншій галузі права.

Висновки: 1. У цивільному праві України збитки розуміються як реальні збитки й упущена вигода. При цьому: реальні збитки – це втрати у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі і витрати на відновлення свого порушеного права; упущена вигода виражається в доходах, які особа одержала б при звичайних обставинах, якби її право не було порушено.

2. Визначення поняття «збитки» в англійському праві й українському цивільному праві схожі. Відмінність тільки термінологічна. Вітчизняний законодавець вживає при визначенні збитків термін «упущена вигода», англійський – «недоодержання чого-небудь, що особа могла б одержати». За своїм змістом дані поняття фактично однакові.

3. Понятійний апарат, застосовуваний в англійському праві й українському (цивільному і кримінальному) праві, має багато спільного. Саме, схоже визначення понять збитків, шкоди, без істотних відмінностей підходи до встановлення змісту поняття майнової шкоди і т.п.

4. Для удосконалювання якості вітчизняних законів може бути врахований досвід англійського законодавця, який прагне уникати застосування правових понять з двома значеннями або більше, тобто полісемії.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю (протокол № 4 від 14 лютого 2007 р.)

Рецензент – канд. юрид. наук, доцент ***О.М. Лемешко***

УДК 343.54(477)

Л.В. Дорош, к.ю.н., доцент
кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого, провідний науковий
співробітник Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України, м. Харків

СТАТЕВА НЕДОТОРКАНІСТЬ ОСОБИ ТА ЇЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА

Однією з найболючіших проблем сьогодення є проблема захисту свободи і особистої недоторканності людини і громадянина. За ст. 1 Конституції Україну проголошено суверенною і незалежною демократичною, соціальною, правовою державою. Майже третину статей Конституції України присвячено правам і свободам людини й громадянина. Під впливом світових стандартів у галузі прав людини Конституція України 1996 р. визначила ієрархію соціальних цінностей і закріпила у розділі II найважливіші права і свободи людини й громадянина. Тим самим законодавство України вперше звернулося до загальнолюдських цінностей, формування яких розпочалося ще за часів сивої давнини. Базисною є ст. 3 Конституції України, в якій зазначається: „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення основних прав людини є головним обов'язком держави".

Особливе місце серед особистих прав і свобод людини, які є невідчужуваними та непорушними, посідає право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29). Це положення Конституції України базується на загальновизнаних міжнародних актах, зокрема: ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 9 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права 1966 р., ст. 5 Європейської конвенції по захист прав людини й основних свобод 1950 р. та ін. Доречно зауважити, що міжнародні документи розуміють свободу і недоторканність у досить вузькому значенні – як свободу від незаконних і необґрунтованих арештів, затримань або позбавлення волі. З цього ж виходить і Конституція України, в ст. 29 якої зазначається, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Між тим конституційно-правова теорія розглядає питання про недоторканність особи значно ширше. Недоторканність особи у широкому розумінні означає захист людини не тільки від незаконних і необґрунтованих арештів і затримань, але і взагалі від будь-яких посягань на її життя, здоров'я, свободу, честь і гідність. Цей інститут охоплює собою тілесну, статеву, духовну, моральну і психічну недоторканість.

У 2006 р. Україна відзначила десятиріччя Основного Закону. Отже, принципово важливим є питання щодо втілення його норм в життя, адже Конституція діє тільки тоді, коли її норми реалізуються в повсякденному бутті. Свого часу Б. Кістяківський писав: „Майбутнє належить вищій з державних форм – правовій державі". Головним принципом, за Б. Кістяківським, є положення, коли державна влада обмежена визнанням недоторканності прав особи, бо „людина володіє правами, які не дарує їй держава, вони належать їй з початку"[1]. Це означає, що не держава дозволяє людині бути вільною, а право людини на свободу обумовлює факт існування держави і державної влади, якій делегується частина цієї свободи у формі суверенітету[2].

Як обґрунтовано вважає В.М. Лебедєв, ставлення до свободи та особистої недоторканності, ступінь їх захищеності – безумовний показник зрілості і розвинутості правової держави. Тому аналіз цієї проблеми є вкрай важливим як у практичному, так і в політико-правовому плані, позаяк дозволяє визначити реальні орієнтири в політиці держави по відношенню до людини, її прав і свобод[3]. Слушною є думка Д.Є. Прокопова стосовно того, що „єдиним джерелом прав людини виступає сам факт належності до людського роду, в результаті чого носієм прав людини є будь-який член будь-якого суспільства (незалежно від того, про яку форму державного правління чи про який політичний режим йдеться у кожному конкретному випадку)"[4].

Головною особливістю природного права є те, що в основі його лежать загальнолюдські цінності. Природно-правові теорії розглядають права людини як вираження потреб, цінностей, людського буття (гуманізм, справедливість, рівність, свобода, визнання самобутності людської особистості, повага до її гідності, достойний рівень життя). Зважаючи на ієрархію загальнолюдських цінностей, слід зазначити, що держава не може не визнавати прав людини на життя, гідність, недоторканість тощо. Водночас держава, спираючись на закон, зобов'язана брати на себе функцію їх захисту і забезпечення.

Свобода людини – найважливіше благо. Практично в усіх цивілізованих країнах свобода закріплена як природне невід'ємне право людини. Право на свободу належить кожному від народження незалежно від статі, віку, соціального походження, матеріального становища, стану здоров'я тощо. В психології та психологічно-орієнтованій філософії прихильники гуманістичного підходу до поведінки особи розглядають свідомість, самосвідомість, сприяння і вибір (складові свободи) як невід'ємні привілеї людської поведінки[5]. Право на свободу та особисту недоторканність, відповідно до ЦК України, відносяться до групи особистих немайнових прав як блага, що забезпечують природне існування фізичної особи (ст. 270 ЦК). Це право є основним, бо воно є, з одного боку, життєво необхідним для існування людини, а з іншого – закріплене в Основному законі України і є гарантом всіх інших прав і свобод. Свобода особи охоплює і фізичну свободу (свободу дій, у тому числі пересування), і моральну свободу (свободу думки, совісті, світогляду, релігії), і соціальну свободу.

З прийняттям КК 2001 р. вперше в історії вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність було виокремлено самостійний розділ IV „Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості" Особливої частини КК. Цей розділ містить п'ять статей (статті 152-156 КК), які передбачають відповідальність за зґвалтування (ст. 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153), примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155) та розбещення неповнолітніх (ст. 156). Змінивши назву даного розділу (порівняно з КК України 1960 р.), законодавець тим самим визначив пріоритетність захисту основних прав і свобод людини як першочергового завдання (ч.1 ст. 1 КК). Логічним було б вважати,

[1] Кістяківський Б. Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права. – Львів, 1916.

[2] Див.: Прокопов Д.Є. Проблема визначення змісту поняття прав людини в контексті реалізації конституційних норм / Матеріали наук. конференції „Конституція України – основа модернізації держави та суспільства. 21-22 червня 2001 р. м. Харків". Упорядники Ю.М. Грошовий, М.І.Панов. – Харків: Право, 2001. – С. 210.

[3] Див.: Лебедев В.М. Судебная защита свободы и личной неприкосновенности граждан на предварительном следствии. Учебное пособие. – М., 2001. – С. 5.

[4] Див.: Прокопов Д.Є. Вказана робота. – С. 209-210.

[5] Див.:Психологическая энциклопедия. 2-е изд / Под. ред. Р. Корсини и А. Аурбаха. Науч. ред. перевода на русский язык. Проф А.А. Алексеева. – М.: Питер, 2006. – С. 781.

що увага науковців у галузі кримінального права буде прикута до аналізу родового об'єкта злочинів у сфері сексуальних відносин, однак у переважній більшості підручників та практичних коментарів КК України ця проблема відображення не знайшла. Автори зазвичай лише називають родовий об'єкт злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, але його змісту не розкривають[6]. Винятком є підручник і науково-практичний коментар, в яких автором відповідного розділу є О.О. Дудоров[7].

У літературних джерелах науковці по-різному визначають поняття свободи залежно від її виду. Одні вважають, що статева свобода – це можливість людини розпоряджатися собою у сфері статевого спілкування з іншими особами, що ґрунтується на існуючий системі відносин[8]. Б.А. Бліндер уточнює, що це – гарантована жінці свобода, незалежно від впливу будь-якої особи, у кожному окремому випадку не допускати задоволення щодо себе чужого статевого почуття даною особою, в даний час, за даних обставин[9]. Інші, зокрема О.О. Дудоров, визначають статеву свободу, як право повнолітньої і психічно нормальної особи самостійно обирати собі партнера для статевих зносин і не допускати у сфері статевого спілкування будь-якого примусу.

З нашої точки зору, *статева свобода* особи означає її право на самовизначення у сфері статевих відносин, тобто її реальну можливість вступати в добровільне сексуальне спілкування з обраним партнером у будь-який час і в будь-якій сексуально прийнятній формі за умови, що воно не суперечить нормативно-правовим приписам щодо охорони особи та громадського порядку.

[6] Див., наприклад, Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю.А. Кармазина и Е.Л. Стрельцова. – Харьков: ООО «Одиссей», 2001. – 960 с.; Кримінальне право і законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій / За ред. М.Й. Коржанського. – К: Атіка, 2001. – 544 с.; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України за заг. ред. Гончаренка В.Г., Андрушка П.П. – К.: „ФОРУМ", 2005, у двох книгах.; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 4-те вид; переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2006. – 848.

[7] Наково-практичний коментар Кримінального Кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельгника, М.І. Хавронюка. – К.: Коннон, 2001. – с. 358.; Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник. (Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клеменко та ін.) / За ред. М.І. Мельника, В.А. Клеменка. – К.: Юридична думка, 2004. – С. 89.

[8] Див.: Андреева Л.А. Состав преступления изнасилования в советском уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1962. – С. 5.

[9] Див.: Блиндер Б.А. Ответственность за изнасилование по советскому уголовному праву (по материалам Узбекской ССР): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ташкент, 1966. – С. 7. (Відразу зауважимо, що проблеми статі потерпілої особи не торкаємося, позаяк це не є предметом цього дослідження. – Л.Д.)

Отже, регламентація сексуальної сфери вимагає дотримання таких трьох обов'язкових умов: а) добровільність при вступі в статеві зносини; б) можливість сексуального спілкування тільки між особами, які досягли певного віку або статевої зрілості; в) сексуальне спілкування може відбуватися у будь-якій формі, якщо це не порушує перших двох умов.

Таким чином, статева свобода означає можливість самовизначення у сфері сексуальних відносин та відсутність насильства. Вона притаманна особі, незалежно від її статі, за умови, якщо особа здатна усвідомлювати характер цих відносин, їх соціальне значення, передбачати природні їх наслідки.

Особливої актуальності набуває проблема захисту прав і законних інтересів неповнолітніх, бо саме діти є однією з найуразливіших категорій населення. Відповідно до вимог міжнародного права у разі загрози порушення прав неповнолітніх слід виходити з принципу пріоритетності забезпечення державою всебічного їх захисту.

У першу чергу це випливає з Декларації прав дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю 20 листопада 1959 р., яка визнає, що дитина через її фізичну та розумову незрілість потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження дитини. Організація Об'єднаних Націй проголосила, що „діти мають право на особливе піклування і допомогу".

Конвенція про права дитини, прийнята 20 листопада 1989 р., приписує приділяти першочергову увагу найкращому забезпеченню інтересів дитини в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, вживаються вони державними або приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами. Цю Конвенцію називають „світовою конституцією прав дитини". Відповідно до Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом вона не досягла повноліття раніше. Людство зобов'язане дати дітям все найкраще, надійно забезпечити дитинство, що гарантує в майбутньому розвиток повноцінних громадян[10]. Отже, захист дітей має стати постійною турботою суспільства. В світлі вимог забезпечення інтересів дитини, актуальним є пошук ефективних засобів боротьби з посяганням на права дітей, у тому числі з сексуальними злочинами щодо неповнолітніх.

[10] Див.: Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 1. – К.: Юрінком Інтер, 1994.

Однією з правових засад охорони неповнолітніх від розбещення є ст. 34 названої Конвенції, яка зобов'язує країн-учасниць „захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації і сексуального розбещення", вживати в цих цілях всі необхідні заходи для відвернення, зокрема, схиляння або примушування дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності, використання в цілях експлуатації дітей в порнографії і порнографічних матеріалах.

Нині Конвенція про права дитини є складовою частиною національного законодавства України. Ратифікувавши 27 лютого 1991 р. цю Конвенцію, Україна взяла на себе серйозні зобов'язання всебічного захисту неповнолітніх. На необхідності такого захисту дітей наголошують Конституція України (статті 51, 52), Національна програма „Діти України", затверджена Указом Президента від 18 січня 1996 р., Закони України „Про охорону дитинства" від 26 квітня 2001 р., „Про попередження насильства в сім'ї" від 15 листопада 2001 р., Укази Президента України „Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя" від 15 березня 2002 р. та „Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей" від 4 травня 2007 р.

Так, ст. 10 Закону України „Про охорону дитинства" передбачає, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Як випливає з названого Закону, держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного, психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Свобода і особиста недоторканність притаманні будь-якій людині, в тому числі дитині. Це означає її можливість реалізувати такі основні права і свободи як право на вільний розвиток, особисту і статеву недоторканість та ін.

Семантичне значення терміну „недоторканний" розкривається як такий, що охороняється законом від посягань з боку кого-небудь, якого не можна псувати, знищувати, паплюжити через значимість, важливість та ін[11]. Значення терміну „недоторканий" – як такий, якого ніхто не торкався, не чіпав і таке інше // перен. непорочний, чистий, цнотливий[12].

[11] Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь.: ВТФФ „Перун", 2001. – С. 600; Тлумачний словник сучасної української мови / Укладачі Л.П. Коврига, Т.В. Ковальова, В.Д. Пономаренко / За ред. доктора філологічних наук, проф. В.С. Калашника. – Харків: Белкар-книга, 2005. – С. 409.

[12] Див. там само.

Що стосується сексуальних посягань щодо неповнолітніх, то при їх вчиненні йтися може лише про статеву недоторканість та нормальний розвиток (фізичний, психічний, статевий) потерпілих.

Статева недоторканість означає неприпустимість сексуального спілкування з дітьми, які не досягли статевої зрілості, та особами, які внаслідок хворобливого психічного стану не усвідомлюють наслідків та соціального значення такого спілкування.

Втім ситуація із забезпеченням охорони прав неповнолітніх залишається вкрай тривожною. Кардинальна зміна курсу розвитку країни, соціально-економічні перетворення, що відбуваються в Україні, уповільнений процес розбудови ринкової економіки, безробіття, афери з житлом, злиденні умови існування більшості населення, погіршення морального і психологічного стану, руйнація багатьох культурних традицій своїми негативними наслідками, перш за все, позначилися на становищі дітей. За даними статистики, починаючи з 1995 р., у більшості областей спостерігається чітка тенденція спаду народжуваності, помітною стає тенденція старіння населення, зменшується його кількість. Катастрофічно зростає рівень злочинності серед молоді, захворюваність на наркоманію, алкоголізм, СНІД, туберкульоз, психічні розлади[13]. Загрозливими є дані про збільшення захворюваності підлітків на розлади психіки і поведінки, яка становила у 2001 р. 69,4 випадків на 10 тис. підлітків (у 1992 р. – 61 випадок). За останні 10 років цей показник зріс на 7,3%. Кожного року Україна втрачає 16 тис. дітей віком до 14 років (як зазначають дослідники проблем прав неповнолітніх, це травми, самогубства, вбивство тощо). Серед усіх незалежних країн колишнього СРСР саме в Україні найнижчий відсоток населення віком до 16 років. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), в Україні налічується приблизно 16% таких дітей (в РФ і Білорусі 22%, в Латвії 23%, в Естонії та Литві – 24%)[14]. Невирішені завдання культурно-виховного характеру обумовлюють відчуження неповнолітніх

[13] Див.: Диновський Д.М. Конституційно-правовий механізм модернізації ювенальної політики / Матеріали наук конференції „Конституція України – основа модернізації держави та суспільства. 21-22 червня 2001 р. м. Харків". Упорядники Ю.М. Грошовий, М.І. Панов. – Харків: Право, 2001. – С. 209-210.

[14] Див.: Киренко С.Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 1; Його ж. Захист життя неповнолітніх кримінальним законом України // Право України. – 200. – № 1. – С. 61; Петрова Н. Проблеми правового становища дітей в Україні // Український часопис з прав людини. – 1996. – № 1. – С. 25.

від офіційних інститутів соціалізації таких, як сім'я, школа та ін. За К. Марксом, сім'я і громадянське суспільство є передумовами держави. Життєво важливі інтереси сім'ї полягають у забезпеченні й збереженні її економічного, морально-духовного потенціалу і побутового благополуччя, здатності виконувати роль психологічного притулку і мікросоціального захисту для кожного з її членів, а також успішно реалізовувати репродуктивно-розвиваючу і виховну, організаційно-дозвільну і соціально-контролюючу функції[15]. Саме в родині дитина набуває свого першого соціального досвіду. Поведінка батьків відбивається і копіюється свідомістю дитини, сприймається як норма, еталон майбутньої поведінки. Дитина засвоює стереотипи і норми прийняті серед дорослих. У сім'ї має формуватися статева свідомість неповнолітніх, яка обумовлює їх статевий світогляд впродовж всього життя.

Проте за останні роки спостерігається послаблення та навіть руйнування інституту сім'ї. Окреслилась тенденція до збільшення кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. За даними Комітету у справах сім'ї і молоді, безнаглядних дітей у країні налічується понад 100 тис. підлітків, які втратили батьків або є сиротами при живих батьках, тобто є так званими соціальними сиротами. Відокремленість таких дітей від рідних людей, соціальних груп, громадських організацій призводить до втрати відчуття приналежності до суспільства. Зростання частки соціальних сиріт є руйнівним чинником як для самих цих дітей, так і для суспільства в цілому.

Разом з тим кримінологічні дослідження свідчать про те, що становище дітей може бути жахливим і в сім'ї. Не випадково законодавець, приймаючи чинний кодекс, вимушений був доповнити статті 155 КК України (Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості) та 156 КК України (Розбещення неповнолітніх) такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення зазначених дій батьком, матір'ю або особою, що їх замінюють. За даними С.С. Косенка, при анкетуванні 562 неповнолітніх учнів 46% осіб повідомили, що були жертвами статевих злочинів. У правоохоронні органи про вчиненні злочини надійшло лише 10 000 заяв, а 90% залишилися латентними. При проведенні досліджень, які здійснювалися науковими співробітниками ІВПЗ

[15] Див.: Теория государства и права / Под. ред. Н.Н. Матузова, А.В. Малько. – М., 1999. – С. 198.

(Л.О. Шевченко), кожна п'ята дитина при опитуванні заявляла про сексуальне насильство в сім'ї.

Констатуються не тільки випадки інцесту, а й навіть народження дітей від рідних батьків. Підвищена суспільна небезпечність такої поведінки є очевидною. Згубний вплив сексуального насильства в сім'ї важко недооцінити. Діти, інфіковані жорстокістю батьків, пізніше незрідка самі стають на шлях сексуального насильства, причому не відчувають ні докорів сумління, ні жалості до своєї жертви. За прогнозом П.В. Коляди, може вирости жахливе покоління людей, дуже жорстоких і спроможних учинити будь-який тяжкий злочин. І така небезпека є вже сьогодні[16].

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 18 від 3.09.2007)

Рецензент – канд. юрид. наук, доцент ***О.М. Лемешко***

[16] Див.: Коляда П.В. Проблеми досудового слідства у кримінальному процесі. К., 2001. – С. 22.

УДК 343.53

М.М. Панов, к.ю.н., наук. співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

ПЛАТІЖНІ КАРТКИ ЯК ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 200 КК УКРАЇНИ

Предмет злочину, відповідальність за який встановлено в ст. 200 КК, відповідно до диспозиції цієї статті має наступні види: 1) документи на переказ; 2) платіжні картки; 3) інші засоби доступу до банківських рахунків. Кожен з них, маючи ознаки предмета злочину, виконує при їх використанні специфічну, обумовлену особливостями безпосереднього об'єкту цього злочину, функцію засобів доступу до банківських рахунків. Причому, всі вони охоплюються більш широким за обсягом і змістом поняттям „платіжні засоби"[1].

Найбільш поширеною групою предметів злочину, передбаченого ст. 200 КК, є спеціальні платіжні засоби – платіжні картки. Як виходить з диспозиції ст. 200 КК платіжна картка може бути предметом даного злочину лише у випадку її підроблення. Необхідно зазначити, що завдяки інтенсивному розвитку і використанню інформаційних технологій у сфері діяльності кредитно – фінансових установ суттєво зростає кількість користувачів платіжних карток, що значно покращує і спрощує діяльність кредитно – фінансових установ, а також їх клієнтів, сприяє поширенню фінансових послуг. Зокрема, на це вказується у прийнятій Кабінетом Міністрів України постанові „Про деякі питання здійснення розрахунків за продані товари (надані послуги) з використанням спеціальних платіжних засобів" від 29 березня 2006 р., № 377[2], яка зобов'язує торговельні підприємства встановити термінали для розрахунків платіжними картками. Згідно з вказаним документом такі термінали на початок 2009 р. повинні з'явитися на всій території України, включаючи районні центри та селища міського типу. А вже з 1 липня 2007 р. на обов'язковий прийом платіжних карток зобов'язані перейти підприємства міст Києва, Севастополя та обласних центрів. Проте поряд з цим

[1] Докладніше див.: Панов М.М. Предмет незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення // Юрид. Україна. – К.: Юрінком Інтер, № 1 (37)/2006. – С. 84–88.

[2] Електроний ресурс: Офіційний сайт Верховної Ради України. Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=377-2006-%EF

позитивним явищем з'явилося і має тенденцію до поширення і негативне – підроблення платіжних карток, їх протиправне використання, а також вчинення інших незаконних дій з цими предметами, що заподіюють чи можуть заподіяти істотну шкоду, як нормальному функціонуванню банківської і кредитно-фінансової систем, так і майновим правам та інтересам суб'єктів цих систем. Так, за даними Української міжбанківської асоціації членів платіжних систем (ЕМА), тільки шляхом використання підроблених платіжних карток в 2005 році з українських банків було викрадено біля 60 млн. грн.[3]. Вказані дії вочевидь направлені у кінцевому рахунку на спричинення шкоди майновим інтересам суб'єктів банківської і кредитно-фінансової систем і повинні кваліфікуватися за ст. 190 КК. Але законодавець, з урахуванням того, що використання підроблених платіжних карток, вчинення з ними інших незаконних дій (придбання, перевезення, пересилання з метою збуту, а так само їх підроблення і збут), посягає на свій, притаманний цьому злочину безпосередній об'єкт – суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки нормального функціонування банківської і кредитно-фінансової систем з емісії й обігу платіжних засобів і майнових прав та інтересів суб'єктів цих систем, а також підвищений ступінь суспільної небезпеки цих діянь, визнає їх у якості самостійного закінченого злочину (ст. 200 КК). Таке рішення має важливе попереджувальне значення, оскільки вказана норма дає можливість більш ефективно вести кримінально-правову боротьбу із зазначеними суспільно небезпечними посяганнями.

Проте платіжна картка як предмет злочину ще недостатньо досліджена, не визначені її основні ознаки і функції як платіжного засобу, а також риси, якими цей предмет відрізняється від інших схожих предметів – дисконтних, клубних чи інших пластикових електроних карток, які зараз також отримали широке розповсюдження. Цій проблемі й присвячена дана стаття.

Платіжні картки як предмет злочину, передбаченого ст. 200 КК, мають всі загальні (родові) ознаки, якими є *соціальна, фізична та юридична (нормативна)* ознаки. Ці загальні (універсальні) ознаки, притаманні кожному предмету злочину, і вже в певній мірі розглядалися у правовій науковій літературі[4]. Але найбільш важ-

[3] Див.: Високий замок: Щоденна газета. – 2006. – № 127 (3290).

[4] Див.: Лащук Е.В. Предмет злочину в кримінальному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – С. 8, 9; М.М. Панов. Предмет незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками, та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення / Актуальні проблеми правознавства. – Харків, 2004. – С. 156-158.

ливе значення тут мають *спеціальні ознаки цього предмета*, які, зазвичай, залежать від змісту безпосереднього об'єкта (суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки нормального функціонування банківської і кредитно-фінансової систем з емісії й обігу платіжних засобів і майнових прав та інтересів суб'єктів цих систем) і в той же час впливають на визначення як специфічних (особистих) ознак цих платіжних засобів як предмета злочину, так і на об'єктивні й суб'єктивні ознаки цього злочину в цілому. До цих ознак слід віднести: *інформативність, імперативність і функціональне (спеціальне) призначення* платіжних карток.

Інформативність як ознака предмета злочину означає, що платіжна картка містить у собі певну інформацію стосовно її емітента та про фізичну чи юридичну особу, яка її використовує, номери рахунків, певні реквізити, іншу, необхідну для ідентифікації інформацію.

Імперативність як ознака платіжних карток тісно пов'язана з юридичною (нормативною) їх ознакою і означає, що приписи, які за змістом містяться в цих платіжних засобах, повинні беззастережно виконуватися суб'єктами кредитно-фінансових відносин, яким ці засоби адресовані. Вони є засобом доступу до банківських рахунків.

Функціональна ознака свідчить про спеціальне призначення платіжних карток для ініціювання переказу грошей. Названі спеціальні ознаки й надають платіжним карткам якості засобів доступу до банківських рахунків, використання яких завжди призводить до руху грошових коштів, що ініціюються суб'єктами фінансово-кредитних відносин.

Наявність всіх розглянутих ознак предмета досліджуваного злочину у сукупності дає підставу визнавати платіжні картки предметом аналізованого злочину. У той же час відсутність хоча б однієї з цих ознак свідчитиме про те, що картку не може бути визнано платіжним засобом, отже, і предметом злочину, передбаченого ст. 200 КК.

Платіжна картка як платіжний засіб виконує, перш за все, функцію ідентифікації, за допомогою якої держателем останнього ініціюється переказ грошей з відповідного рахунку платника або банку, а також здійснюються інші операції з надання фінансових послуг, що передбачені відповідним договором. За допомогою цих спеціальних платіжних засобів формуються документи за операціями із застосуванням спеціальних платіжних засобів або надаються інші послуги держателям цих спеціальних платіж-

них засобів (п. 1.14 ст. 1 Закону України „Про платіжні системи та переказ грошей в Україні"). Платіжна картка, відповідно до п. 1.27 ст. 1 цього Закону, – це спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої (випущеної – М.П.) в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу грошей з рахунку платника або з відповідного рахунку банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування грошей з рахунку платника на рахунки інших осіб, отримання грошей у готівковій формі в касах банків, пунктах обміну іноземної валюти уповноважених банків та через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором[5].

Згідно з положенням "Про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням", затвердженого постановою Правління Національного банку України від 27 серпня 2001 р., № 367[6] та ст. 15 Закону України „Про платіжні системи та переказ грошей в Україні" платіжна картка є власністю емітента (фінансової установи, що здійснює операції з випуску платіжних карток) і надається клієнтові або його довіреній особі відповідно до умов договору з ним, за винятком неперсоніфікованих і наперед оплачених платіжних карток, що можуть продаватися емітентами без обов'язкового оформлення договору в письмовій формі. Емісія платіжних карток у межах України провадиться виключно банками, що мають ліцензію Національного банку України на здійснення таких операцій.

Вид платіжної картки, що емітується банком, тип носія ідентифікаційних даних (магнітна смуга, мікросхема тощо), реквізити, що наносяться на неї в графічному вигляді, визначаються платіжною організацією відповідної платіжної системи, у якій ця картка застосовується. Обов'язковими реквізитами, що наносяться на платіжну картку, є такі, що дають змогу ідентифікувати платіжну систему й емітента. Платіжні картки внутрішньодержавних платіжних систем повинні містити ідентифікаційний номер, визначений у порядку, встановленому Національним банком України.

Держателем платіжної картки є фізична особа, яка, будучи клієнтом банку або його довіреною особою (членом сім'ї, праців-

[5] Про платіжні системи та переказ грошей в Україні: Закон України від 05.04.2001 р., № 2346-III // Відом. Верх. Ради України. – 2001. – № 29. – С. 137.

[6] Положення про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням: Затв. пост. Правління НБУ від 27.08.2001 р., № 367 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 47. – Ст. 2105.

ником юридичної особи тощо), на законних підставах використовує платіжну картку для ініціювання переказу грошей з відповідного рахунку банку, отримує готівкові грошові кошти або здійснює інші фінансові операції з її застосуванням. Держатель платіжної картки зобов'язаний не допускати її використання особами, які не мають на це права або повноважень, якщо інше не передбачено правилами відповідної платіжної системи.

Платіжні картки поділяються на наступні види: 1) *дебетові*; 2) *кредитові*; 3) *емітовані членами внутрішньодержавних платіжних систем*; 4) *емітовані членами міжнародних платіжних систем*; 5) *особисті*; 6) *корпоративні*; 7) *емітовані іноземними небанківськими установами*.

Платіжні картки можуть функціонувати як за *дебетовою*, так і за *кредитною* схемою. *Дебетовою* є платіжна схема, яка передбачає розрахунки за операції з платіжною карткою в межах власних коштів клієнта, які обліковуються на його картковому рахунку.

Кредитною визнається платіжна схема, яка передбачає виконання розрахунків за операції з платіжною карткою в межах кредиту, наданого клієнту банком. Особливістю банківської кредитної картки є відкриття банком кредитної лінії, яка використовується автоматично кожного разу, коли купується товар або береться кредит у грошовій формі.

На території України застосовуються платіжні картки, емітовані членами внутрішньодержавних платіжних систем, та платіжні картки, емітовані членами міжнародних платіжних систем. *Внутрішньодержавною* визнається платіжна система, у якій платіжна організація здійснює свою діяльність і забезпечує проведення переказу грошей виключно в межах України.

Міжнародною вважається платіжна система, у якій платіжна організація виконує свою діяльність на території двох і більше країн і забезпечує проведення переказу грошей з однієї країни в іншу.

Фізичним особам, які не є суб'єктами підприємницької діяльності, емітент надає *особисті платіжні картки*.

Юридичним особам і фізичним особам – підприємцям надаються *корпоративні платіжні картки*. (Положення про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням, затверджене постановою Правління НБУ від 27 серпня 2001 р., № 367).

Предметом злочину, передбаченого ст. 200 КК, є також *небанківська платіжна картка*, емітована іноземною небанківською фінансовою установою, за допомогою якої її власник має змогу здійснювати оплату товарів, послуг та одержувати готівкові кошти. Після оплати товарів, послуг чи одержання готівкових коштів певна сума знімається з банківського рахунку цієї установи. Слід зазначити, що Положення про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням та Закон України „Про платіжні системи та переказ грошей в Україні" не містять схожого визначення небанківської платіжної картки, тобто не розмежовують понять „банківська платіжна картка" та „небанківська платіжна картка", що дає змогу віднести останні, емітовані іноземними небанківськими фінансовими установами, до платіжних засобів.

Проведений аналіз платіжних карток та їх видів надає можливість сформулювати притаманні всім їм найбільш загальні (родові) функції, котрі вони виконують як платіжні засоби при їх використанні, коли вони трансформуються з предмета у засіб вчинення злочину:

1) платіжною є лише така картка, яка емітована у встановленому законодавством України порядку і функціонує в відповідних платіжних системах;

2) платіжна картка завжди виконує ідентифікаційну функцію – вона дає можливість ідентифікувати емітента, платіжну систему і держателя картки, який володіє і користується нею на законних підставах;

3) платіжна картка виконує спеціальне функціональне призначення – вона використовується як платіжний засіб для ініціювання переказу грошей з рахунку банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перераховування грошей платника на рахункі інших осіб, отримання грошей у готівковій формі через банківськи автомати.

Відсутність хоча б однієї із вказаних функціональних ознак виключає можливість визнавати ті чи інші картки, які надають певні послуги, у якості платіжних карток. На цій підставі не можна визнавати платіжними картками і відповідно предметом злочину, передбаченого ст. 200 КК, дисконтні, клубні, телефонні, транспортні картки. Вони досить поширені, але не мають всіх необхідних ознак притаманних платіжним карткам. Отже їх підроблення (як і незаконні дії з ними, в тому числі й використання) не можна кваліфікувати за ст. 200 КК. У даних випадках немає доступу до банківських рахунків та переказу грошей. При наявності всіх умов винні особи можуть притягатися до кримі-

нальної відповідальності за ст. 190 (шахрайство) чи ст. 192 (заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою) КК як за закінчений злочин або як за готування чи замах на вказані злочини.

Як виходить з диспозиції ст. 200 КК, предметом злочину, що розглядається, може бути лише підроблена платіжна картка. Підроблення платіжних карток може знайти вираження як у повному їх виготовленні, так і в частковій фальсифікації (підробленні) справжніх платіжних карток. Особливістю підроблення платіжних карток є те, що внаслідок цих дій створюються такі картки, які за своїм змістом і формою в основі своїй відповідають дійсним (оригіналам), використовуються як такі і здатні ініціювати переказ грошей. Інакше кажучи, тут має місце така фальсифікація за ступенем своєї досконалості, що ці предмети сприймаються як справжні і використовуються саме за їх функціональним призначенням, тобто для ініціювання переказу грошових коштів. Ступінь досконалості підроблення (виготовлення як тотожного – висока ступінь досконалості) чи невисока ступінь досконалості не виключає обману і фальсифікації й у данному випадку. Це пояснюється наступним:

1. При підробленні платіжних карток винний завжди діє незаконно, оскільки виготовляє фальсифіковані предмети для наступного використання чи вчинення інших незаконних дій ним особисто чи іншими особами (якби він сбував такі картки) як засоби доступу до банківських рахунків.

2. Підроблювач (чи особа, яка використовує підроблені платіжні картки) не є власником банківських рахунків (бо їх власниками є інші юридичні чи фізичні особи), а значить, самоправно створює умови для протиправного доступу до цих рахунків.

3. Виготовлення підроблених платіжних карток для наступного їх використання завжди пов'язано з наступним обманом робітників банківської та кредитно-фінансової систем (обман дією)[7], шляхом використання банківських автоматів та терміналів. У цьому випадку підроблені платіжні картки виконують функції засобів доступу до банківських рахунків. Так, використовуючи електронно-обчислювальну техніку та інші технічні засоби, злочинець отримував з банкоматів одного з відомих київських банків конфіденційну інформацію – номери банківських

[7] Про обман дією див.: Панов Н.И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана: Учеб. пособ. – Х.: Юрид. ин-т, 1980. – С. 53, 54.

платіжних карток, прізвища і PIN-коди клієнтів банку. Потім він виготовляв на офісному обладнанні дублікати банківських платіжних карток, наносив на них магнітну стрічку, яку кодував згідно з отриманою інформацією, і, використовуючи підроблені платіжні картки, знімав з рахунків клієнтів банків гроші[8]. Змістом цих дій – і при виготовленні підроблених платіжних карток, і при їх використанні – є, безумовно, обман дією.

У випадках, коли якість виготовлення платіжних карток при їх підробленні низька і вони об'єктивно не можуть бути використані за їх спеціальним функціонально-цільовим призначенням (наприклад, документ на переказ одразу не визнається працівником банку як підроблений і не приймається до використання або підроблена платіжна картка, не приймається банкоматом), – вчинене слід розглядати як непридатний замах на злочин, передбачений ст. 200 КК, а за наявності ознак шахрайства – як готування чи замах на злочин, передбачений ст.ст. 190, 14 чи 15 КК України.

У той же час відсутність такої ознаки платіжної картки як підробленість буде свідчити і про відсутність складу розглядуваного злочину, що не дає можливості кваліфікувати вчинене за ст. 200 КК. Ось чому не можна погодитися з кваліфікацією дії К. за ст. 200 КК, який отримавши від свого знайомого Л. платіжну картку для того, щоб позичити у нього гроші. К. користувався карткою Л. і без його дозволу купував товари на значно більшу суму, ніж дозволив йому Л. І хоча К. розписувався у чеку за Л., він використовував не підроблену картку, а дійсну, хоча при цьому вийшов за межи дозволу Л. У даному випадку К. використовув дійсну картку (не підроблену) і, отже, його дії у такому випадку не можна кваліфікувати за ст. 200 КК[9].

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 16 від 13 червня 2007р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор ***В.І. Борисов***

[8] Див.: Уряд. кур'єр. – 2004. – № 66.

[9] Див.: архів Золочівського районного суду Львівської обл. за 2001 р.

УДК 343.343.6(477)

В.В. Федосєєв, викладач
ІПСК для СБ України у складі
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

НЕЗАКОННЕ ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ (коментар до ст. 332 КК України)

Стаття 332. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України

1. Організація незаконного переправлення осіб через державний кордон України, керівництво такими діями або сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод, –

карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з конфіскацією транспортних або інших засобів вчинення злочину.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років з конфіскацією засобів вчинення злочину.

1. *Загальним об'єктом* розглядуваного злочину є сукупність всіх суспільних відносин, що поставлені під охорону законодавства України про кримінальну відповідальність. Об'єктом охорони відповідно до ст. 1 Кримінального кодексу України виступають права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства.

Родовим об'єктом злочину є сукупність суспільних відносин з охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації.

Основним безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини з охорони недоторканності державних кордонів України. Захист зазначених відносин забезпечує суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність України. Так, відповідно до ст. 2 Конституції України, суверенітет України поширюється на всю її територію. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Криміналізації діяння, передбаченого ст. 332 КК України, спочатку передувало прийняття Декларації про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. Україна визнавалася суверенною національною державою, яка розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Територія України в існуючих кордонах проголошувалась недоторканною і як така, що не може бути змінена та використана без її згоди[1]. Потім ці положення були закріплені в Акті проголошення незалежності України, відповідно до якого територія України є неподільною і недоторканною[2].

Згідно з пунктом 18 частини першої ст. 92 Конституції України правовий режим державного кордону визначається виключно законами України. Таким законом є Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р., в преамбулі якого зазначено, що Україна неухильно проводить політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів України, виходячи з принципів непорушності державних кордонів, які є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету та єдності України. Державний кордон України є недоторканним. Будь-які порушення його рішуче припиняються[3].

Факультативним додатковим безпосереднім об'єктом є життя та здоров'я особи, що незаконно переправляється через державний кордон України.

2. *Державний кордон* – це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору (ст. 1 Закону України «Про державний кордон України)[4].

Державний кордон України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, встановлюється: 1) на суші – по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах; 2) на морі – по зовнішній межі територіального моря України; 3) на судноплавних річках – по середині головного фарватеру або тальвегу річки; на несудноплавних річках (ручаях) – по їх середині або по середині головного рукава річки; на озерах та інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи державного кордону України до берегів озера або іншої водойми. Державний кордон України, що проходить по річці (ручаю), озеру чи іншій водоймі, не переміщується як при зміні

[1] ВВР УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
[2] ВВР України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
[3] ВВР України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
[4] ВВР України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.

обрису їх берегів або рівня води, так і при відхиленні русла річки (ручая) в той чи інший бік; 4) на водосховищах гідровузлів та інших штучних водоймах – відповідно до лінії державного кордону України, яка проходила на місцевості до їх заповнення; 5) на залізничних і автодорожніх мостах, греблях та інших спорудах, що проходять через прикордонні ділянки судноплавних і несудноплавних річок (ручаїв), – по середині цих споруд або по їх технологічній осі, незалежно від проходження державного кордону України на воді[5].

Україна як правонаступниця СРСР має чітко виражені межі території, а Державний кордон Союзу РСР, що відмежовував територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, Російською РФРСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 р., є державним кордоном України[6].

3. Відповідно до п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України № 1203 від 03.08.2000 р. «Про затвердження Положення про пункти пропуску через державний кордон», ***пункт пропуску*** – це спеціально виділена територія на залізничних і автомобільних станціях, у морських і річкових портах, аеропортах (на аеродромах), з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюються прикордонний, митний та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна.

Пункти пропуску класифікуються: 1) за категоріями – на міжнародні (пропуск через державний кордон громадян і транспортних засобів будь-яких держав); міждержавні (пропуск через державний кордон громадян і транспортних засобів України і суміжної держави); місцеві (пропуск через державний кордон громадян України і суміжної держави, які проживають у прикордонних областях (районах), і транспортних засобів, що їм належать); 2) за видами сполучення – для автомобільного, залізничного, морського, пішохідного, повітряного, паромного, річкового; 3) за характером транспортних перевезень – на пасажирські, вантажні, вантажно-пасажирські; 4) за режимом функціонування – на постійні, тимчасові; 5) за часом роботи – на цілодобові та такі, що працюють у визначений час.

4. Для переміщення осіб через державний кордон України необхідні відповідні документи. Кількість цих документів і їх види визначаються по різному, залежно від ознаки громадянства.

[5] ВВР України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
[6] ВВР України. – 1991. – № 46. – Ст. 617.

Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 р. № 57 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» передбачено наступні документи на право виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України:

а) *паспорт громадянина України для виїзду за кордон* (загальногромадянський закордонний паспорт). Це документ, що посвідчує особу громадянина України під час перетинання державного кордону України та перебування за кордоном.

Паспорт оформляється: громадянам України, які досягли 18-річного віку і постійно проживають в Україні, за їх особистим зверненням (зверненням їхніх законних представників) про одержання паспорта до підрозділів служби громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб за місцем проживання. У виняткових випадках – за наявності вимог держави, до якої здійснюється виїзд, чи вимог міжнародної організації, для участі в заходах якої здійснюється виїзд, а також у разі виїзду на постійне проживання за кордон усиновленої іноземцями дитини – громадянина України паспорт може бути оформлено до досягнення громадянином 18-річного віку; громадянам України, які постійно проживають, перебувають у довгостроковому відрядженні, на навчанні, стажуванні, працюють за контрактом або перебувають на лікуванні за кордоном і досягли 16-річного віку, – за їх особистим клопотанням про отримання паспорта або через їх законних представників до закордонних дипломатичних установ України. Громадяни України, які постійно проживають за кордоном, можуть звернутися з клопотанням про отримання паспорта також до Міністерства закордонних справ України. Оформлення паспорта громадянам України, які не досягли 16-річного віку, провадиться на підставі нотаріально засвідченого клопотання батьків або їх законних представників у разі потреби в самостійному виїзді таких осіб за кордон; особам, які проживають за кордоном і в установленому законодавством порядку набули громадянство України, – дипломатичними представництвами чи консульськими установами України за кордоном.

б) *дипломатичний паспорт*. Цей документ дає право на виїзд з України, в'їзд в Україну та посвідчує особу громадянина України під час перебування за межами України.

Дипломатичний паспорт України видається на строк перебування на відповідних посадах: Президентові України; Голові Верховної Ради України, Першому заступникові та заступникові Голови Верховної Ради України; Прем'єр-міністрові України;

Міністрові закордонних справ України; Постійним представникам України при міжнародних організаціях, а також подружжю цих осіб на строк перебування їх на відповідних посадах. Крім того, дипломатичні паспорти України видаються народним депутатам України в період здійснення ними своїх повноважень. Такі паспорти постійно зберігаються в Міністерстві закордонних справ України і видаються народним депутатам України на строк їх виїзду у службове відрядження за кордон.

На строк виїзду у службове відрядження за кордон дипломатичний паспорт України видається: членам Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр міністра України і міністра закордонних справ України; Голові Конституційного Суду України, заступникам Голови Конституційного Суду України, іншим суддям Конституційного Суду України; Голові Верховного Суду України; Головам вищих спеціалізованих судів України; Генеральному прокуророві України; Секретареві Ради національної безпеки і оборони України, першому заступникові та заступникам Секретаря Ради національної безпеки і оборони України; Голові Служби безпеки України; Голові Державної митної служби України; Голові Державної прикордонної служби України; Голові Національного банку України; Голові Державної податкової адміністрації України; Главі Адміністрації Президента України; Державному секретареві Кабінету Міністрів України; Голові Ради міністрів Автономної Республіки Крим; Голові Верховної Ради Автономної Республіки Крим; головам обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій; головам обласних рад; дипломатичним працівникам дипломатичним кур'єрам України; главам і членам державних делегацій та делегацій Кабінету Міністрів України на міжнародних конференціях і переговорах відповідно до актів Президента України, Кабінету Міністрів України про утворення таких делегацій, якщо цими актами передбачена видача таким особам дипломатичних паспортів України.

Дипломатичний паспорт України видається: Президентові України та його дружині – після закінчення строку повноважень Президента України або у разі дострокового припинення повноважень Президента України, крім випадків, коли Президент України був усунений з поста в порядку імпічменту; особам, яким присвоєно дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла, Надзвичайного і Повноважного Посланника першого класу, Надзвичайного і Повноважного Посланника другого класу.

Дипломатичні паспорти України видаються дружинам (чоловікам), неповнолітнім дітям, іншим членам родини дипломатичних працівників, які проходять дипломатичну службу за кордоном, якщо вони проживають з такими дипломатичними працівниками за кордоном, – на строк проживання.

Дипломатичні паспорти України видаються подружжю державних службовців, які перебувають на дипломатичній службі і мають дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла України, Надзвичайного і Повноважного Посланника України першого класу, Надзвичайного і Повноважного Посланника України другого класу, – на строк виїзду з такими дипломатичними працівниками за кордон.

Як виняток, дипломатичний паспорт України може видаватися особам, які не зазначені у цьому Положенні, за письмовим розпорядженням Міністра закордонних справ України, якщо на це є дозвіл Президента України.

в) *службовий паспорт.* Цей документ дає право на виїзд з України, в'їзд в Україну та посвідчує особу громадянина України під час перебування за межами України. Службовий паспорт України на строк виїзду у службове відрядження за кордон видається: державним службовцям першої, другої та третьої категорій, крім державних службовців, яким відповідно до Положення про дипломатичний паспорт України на строк виїзду у службове відрядження за кордон видається дипломатичний паспорт України; заступникам Голови та членам Верховного Суду України; першому заступникові та заступникам Генерального прокурора України; першим заступникам, заступникам голів, суддям вищих спеціалізованих судів України; першому заступникові та заступникам Голови, керівникам структурних підрозділів Національного банку України, Кримського республіканського управління Національного банку України; адміністративно-технічним працівникам дипломатичної служби; співробітникам торговельно-економічних місій у складі дипломатичних представництв України за кордоном, які не перебувають на дипломатичній службі; військовослужбовцям Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, Служби безпеки України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також працівникам органів внутрішніх справ України, органів прокуратури України, податкової міліції та Державної митної служби України, які мають спеціаль-

ні звання чи займають відповідні посади; главам і членам державних делегацій та делегацій Кабінету Міністрів України на міжнародних конференціях і переговорах, крім осіб, яким відповідно до Положення про дипломатичний паспорт України видається дипломатичний паспорт України; громадянам України, які забезпечують обслуговування державних, парламентських делегацій України, делегацій Кабінету Міністрів України на міжнародних конференціях і переговорах.

г) *проїзний документ дитини*. Цей документ посвідчує особу і підтверджує громадянство України особи, на яку вони оформлені, і дають право цій особі на виїзд з України і в'їзд в Україну. Якщо діти їдуть за кордон разом з батьками (законними представниками), проїзний документ на них не оформляється. У цьому разі відомості про них вписуються в паспорти батьків чи одного з батьків (законних представників) на підставі заяви громадянина, у чий паспорт вписуються діти.

У разі потреби самостійного виїзду дитини, яка постійно проживає в Україні, за кордон на підставі нотаріально засвідченого клопотання батьків або законних представників батьків чи дітей оформляється *проїзний документ*, а у випадках постійного проживання за кордоном, перебування у довгостроковому відрядженні, на навчанні, стажуванні, працевлаштування за контрактом або перебування на лікуванні за кордоном дітей, які досягли 16-річного віку, – паспорт. В окремих випадках, на підставі нотаріально засвідченого клопотання батьків або їх законних представників, паспорт може бути оформлений і дитині, яка не досягла 16-річного віку.

У клопотанні про оформлення проїзного документа зазначаються відомості про дитину, а для дітей віком від 14 до 18 років – про відсутність обставин, що обмежують право на виїзд за кордон. Це такі обставини як: обізнаність з відомостями, які становлять державну таємницю; дія неврегульованих аліментних, договірних чи інших невиконаних зобов'язань; порушення кримінальної справи; засудження за вчинення злочину; ухилення від виконання зобов'язань, покладених судовим рішенням; свідоме сповіщення про себе неправдивих відомостей; подання цивільного позову до суду; перебування під адміністративним наглядом міліції тощо.

За відсутності згоди одного з батьків виїзд неповнолітнього громадянина України за кордон може бути дозволено на підставі рішення суду.

Виїзд з України на постійне проживання дітей віком від 14 до 18 років може бути здійснено лише за їх згодою, оформленою письмово і нотаріально засвідченою.

д) *посвідчення особи моряка*. Посвідчення особи моряка видається громадянинові України, що займає будь-яку посаду на борту судна (крім військового судна), зареєстрованого на території України чи інших держав – учасниць Конвенції 1958 року про посвідчення особи моряків (993-120) і звичайно використовуваного для морського плавання.

Посвідчення особи моряка може бути також видано моряку іншої держави, який несе службу на борту судна, зареєстрованого на території України, або який зареєстрований в Україні у службі зайнятості.

е) *посвідчення члена екіпажу*. Цей документ підтверджує громадянство України і видається громадянинові України, який є членом екіпажу повітряного судна, зареєстрованого в Україні відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію (995-038), для використання під час виконання міжнародних польотів.

Перелік осіб, які належать до членів екіпажу, визначається Державною службою України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації.

Перетинання державного кордону власниками (користувачами) зареєстрованих в Україні транспортних засобів, які прямують на територію країни – члена міжнародної системи автострахування «Зелена Картка», здійснюється у пунктах пропуску за наявності у них страхового сертифіката «Зелена Картка».

У передбачених міжнародними договорами України випадках замість перелічених документів можуть використовуватися інші документи на право виїзду з України і в'їзду в Україну.

У разі втрати громадянином, який постійно проживає в Україні, зазначених документів за межами України, документом, що дає право на в'їзд в Україну, є посвідчення особи на повернення в Україну, яке видається консульською установою України за кордоном.

Посвідчення особи на повернення в Україну є документом, що підтверджує громадянство України і дає право на в'їзд в Україну у разі втрати особою документів, що дають право на виїзд з України та посвідчують особу під час перебування за її межами.

Документ на право виїзду з України і в'їзду в Україну (посвідчення особи на повернення в Україну) вважається дійсним,

якщо він відповідає встановленому зразку, виданий правомочним на те органом і оформлений належним чином.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.1995 р. № 1074 «Про Правила в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію» для іноземців та осіб без громадянства передбачено наступні документи на право їх в'їзду в Україну, виїзду з України і транзитного проїзду через територію України:

а) паспортний документ і відповідна віза, якщо інший порядок в'їзду та виїзду не встановлено законодавством України. Візи залежно від мети поїздки поділяються на типи, що позначаються літерним та цифровим кодом:

- дипломатична віза (позначається літерою Д). Оформляється особам, які мають дипломатичні паспорти: дипломатичному персоналу іноземних дипломатичних представництв та консульських установ в Україні, членам їхніх сімей, іноземцям, які в'їжджають в Україну з місіями дипломатичного характеру, дипломатичним кур'єрам, членам урядів, парламентів, міжнародних організацій, видатним політичним діячам, в'їзд яких в Україну має дипломатичний характер;

- службова віза (позначається літерою С та цифрами 1, 2 і 3): С-1 оформляється технічному персоналу іноземних дипломатичних представництв та консульських установ в Україні, членам їхніх сімей, представникам міжнародних організацій в Україні, а також представникам органів державної влади іноземних країн, які в'їжджають в Україну у службових справах; С-2 оформляється представникам військових формувань та установ, які в'їжджають в Україну у службових справах на запрошення відповідних міністерств, інших державних органів; С-3 оформляється представникам промислових, торгівельних, фінансових та політичних кіл, які в'їжджають в Україну у службових справах на запрошення державних установ, підприємств чи організацій, зареєстрованих в Україні в установленому порядку;

- ділова віза (позначається літерою Б). Оформляється особам, які в'їжджають в Україну як співзасновники спільних підприємств чи представники компаній (фірм, асоціацій) для здійснення контролю за виконанням контрактів або як консультанти від іноземних компаній (фірм, асоціацій), а також персоналу представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні;

- віза для працівників рятувальних служб (позначається літерою Л). Оформляється особам, які в'їжджають в Україну з метою ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

- студентська віза (позначається літерою О. Оформляється особам, які в'їжджають в Україну з метою навчання (учням, студентам, аспірантам, стажистам);

- віза для науковців (позначається літерою Н). Оформляється особам, які в'їжджають в Україну з метою обміну науковим досвідом, для участі в наукових семінарах, конференціях чи проведення науково-дослідної роботи;

- віза для працівників засобів масової інформації (позначається літерою М). Оформляється працівникам зарубіжних засобів масової інформації, які в'їжджають в Україну з метою виконання своїх службових обов'язків;

- віза для представників релігійних місій (позначається літерою Р). Оформляється особам, які в'їжджають в Україну в релігійних справах або для роботи в релігійних організаціях на території України;

- віза для представників гуманітарних місій (позначається літерою Г). Оформляється особам, які в'їжджають в Україну з метою надання гуманітарної допомоги або провадження добродійної діяльності;

- віза для в'їзду з метою культурного та спортивного обміну (позначається літерою К). Оформляється особам, які є членами творчих колективів або спортивних команд та організацій і в'їжджають в Україну на гастролі з метою культурного обміну чи для участі у спортивних змаганнях;

- віза для в'їзду з метою туризму (позначається літерою Т). Оформляється особам, які в'їжджають в Україну з метою туризму;

- приватна віза (позначається літерою П та цифрами 1 і 2): П-1 оформляється особам, які в'їжджають в Україну в приватних справах, а також з метою лікування; П-2 оформляється особам українського походження для відвідання України;

- імміграційна віза (позначається літерами ІМ та цифрами 1, 2 і 3): ІМ-1 оформляється особам, які в'їжджають в Україну з метою працевлаштування; ІМ-2 оформляється особам, які в'їжджають в Україну для постійного проживання; ІМ-3 оформляється особам, які в'їжджають в Україну з метою возз'єднання сім'ї;

- віза для обслуговуючого персоналу транспортних засобів міжнародного сполучення (позначається літерами ОП). Оформляється особам, які здійснюють перевезення в Україну вантажним автотранспортом і пасажирським автобусним транспортом, а також особам, які належать до складу екіпажів цивільних повітряних суден міжнародних авіаліній, бригад поїздів міжнародного сполучення;

- транзитна віза (позначається літерами ТР та цифрами 1 і 2): ТР-1 оформляється особам, які проїжджають транзитом через територію України до третьої держави; ТР-2. Оформляється особам, які здійснюють перевезення вантажним автотранспортом і пасажирським автобусним транспортом, проїжджають транзитом через територію України до третьої держави;

б) паспортний документ з відміткою про наявність дозволу на постійне проживання та посвідки на постійне проживання – для іноземців та осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні;

в) посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон – для осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні;

г) паспортний документ з відміткою про наявність дозволу на працевлаштування та посвідки на тимчасове проживання – для іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на підставі дозволу відповідного центру зайнятості на працевлаштування на визначений термін;

д) паспортний документ з відміткою про назву вищого закладу освіти з вказанням терміну навчання – іноземців та осіб без громадянства, які навчаються у навчальних закладах України не менш як протягом одного року;

е) паспортний документ без візи, якщо термін перебування в Україні не перевищує 90 днів з дати в'їзду іноземців – громадян наступних держав: Республіка Австрія, Князівство Андорра, Королівство Бельгія, Ватикан, Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Грецька Республіка, Королівство Данія, Естонська Республіка, Ірландія, Республіка Ісландія, Королівство Іспанія, Італійська Республіка, Канада, Республіка Кіпр, Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Князівство Ліхтенштейн, Велике Герцогство Люксембург, Республіка Мальта, Князівство Монако, Королівство Нідерланди, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Норвегія, Республіка Польща, Португальська Республіка, Республіка Сан-Марино, Словацька Республіка, Республіка Словенія, Сполучені Штати Америки, Угорська Республіка, Фінляндська Республіка, Французька Республіка, Чеська Республіка, Швейцарська Конфедерація, Королівство Швеція, Японія.

Громадяни держав, з якими Україною укладено міжнародні договори про взаємні безвізові поїздки, в'їжджають в Україну за дійсним паспортним документом, якщо інше не передбачено міжнародним договором України.

Транзитний проїзд іноземців та осіб без громадянства через територію України дозволяється за наявності у них транзитної української візи, проїзних квитків або інших документів, що підтверджують транзитний характер поїздки, якщо інше не передбачено законодавством України.

Транзитним проїздом вважається перебування в Україні в межах визначеного у проїзному квитку часу, а у разі відсутності квитка – терміну, фактично необхідного для перетинання території України на відповідному виді транспорту.

Транзитний проїзд автотранспортних засобів здійснюється тільки по дорогах категорії "М" і "А".

У разі вимушеної зупинки на території України у зв'язку з надзвичайними обставинами (стихійне лихо, хвороба, ремонт транспортного засобу тощо) за наявності документа, що підтверджує причину та тривалість затримки, органом внутрішніх справ іноземцю та особі без громадянства може бути продовжено термін тимчасового перебування в Україні для усунення обставин, що спричинили вимушену зупинку, та для виїзду з України.

У разі відсутності зазначених документів переміщення є *незаконним*.

5. Відсутність у осіб, які бажають в'їхати або виїхати з України через державний кордон України, *відповідного дозволу* означає, що особа, яка переміщується, не має на це дозволу уповноважених органів державної влади. При цьому особа може мати при собі відповідні документи, необхідні для цього, а може їх і не мати.

Відповідний дозвіл видається громадянину України для в'їзду чи виїзду за кордон уповноваженими органами державної влади при відсутності або після припинення обставин, що перешкоджають в'їзду чи виїзду. Такими обставинами можуть бути: обізнаність особи з відомостями, які становлять державну таємницю; наявність неврегульованих аліментних, договірних чи інших невиконаних зобов'язань; порушення кримінальної справи; засудження за вчинення злочину; ухилення від виконання зобов'язань, покладених на неї судовим рішенням; повідомлення про себе неправдивих відомостей; призов на строкову військову службу; наявність цивільного позову до суду; перебування за вироком суду під адміністративним наглядом міліції тощо.

Іноземцям та особам без громадянства відповідними органами державної влади також видається відповідний дозвіл на в'їзд в Україну та виїзд з України при відсутності або після припинення таких обставин, що перешкоджають:

- в'їзду – його в'їзд суперечить інтересам забезпечення безпеки України або охорони громадського порядку; якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні; якщо при порушенні клопотання про в'їзд в Україну він подав про себе завідомо неправдиві відомості або підроблені документи; якщо його паспортний документ, віза підроблені, зіпсовані чи не відповідають встановленому зразку або належать іншій особі; якщо він у пункті пропуску через державний кордон України порушив правила перетинання державного кордону України, митні правила, санітарні норми чи правила або не виконав законних вимог посадових осіб Державної прикордонної служби України, митних та інших органів, що здійснюють контроль на державному кордоні; якщо встановлено факти порушення ним законодавства України під час попереднього перебування в Україні.

- виїзду – щодо нього ведеться дізнання чи досудове слідство або кримінальна справа розглядається судом; його засуджено за вчинення злочину; його виїзд суперечить інтересам забезпечення безпеки України. Виїзд з України іноземця та особи без громадянства може бути відкладено до виконання ним майнових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами в Україні.

У разі відсутності відповідного дозволу переміщення є *незаконним.*

6. *Незаконне переправлення осіб через державний кордон України* – це будь-які дії, які виявляються в організації, керівництві чи сприянні перевезенню або переведенню громадян України, іноземних громадян чи осіб без громадянства через державний кордон України будь-яким способом поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України, але без відповідних документів чи дозволу.

7. *Об'єктивна сторона* цього злочину характеризується наступними альтернативними діями: 1) організацією незаконного переправлення осіб через державний кордон України; 2) керівництвом такими діями; 3) сприянням їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод.

Організація незаконного переправлення осіб через державний кордон України – це діяльність по готуванню до злочину та його вчиненню шляхом підшукування або пристосування засобів чи знарядь, усунення перепон, розробки плану, визначення часу, місця, способу, а також в іншому умисному створенні умов і обставин переправлення осіб через державний кордон України.

Керівництво незаконним переправленням осіб через державний кордон України – це діяльність по контролюванню та спрямуванню дій осіб, що незаконно переправляються через державний кордон України, надаванні їм вказівок, розпоряджень тощо.

Сприяння незаконному переправленню осіб через державний кордон України – це діяльність по створенню відповідних умов для здійснення незаконного переправлення осіб через державний кордон порадами, настановами, наданням засобів або усуненням перешкод тощо.

Закон України про кримінальну відповідальність дає вичерпний перелік способів сприяння: поради, вказівки, надання засобів або усунення перешкод.

Порада – пропозиція, рада особам, які незаконно переправляються через державний кордон України, як діяти за будь-яких обставин, вибір місця і часу, а також способу переправлення через державний кордон України.

Вказівка – керівна настанова або указівка особам, які незаконно переправляються через державний кордон України, як діяти за будь-яких обставин, вибір місця і часу, а також способу переправлення через державний кордон України.

Надання засобів – забезпечення особи, яка незаконно переправляється через державний кордон України, механізмами, пристроями, транспортними засобами, засобами зв'язку, документами тощо, необхідними для переправлення через державний кордон України.

Усунення перешкод – припинення існування, ліквідування будь-яких перепон, що заважають особам незаконно переправлятися через державний кордон України. Воно може бути вчинено у формі дій (наприклад, учинення службового підроблення документу або дозволу (ст.366 КК) або в бездіяльності, в невиконанні особою покладених на неї обов'язків (наприклад, неякісне проведення паспортного контролю або невиконання прямих службових обов'язків щодо охорони державного кордону на певній ділянці (ст. 367 КК).

8. Злочин, передбачений ст. 332 КК, є злочином з усіченим складом, тобто законодавець у зв'язку з його підвищеною суспільною небезпекою момент закінчення переніс на більш ранню стадію вчинення злочину. Тому вказаний злочин вважається за-

кінченим з моменту вчинення будь-яких дій щодо організації, керівництва або сприяння незаконному переправленню осіб через державний кордон України, незалежно від того чи були особи фактично переправлені через державний кордон України чи ні. Якщо особи були переправлені, то це на кваліфікацію дій винних не впливає, але впливає на ступінь суспільної небезпеки вчиненого ними злочину та міру покарання *(наприклад, Ворошиловський місцевий суд м. Донецька безпідставно залишив без змін кваліфікацію дій громадянина України А. за ч. 1 ст. 14, ч. 2 ст. 332, який за попередньою змовою з невстановленими особами підшукав та пристосував засоби, підшукав співучасників, змовився з ними на вчинення злочину, усунув перешкоди, тобто вчинив дії по організації та сприянню незаконному переправленню осіб через державний кордон України, які передбачені вже законодавцем як закінчений злочин, а не готування до нього)*.

9. *Суб'єктивна сторона* характеризується виною у формі прямого умислу. Це означає, що особа усвідомлювала, що її дії по організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України, керівництву такими діями або сприянню їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод учиняються на шкоду суверенітету, територіальній цілісності і недоторканності України і бажала вчинити ці дії.

Мотиви та мета можуть бути різними і на кваліфікацію не впливають. Як свідчить судова практика, найчастіше мотив і мета – корисливі. При вчиненні незаконного переправлення осіб через державний кордон України мотив і мета впливають на ступінь суспільної небезпеки вчиненого злочину та враховуються при призначенні покарання.

10. *Суб'єкт* – будь-яка осудна особа, яка досягла 16-ти років. Якщо такі дії вчинені службовою особою з використанням своїх службових повноважень, то їх слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, тобто за ст.332 КК та відповідною статтею про злочини у сфері службової діяльності.

11. У ч. 2 ст. 332 КК передбачена відповідальність за ті самі дії, вчинені *повторно або за попередньою змовою групою осіб*. Згідно з ч. 1 ст. 32 КК повторністю злочинів визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК.

Незаконне переправлення осіб через державний кордон України визнається повторним, якщо воно було вчинене після

скоєння будь-якої дії, передбаченої ч. 1 ст. 332 КК (організації незаконного переправлення осіб через державний кордон України, керівництва такими діями, або сприяння їх вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод тощо), тобто після вчинення тотожних дій, передбачених однією статтею КК. Слід мати на увазі, що зазначені дії вчиняються не одночасно та відділені одна від одної певним проміжком часу. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України буде повторним незалежно від того, була або не була особа засуджена за раніше вчинений нею тотожний злочин. Якщо за раніше вчинений злочин, передбачений ст. 332 КК, особа була звільнена від кримінальної відповідальності, закінчилися строки давності або на цей злочин поширилася амністія чи за нього була погашена або знята судимість – повторність злочину відсутня.

Статтею 28 КК передбачено вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією.

Проста співучасть не виключає вчинення незаконного переправлення осіб через державний кордон України групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією. У вказаних формах проста співучасть передбачає вчинення злочину лише співвиконавцями злочину, тому у разі вчинення зазначених дій групою осіб без попередньої змови кваліфікувати їх слід за ч. 1 ст. 332 КК, а за наявності інших форм співучасті – за ч. 2 ст. 332 КК.

Складною формою співучасті не передбачено вчинення злочину групою осіб без попередньої змови. Що стосується вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою, то відповідно до ст. 29 КК, дії винних треба кваліфікувати за відповідною частиною ст. 27 та ч. 2 ст. 332 КК. Але в ч. 2 ст. 332 передбачено такий кваліфікований вид злочину, як вчинення його за попередньою змовою групою осіб, тому посилатися на відповідну частину ст. 27 не потрібно. Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК злочин визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. *(Наприклад, 2 липня 2002 року Васько В.П., вступивши в злочинну змову з невстановленою особою по організації каналу незаконного переправлення через державний кордон України в Словацьку Республіку нелегальних мігрантів, виконуючи роль*

перевізника, сів за кермо автомобіля, в якому знаходились 47 нелегальних мігрантів. Після цього він отримав від невстановленої особи пакет документів на автомобіль, необхідний для перетинання державного кордону, а також номер телефону, по якому повинен був зателефонувати, перетнувши кордон з України в Словаччину, для того, щоб його зустріли. Далі Васько В.П. разом з невстановленою слідством особою на зазначеному вантажному автомобілі вирушив у напрямку м.Ужгорода і близько 20 години цього ж дня заїхав на територію митного поста «Ужгород» з метою оформлення документів для перетинання кордону з України в Словаччину. Однак, приблизно о 4 годині 3 липня 2002 року, під час проведення спільного прикордонного та митного догляду зазначеної вантажівки в міжстелевому просторі напівпричепу, в спеціально обладнаному тайнику були виявлені 47 громадян, вихідців з країн Південно-Східної Азії, яких Васько В.П. за попередньою домовленістю з невстановленою особою намагався незаконно переправити через державний кордон України.

Вказані дії Васька В.П. були кваліфіковані як організація незаконного переправлення осіб через державний кордон України, вчинена за попередньою змовою групою осіб, за ознаками злочину, передбаченого ч. 2 ст.332 КК України).

Що стосується вчинення злочину організованою групою і злочинною організацією при складній формі співучасті, то у зв'язку з тим, що вказані форми передбачають наявність єдиного плану вчинення злочину, відомого всім співвиконавцям, при вчиненні злочину вони виконують функції співвиконавців злочину, а отже їх дії потребують кваліфікації за ч. 2 ст. 332 КК без посилання на ст. 27 КК. Слід мати на увазі, що злочинна організація не може створюватися з метою здійснення злочинів середньої тяжкості, до яких відноситься ч. 1 ст. 332 КК, але може їх вчиняти разом з іншими злочинами.

Треба звернути увагу, що відповідно до ст. 30 КК, при кваліфікації дій винних при вчиненні злочину, передбаченого ст. 332 КК, у складі організованої групи чи злочинної організації, посилання на ст. 28 КК виключається. *(Наприклад: Апеляційний суд Івано-Франковської області правильно виключив з обвинувачення громадян України Г., Д., В. у вчиненні злочинів, передбачених ч. 3 ст. 28, ч. 2 ст. 332, ч. 2 ст. 358 КК, і Г., В. – у вчиненні злочинів, передбачених ч. 3 ст. 28, ч. 2 ст.332, ч. 3 ст. 358 КК,*

посилання на те, що злочини вони вчинили у складі організованої групи. Суд мотивував це тим, що як кваліфікуюча ця ознака відсутня в складі злочинів, передбачених ст. 332, 358 КК, а як обставина, що обтяжує покарання, відповідно до п. 2 ст. 67 КК, вона не може бути врахована судом, оскільки досудовим слідством достовірно не встановлено факту зоорганізованності підсудних у стійке об'єднання для вчинення цих та інших злочинів, що передбачає наявність єдиного плану щодо об'єднання дій кожного з них, визначення організатора, чіткий розподіл ролей. При цьому, щодо мешканця м. Харкова Ш., на якого досудове слідство вказувало як на організатора групи, не прийнято жодного процесуального рішення).

Рекомендовано до опублікування на засіданні спеціальної кафедри № 2 „Теорія і практика розслідування злочинів, віднесених до компетенції СБ України" (протокол № 26 (44) від 29 грудня 2006 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук, доцент ***Л.В. Дорош***

УДК 343.914

Б.М. Головкін, к.ю.н.,
завідувач лабораторії;

А.Б. Блага, к.ю.н.,
доцент, ст. наук. співробітник;

Л.О. Шевченко, к. психолог. н.,
доцент, ст. наук. співробітник;

С.С. Шрамко, молод. наук. співробітник;

Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ КОРИСЛИВІЙ І КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКІЙ ЗЛОЧИННОСТІ ЖІНОК В УКРАЇНІ

Лабораторією удосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України за запланованою тематикою «Кримінологічні проблеми запобігання злочинності» проведено дослідження «Теоретичні та прикладні проблеми попередження жіночої корисливої та корисливо-насильницької злочинності в Україні». Емпіричну базу дослідження склало узагальнення 404 архівних кримінальних справ та вироків судів стосовно крадіжок, шахрайств, грабежів, розбоїв, вимагань і вбивств, вчинених жінками протягом 2001-2006 років. Дані справи розглядались судами м. Харкова; Харківської, Полтавської, Львівської, Донецької областей, Автономної Республіки Крим. Вибір цих регіонів обумовлений необхідністю найбільш повного територіального охоплення (Схід, Центр, Захід, Південь та Північ України). Відбір одиниць для дослідження проводився за допомогою випадкового методу. Крім цього, в дев'яти районних судах м. Харкова було проведене суцільне дослідження. Вивчення кримінальних справ та вироків проводилось за допомогою спеціально розробленого опитувальника. Обсяги генеральної та вибіркової сукупності, застосовані методи відбору одиниць дозволяють говорити про її репрезентативність.

Під кримінологічною характеристикою даного виду злочинності ми розуміємо науковий аналіз рівня, структури, динаміки злочинів, виявлення загальних рис особистості тих, хто їх вчиняє, мотивів і цілей їх злочинної поведінки[1].

[1] Кримінологія / За ред. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 1999. – С. 8-9.

Як відомо, кримінологічна суть злочину якнайповніше виявляється в змісті мотивації злочинної діяльності: корисливої, насильницької, політичної, анархічної та ін. У цьому дослідженні вивчаються злочини, хоч і різні за об'єктом посягання, але зв'язані єдиною мотивацією, яка, у свою чергу, корелює як правило з відповідним типом особи і взаємозв'язаним комплексом об'єктивних передумов.

Виділення даної групи злочинів ми проводимо на підставі специфічного характеру мотивації злочинної діяльності жінок, в основі якої лежить корисливий мотив.

Корисливий мотив умисної злочинної діяльності полягає в аморальному прагненні задоволення індивідуальної потреби шляхом протиправного, передбаченого кримінальним законом заволодіння чужим майном або створення умов для заволодіння ним шляхом незаконного, за чужий рахунок, звільнення від майнових обов'язків і скорочення звичайних і необхідних за даних обставин особистих витрат[2].

Під корисливою злочинністю жінок розуміють сукупність вчинених жінками на певній території за певний період часу злочинів з метою безоплатного протиправного обернення майна, права на майно або звільнення від майнових обов'язків, а також скорочення необхідних матеріальних витрат на власну користь або користь іншої особи. Залежно від способу заволодіння майном виділяють ненасильницькі і насильницькі види корисливої злочинності[3].

Завданням нашого дослідження буде розгляд найбільш поширених корисливих (крадіжки і шахрайства) та корисливо-насильницьких злочинів (грабежі, розбої, вимагання, вбивства), які вчиняються жінками. Такий підхід дасть змогу розкрити типові форми злочинної поведінки жінок, виявити специфіку детермінації, особистості зловмисниць, запропонувати напрямки та набір запобіжних заходів.

Вивчення кримінальної статистики показало, що корисливі злочини в окрему категорію практично ніде не виділяються. У зв'язку з тим, що в основі побудови кримінальних кодексів лежать об'єкти, що охороняються, а не зміст мотивації, вони також не виділяють окремо корисливі злочини. З корисливих мотивів скоюються зло-

[2] Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. – К., 1999. – С.154.

[3] Кальман А.Г., Христич И.А. Понятийный аппарат современной криминологии. Терминологический словарь / Под общей ред. Голины В.В. – Х.: Изд-во ООО ТО «Гимназия», 2005. – С. 87-88.

чини, що посягають на різноманітні об'єкти: власність, особу, державу, правосуддя, здоров'я населення, екологію та інші.

Відповідно до чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства України мотив злочину включено до предмету доказування у кримінальних справах, і по більшості кримінальних справ мотивація злочинної поведінки встановлюється. Без вивчення мотивації важко пізнати кримінологічну сутність злочинів, розподілених за об'єктами кримінально-правової охорони, і виробляти стратегію їх попередження та контролю. Але якщо мотиви і цілі злочину більш-менш адекватно встановлюються в процесі кримінального судочинства, то було б крупним упущенням не враховувати їх статистично.

Після введення єдиного обліку злочинів у 1961 році корисливі і деякі інші мотиви знаходили певне відображення в документах первинного обліку. Так, в „Інструкції про єдиний облік злочинів" (затвердженої Генеральною прокуратурою України 21 грудня 1995 г.) перелік мотивів був розширений. У статистичних картках про результати розслідування злочинів і на особу, що вчинила злочин, перераховані 16 видів мотивів злочинів. Як і раніше, даний перелік починається з корисливих спонукань.

У 60-і роки частка корисливих злочинів у СРСР оцінювалася в 40-45% , в кінці 80-х років – в 75% , на теперішній час – більше 80% .[4]

У статистичній звітності МВС України окремо розглядаються корисливі злочини, що реєструються по лінії кримінального розшуку (загальнокримінальна корислива злочинність) і по лінії служби по боротьбі з економічними злочинами (економічна злочинність). Загальнокримінальна злочинність відрізняється від решти блоків особливостями особистості злочинців, які діють, не використовуючи службове становище і без спроб легалізувати свою злочинну діяльність[5]. Аналізуючи склад загальнокримінальної злочинності корисливої спрямованості, слід відмітити поступове зниження цього показника протягом 2004-2006 рр. Таку тенденцію до зниження рівня загальнокримінальної злочинності можна дослідити, починаючи з 1996 р. (зниження на 5,8%) до 2000 р. Починаючи з 2000 р. спостерігається незначне збільшення цього показника на 1,9% від попереднього року, що в цілому

[4] Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. – М.,1997. – С. 237; Литвак О. Злочинність. Її причини та профілактика. – К., 1997. – С. 32-37.

[5] Литвак О.М. Там само. – С. 37.

не вплинуло на тенденцію до зниження цього виду злочинності. Лише у 2003 році відбулося значне зростання показників всіх зареєстрованих злочинів загальнокримінальної спрямованості, що було пов'язано не із сплеском злочинності в Україні, а зі змінами форм звітності показників злочинності в ОВС. Це підтверджується поступовим зниженням злочинності за цим показником у подальші роки: у 2004 році кількість загальнокримінальних злочинів проти власності зменшилась на 10,3% (317443 злочини проти 353909 злочинів у 2003 році), у 2005 році відбулося подальше зниження зареєстрованих злочинів на 12,3% , а у 2006 – на 22,5% .

Суттєвий вплив на рівень корисливої злочинності має той фактор, що кваліфікуючою ознакою більшості злочинів проти власності виступає розмір заподіяної шкоди. А такі злочини, як крадіжка, шахрайство, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем кваліфікуються як кримінально карані, якщо вони заподіяли шкоду потерпілій особі у розмірі більше 3 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. З прийняттям 22.05.2003 року Закону України „Про податок з доходів фізичних осіб" ситуація змінилась. П. 22.5. ст.22 цього Закону встановлює наступне: „Якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум, то для цілей їх застосування використовується сума у розмірі 17 гривень, крім норм адміністративного та ***кримінального законодавства у частині кваліфікації злочинів*** або правопорушень, для яких сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 6.1.1 пункту 6.1 статті 6 цього Закону для відповідного року (з урахуванням положень пункту 22.4 цієї статті)".

Тобто, відповідно до цього положення, протягом 2003-2007 років мала місце наступна динаміка: у 2003 році один неоподаткований мінімум становив 17 грн., у 2004 – 61,5 грн., у 2005 – 131 грн., у 2006 – 175 грн., 1 квітня 2007 р. – 210 грн., а з 1 липня – 220 грн. Таким чином, якщо для кваліфікації злочину за ч.1 ст. 185 ККУ (крадіжка) необхідно встановлення заподіяної шкоди у розмірі трьох неоподаткованих мінімумів доходів громадян, то у 2003 році ця сума становила 51 грн., а з 1 липня 2007 року – вже 660 грн. Це призводить до штучного зниження статистичних показників за цим видом злочинів. Реальна ж кількість крадіжок суттєво не зменшується – значна їх частина переходить до категорії адміністративних деліктів.

Як відомо, рівень злочинності в кримінології визначається як кількістю зареєстрованих злочинів так і кількістю виявлених осіб, що їх вчинили. Останній показник, починаючи з 1989 року, помітно менше першого, що уявляється цілком природним з урахуванням того, що значна частка злочинів залишається нерозкритою. Так, наприклад, відсоток розкриття шахрайств у 2006 році по Україні становив 51,6%, а крадіжок – 49,3%. Тобто, приблизно половина із зареєстрованих злочинів залишилась нерозкритою.

Статевий склад правопорушників відомий тільки стосовно розкритих злочинів. У статистиці, що веде Міністерство внутрішніх справ України, рівень жіночої злочинності визначається часткою жінок серед всіх осіб, притягнених до кримінальної відповідальності.

Слід відзначити, що традиційно частка жінок, притягнутих до відповідальності за вчинення загальнокримінальних корисливих злочинів, є невеликою (9-11%), але її показники збігаються з існуючими тенденціями руху злочинності взагалі та жіночої зокрема. З таблиці 1 можна простежити динаміку виявлення осіб, які вчинили злочини загальнокримінальної корисливої спрямованості.

Таблиця 1

Кількість осіб, що скоїли злочини загальнокримінальної корисливої спрямованості

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Виявлено осіб	160526	145101	135918	127917	105391	82555
З них жінки	16547	13909	13547	12024	10159	8047
% злочинів, вчинених жінками	10,3	9,58	9,96	9,39	9,64	9,74

Ми бачимо двократне зниження кількості виявлених осіб цієї категорії. Зрозуміло, що ці показники не можна вважати абсолютно повними, оскільки вони, по-перше, значною мірою демонструють активність роботи органів міліції з розкриття злочинів, а по-друге, не можна знімати з рахунків суттєвий рівень латентності (у тому числі штучної) жіночої злочинності. Одночасно слід мати на увазі, що сучасний період визначається змінами у статево-віковому складі населення та структурною перебудовою злочинності. Ці обставини у поєднанні з прорахунками в реформуванні правоохоронної системи, змінами політичного курсу керівництва держави, а також суттєвими

змінами законодавства, відобразились на суперечливій картині злочинності.

У нашому дослідженні основну увагу ми приділили кримінологічним особливостям найбільш типових корисливих злочинів: крадіжок, шахрайств (відносно як державного або колективного, так і індивідуального майна громадян), грабежів та розбоїв, вчинених жінками. Серед корисливих злочинів найбільш розповсюдженими залишаються крадіжки. Їх динаміка за 2001-2006 роки наводиться у таблиці 2.

Таблиця 2

Динаміка зареєстрованих крадіжок та виявлених осіб, що їх вчинили

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість зареєстрованих крадіжок	245586	200857	267501	233736	186659	132159
Кількість виявлених осіб, які вчинили крадіжки	124674	110129	102370	94532	70716	47324
З них жінок (%) до загальної кількості крадіїв	10411 8,4	9333 8,5	9188 9,0	8133 8,6	6373 9,0	4351 9,2

Як бачимо, загальна кількість зареєстрованих крадіжок за п'ять років знизилась вдвічі, а виявлених осіб за вчинення цих злочинів – майже втричі, проте питома вага жінок серед них не тільки залишається стабільною, але й має тенденцію до поступового зростання (з 8,4% у 2001 році до 9,2% у 2006 році). Види вчинених жінками крадіжок за ступенем розповсюдженості, за офіційними статистичними даними, розподіляються наступним чином: 1) квартирні (28%); 2) у громадських місцях (28%); 3) з торгівельних точок (2%); 4) продуктів харчування (2,5%); 5) худоби (1,5%); 6) вантажів на транспорті (1%); 7) кишенькові крадіжки (0,8%); 8) із садових будинків, гуртожитків, будинків відпочинку, санаторіїв (0,9%); 9) із транспортних засобів (0,5%).

Найчастіше предметами крадіжок стають гроші, мобільні телефони та інша техніка, носильні речі, ювелірні вироби – тобто коштовні речі. Однак зубожіння населення призводить і до вчинення більш примітивних крадіжок (дитячих речей з коляски, жіночих парфумів, аудіокасет, сумки, кольорових металів). Розмір викраденого переважно становить від 3 до 100 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (91%), хоча по кримінальних справах минулих років (2003-2004), коли сума, необхідна для кваліфікації, була

суттєво нижчою, нам траплялись злочини з заподіяною шкодою в розмірі від 100 до 250 (6,5%), від 250 до 600 (2%) та більше 600 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (0,7%). Третину потерпілих від крадіжок складають жінки, ще 1,5% – неповнолітні; переважна ж більшість – чоловіки (майже 65%).

Географічний розподіл цього виду злочинності практично співпадає з загальним розподілом злочинності в Україні: найбільша кількість крадіжок у 2006 році була зареєстрована у Донецькій і Дніпропетровській областях та м. Києві; найменша – у Закарпатській, Івано-Франківській та Рівненській областях.

Способи вчинення крадіжок можуть залишатися традиційними, більш-менш „мирними": входження в довіру, підбір або заволодіння ключами, проникнення через відкриті вікна, або набувати агресивних рис: виламування дверей, зривання замків та засувів, проломи стін.

Вельми характерним складом злочину для жінок-злочинниць було шахрайство, яке також належить до високолатентних. Труднощі виявлення даного злочину пов'язані з небажанням потерпілих звертатися в міліцію, викликаним побоюванням бути скомпрометованими, а також невірою в ефективність роботи правоохоронних органів; до того ж вони не завжди усвідомлюють, що стали жертвами обману.

Таблиця 3

Динаміка зареєстрованих шахрайств та виявлених осіб, що їх вчинили

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість зареєстрованих шахрайств	16516	15270	19639	19804	23114	21303
Кількість виявлених осіб, які вчинили шахрайство	3523	3142	3595	4427	5602	5420
З них жінок (%) до загальної кількості шахраїв	1108 31,5	771 24,5	850 23,6	914 20,6	1095 19,5	958 17,7

Наведені в таблиці 3 дані свідчать, що динаміка шахрайств суттєво відрізняється від аналогічних показників щодо крадіжок. Так, якщо кількість зареєстрованих крадіжок та виявлених осіб, які їх вчинили, у 2001-2006 роках має тенденцію до зниження, то кількість шахрайств зросла майже на третину, а загальна кількість виявлених осіб – на 54%. Однак, стосовно жіночої злочинності цієї категорії намітилася позитивна тенденція – питома вага жінок суттєво зменшилась (з 31,5% до 17,7%).

За регіональним розподілом зареєстрованих шахрайств домінують м. Київ, Донецька, Дніпропетровська та Харківська області. Найменша кількість цих злочинів була зареєстрована у Закарпатській, Житомирській, Чернівецькій областях.

Традиційно виділяють три основні види шахрайства: побутове, професійне і фінансове. Найбільш поширеними способами здійснення жінками професійного (як правило, у складі групи) і побутового шахрайства є: позичання грошей, мобільних телефонів або інших цінних речей без наміру їх повернення власникові; шахрайство при операціях з нерухомістю або купівлі – продажу автомобілів; псевдо-посередництво в підкупі посадовців; обман відносно предметів, речей, їх якісної сторони й кількості, а також різного роду фальсифікаційні обмани; удаване сприяння в придбанні товарів; обман з використанням грошових ляльок.

Найчастіше дані діяння вчинюються у містах, переважно на ринках, біля магазинів, складів. Велика кількість шахрайських посягань відбувається на вокзалах: тут діють групи шахраїв з наперед розподіленими ролями. Вони мають ретельну підготовку, миттєво реагують на зміну ситуації; на випадок виникнення небезпеки викриття передбачені можливі варіанти „зникнення".

Наприклад, у період з початку 2001 по січень 2002 року в м. Сімферополі діяла злочинна організація, яка шляхом шахрайства, заснованого на обмані та зловживанні довірою громадян, систематично організовувала та проводила за підробленими документами нібито безпрограшні лотереї. Злочинна організація була поділена на окремі злочинні групи – „бригади" у складі 5 і більше чоловік, діяльність яких координувалась та планувалась. Всі члени організації підкорялись суворій дисципліні й правилам поведінки, мали заздалегідь розподілені ролі. Керівниками всієї організації та окремих бригад були чоловіки. Жінки в цих групах, не дивлячись на їх кількісну більшість, не відігравали вирішальних ролей, а виступали як виконавці або пособники.[6]

У правовій літературі наголошувалось на значному впливі віктимологічного аспекту на процес детермінації шахрайства. Проте, крім власної жадності або етичної неохайності, на сумнівні операції з малознайомими людьми потерпілих часто штов-

[6] Вирок Центрального району м. Сімферополя АР Крим № 1-6/2005 р. від 11.04.2005 р.

хають украй несприятливі життєві обставини. Це характерно для квартирних афер і медичного шарлатанства.[7]

Шахрайки, на відміну від крадійок й інших злочинниць, більш „інтелектуальні" – їм властиве уміння швидко пристосовуватися до змін умов економічного і соціального життя, розробляючи нові або удосконалюючи старі способи кримінального обману. Вони, як правило, гарні психологи. Для цієї категорії характерна істероїдна акцентуація характеру, з властивою їй брехливістю, товариськістю, артистизмом.

З усіх вивчених нами справ стосовно жінок, 322 (або 79%) були засуджені за крадіжки, а 89 (22%) – за шахрайства; у 7 випадках мала місце сукупність, коли обидва ці злочини були вчинені однією особою.

Вік як важлива характеристика особи пов'язується із становленням і формуванням людини, оскільки він значною мірою визначає інтереси, оточення особи, фізичний стан особи. Найбільша кількість жінок, засуджених за крадіжки, була у віці 25-35 років (31%), за ними йде категорія жінок у віці 18-25 років (28%) та 35-45 років (21%). Дещо відрізняються від них за віковим складом жінки, притягнуті до кримінальної відповідальності за шахрайства: найбільшу групу складають жінки у віці 18-25 років (33%), потім – у віці 35-45 років (23%) та 25-35 років (19%).

Сімейний стан жінок, притягнутих до кримінальної відповідальності за крадіжки та шахрайства, не можна вважати задовільним – питома вага жінок, що перебували у шлюбі, становила менше третини; у 55% сім'ї розпалися, а 13% взагалі проживали поза сім'єю. Наслідки позбавлення волі для жінок у плані збереження сім'ї є важчими, ніж для чоловіків – сім'ї перших розпадаються значно частіше. Жінки, як правило, сильніше переживають відрив від сім'ї. Як вказують співробітники установ з виконання покарань, засуджені, сім'ї яких збереглися, є більш спокійними, енергійними, легше переносять тяготи позбавлення волі. Це виявляється в тому, що вони прагнуть допомагати своїм сім'ям, посилаючи їм частину свого заробітку, а побачення і листування з дітьми та бажання дати їм хороше виховання сприяють успішній ресоціалізації засуджених надалі.

Соціальна цінність особи значною мірою визначається рівнем освіти і навиків. Освіта певним чином впливає на формування інтересів, оточення і життєвих установок особи. З вивчених

[7] Зелинский А.Ф. Криминология. – Х., 1996. – С. 176-177.

нами корисливих злочинниць переважна більшість (66%) мала середню і середню спеціальну освіту, вища і незакінчена вища була у 8%, неповна середня – у 23%, початкова – у 1%, взагалі не мали освіти – 2%. Якщо ж врахувати, що 45% жінок вчинили крадіжки та 15% – шахрайства у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, стане зрозумілішим той факт, що 74% з них взагалі не працювали. Постійну або тимчасову роботу мали відповідно 14% та 4,5% осіб, навчалось – 8%.

Для переважної більшості засуджених жінок (71%) цей кримінальний досвід був першим. Однак ще для 18% судимість була вже другою, а для 11% – третьою або більше. Для жінок цієї категорії найбільш характерним є спеціальний вид рецидиву – 80% раніше були засуджені за вчинення загальнокримінальних корисливих злочинів, 6,5% – загальнокримінальних корисливо-насильницьких, 4,5% – насильницьких, 1% – економічних злочинів.

Вивчені нами матеріали кримінальних справ показали, що засудженими жінками приблизно в однакових пропорціях вчинялись ситуаційні і підготовлені крадіжки та шахрайства. Суттєвою характеристикою особи злочинця є його готовність до вчинення злочину, тобто такий стан суб'єкта, при якому він в будь-який момент (як тільки поступить пусковий імпульс) може почати протиправну діяльність. Кримінальна готовність складається з наступних складових: інтелектуальної, психологічної, моральної, фізичної, матеріальної, професійної, організаційної.[8] Майже всім вивченим нами злочинницям притаманна установка на кримінальне заволодіння чужим майном, яка може перерости в криміногенну звичку. Такі особистісні якості формуються не тільки внаслідок аномалій психіки, а і під впливом зовнішніх обставин – як ми вже зазначали, більшість жінок цієї категорії не працюють, внаслідок чого майже постійно не мають засобів для існування, зловживають алкоголем, а їх попередній кримінальний досвід свідчить про легкість збагачення шляхом вчинення крадіжок або шахрайств.

Наприклад, 25-річна непрацююча мешканка м. Полтави Зарубіна І.О., раніше була тричі засуджена за вчинення крадіжок. Перебуваючи у квартирі свого співмешканця, вона побачила шкіряну куртку його матері вартістю 450 грн., яка висіла на вішалці, і вирішила її викрасти. Взявши куртку, вона вилізла з

[8] Иншаков С.М. Криминология: Практикум. – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 10-11.

нею у вікно, а потім продала невідомому чоловікові за 10 грн., гроші ж витратила на власні потреби.[9]

Для більшості засуджених характерна достатньо тривала злочинна діяльність: до місяця – 8,9%, від місяця до року – 20,4%, більше року – 33,7%; разове скоєння злочину було зафіксоване у 37% вивчених нами матеріалах справ.

Вивчення даної проблеми показало, що 39% жінок скоїли злочин під впливом сп'яніння (цікаво, що також в стані сп'яніння знаходилися 7% потерпілих і 15,8% співучасників). Всього в групі скоїли злочин 55,2% жінок, при цьому виконавцями з них були 91,%, виступали в ролі організатора – 2,7%, в ролі пособника – 6,7%.

Серед злочинок зустрічаються різні типи особистості, загалом характерні недостатнім моральним і соціальним розвитком, суперечливістю системи моральних цінностей, слабкістю внутрішнього соціального контролю. Це приводить до ускладнень їхньої соціальної адаптації в малих групах і колективах, а в зв'язку з цим і до скоєння вчинків, що відхиляються від норми. Зустрічаються і випадкові збіги обставин, у яких жінки можуть приймати помилкові рішення, які у тому числі можуть призвести до правопорушень. Однак самі по собі психологічні дефекти особистості не визначають однозначну імовірність учинення злочинних дій, тому що для вчинення злочину, крім об'єктивних і суб'єктивних чинників, необхідна наявність ситуації, в якій реалізуються злочинні наміри.

Тепер звернемося до аналізу рівня, структури та динаміки корисливо-насильницьких злочинів жінок.

Таблиця 4

Динаміка зареєстрованих грабежів та виявлених осіб, що їх вчинили

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість зареєстрованих грабежів	23251	21160	36486	40789	47054	41663
Кількість виявлених осіб, які вчинили грабежі	12861	13161	13720	15147	16817	17808
З них жінок (%) до загальної кількості грабежів	875 6,8%	783 5,9%	838 6,1%	765 5,0%	835 5,0%	815 4,6%

[9] Вирок Київського районного суду м. Полтави по справі № І-358/05 від 01.07.2005 р.

На відміну від крадіжок, на позитивну динаміку яких суттєвим чином вплинули зміни до кримінального законодавства, грабежі мають стійку тенденцію до зростання (з 2001 по 2006 рік на 79,1%), при цьому питома вага жінок, серед виявлених злочинців залишається відносно стабільною.

Таблиця 5

Динаміка зареєстрованих розбоїв та виявлених осіб, що їх вчинили

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кількість зареєстрованих розбоїв	5674	5195	5703	5538	6708	6465
Кількість виявлених осіб, які вчинили розбої	6014	6005	5432	5605	5763	6019
З них жінок (%) до загальної кількості розбійників	350 5,8%	296 4,9%	282 5,1%	232 4,1%	233 4,0%	230 3,8%

Динаміка розбоїв за аналізований період також зберігає тенденцію до зростання 14%, проте значно поступовішими темпами, у порівнянні з грабежами. Натомість участь жінок у вчиненні даної категорії злочинів чим далі зменшується.

Структурний розподіл майнових корисливо-насильницьких злочинів, вчинених жінками та за їх участю в таблиці 6 порівняно із структурою корисливо-насильницьких посягань чоловіків.

Таблиця 6

Склади злочинів	Жінки	Чоловіки
грабіж	73,3%	71,8%
розбій	21,3%	24,5%
вимагання	3,4%	2,5%
вбивства з користі	2,0%	1,2%
всього	100%	100%

Як бачимо, за структурою корисливо-насильницька злочинність жінок мало чим відрізняється від даного виду злочинності чоловіків. На перший погляд, така ситуація дає підстави говорити про те, що жіноча злочинність за ступенем суспільної небезпечності практично зрівнялася із чоловічою злочинністю. Однак, це не зовсім так. Вся справа в тому, що майже у 90% випадків жінки вчиняють злочини у співучасті, як правило, саме із чоловіками. Для порівняння: груповий показник корисливо-насильницьких злочинів чоловіків становить 30%. Звичайно,

жінки поступаються чоловікам у фізичній силі, сміливості, рішучості до відкритого силового контакту, готовності жорстко подавити опір потерпілого, аж до заподіяння тяжкої шкоди його здоров'ю або вбивства. Чоловіки мають кращі навички володіння зброєю, керування автотранспортом, військовий досвід, багате колонійське минуле, тому конкурувати на рівних із чоловіками жінкам досить важко. Натомість чоловічо-жіночі групи – поширена практика, оскільки їх учасники мають обопільні інтереси. Як з'ясувалося, подібні об'єднання утворені на основі інтимних, шлюбних (прирівняних до них) та дружніх зв'язків, є досить стійкими. Вплив чоловіків на жінок і навпаки загальновідомий: старші за віком чоловіки втягують коханок у злочинну діяльність як вмовляннями так і обіцянками особистої наживи. Молодші за віком хлопці йдуть на злочини під впливом своїх старших обранок, щоб засвідчити свою мужність, а також роздобути кошти на їх утримання. Вміла гра на почуттях, інтимні винагороди за мужність і рішучість – і чоловіки стають грізною зброєю у досягненні корисливих інтересів підступних подруг.

Додатковим згуртовуючим фактором таких груп виступають попередні судимості, які виявлені у 50% чоловіків і до 20% жінок. Серед особливостей корисливо-насильницьких злочинів жінок слід виділити їх *роль у співучасті*. Майже у 60% випадків жінки виступають пособницями. Як правило, їхня діяльність полягає в усуненні перешкод вчиненню злочину. При посяганнях на вулицях та в громадських місцях вони за допомогою флірту, обману виводять потерпілого у безлюдне місце, де на нього чекають співучасники-чоловіки, а самі залишаються неподалік, щоб попередити про можливу небезпеку.

Так, 23-річна Ю., розлучена, має на утриманні дитину, проводила вільний час із коханцем Д. у кафе, вживаючи спиртні напої. Останній звернув увагу на молодого хлопця, який програвав значні суми на ігрових автоматах і запропонував своїй подрузі план розбійного нападу. Ю. згідно з відведеною роллю почала знайомитися з юнаком і пропонувати провести її додому. Після нетривалих вагань юнак погодився, пара відійшла до умовленого місця, де співучасник наніс потерпілому кілька ударів порожньою пляшкою по голові, а Ю. в цей час допомагала перевірити вміст його кишень[10].

[10] Архівна кримінальна справа Комсомольського районного суду м. Херсона. - № 1-195, 2006 р.

В окремих випадках жінки включаються до складу організованих злочинних груп, допомагають підступно підібратися до жертви, знизити її пильність. Вони згуртовують учасників об'єднання, надихають на зухвалі, жорстокі дії, приймають участь у ретельній розробці плану посягання, вживанні заходів конспірації і безпеки, у разі вдалих нападів розпалюють азарт злочинної наживи.

Так, 22-річна К., розлучена, має на утриманні дитину, вступила до складу організованої злочинної групи із двох раніше знайомих громадян Білорусії С. і Г., з метою вчинення розбійних нападів, кілька з яких були поєднані з вбивствами господарів дорогих іномарок для послідуючої їх реалізації. Згідно розробленого плану К., пізно ввечері прогулювалася центральними вулицями м. Дніпропетровська і своїм зовнішнім виглядом зваблювала водіїв дорогих авто. Коли останні зупинялися для знайомства, співучасники, які були поряд, вчиняли напад на господаря, заволодівали транспортним засобом, а в окремих випадках вбивали потерпілого. Злочинна діяльність даної групи нараховує 5 епізодів, із яких 2 вбивства з корисливих мотивів. Діяльність організованої групи була припинена завдяки випадковим обставинам[11].

При корисливо-насильницьких злочинах із проникненням в житло головним завданням жінок є забезпечення безперешкодного потрапляння до житла співучасників, а потім пошук цінностей. Групи, які спеціалізуються на квартирних нападах відрізняються підвищеною суспільною небезпечністю, озброєністю, стійкістю, ретельно готують посягання, тривалий час залишаються не виявленими правоохоронними органами.

Так, подружжя, яке приїхало з Вінниці, вирішило заробляти в столиці на прожиття шахрайствами і розбійними нападами на заможних громадян. Вивчаючи рекламні оголошення в газеті «Авізо», вони підшукували громадян, які продавали дорогий жіночий верхній одяг (шкіряний та хутровий), розраховуючи, що його власниці мають значні матеріальні цінності. Під приводом покупців П. приходила до помешкання майбутньої жертви, приміряла одяг, входила в довіру, вивчала обстановку в квартирі й обіцяла повернутися за покупкою з чоловіком, який має розрахуватися за товар. Співучасник Б., підготовивши сигнальний пістолет, разом з П. наступного дня приходили

[11] Архівна кримінальна справа апеляційного суду Дніпропетровської області № 1-34, 2006 р.

до потерпілої, яка впускала їх до житла, де на неї було вчинено напад із пограбуванням. Спроба чинити опір для вагітної господарки квартири обернулася її вбивством[12].

Подібна тенденція є надзвичайно стійкою, її відмічали ще на початку минулого століття[13]. Отже, сила жінок у їх слабкості, в їх суспільному статусі та психофізіологічних особливостях. Використовуючи зовнішню привабливість, артистизм натури, і не в останню чергу побутуючі суспільні стереотипи про меншу потенційну небезпеку, жінки легше і швидше здобуваючи прихильність сторонніх людей, особливо чоловіків, входять у довіру, провокують віктимну поведінку потенційних жертв.

Із вище викладеного вбачається, що чоловічо-жіночі групи утворюються на взаємовигідній основі. Чоловіки отримують глядацьку аудиторію для своїх злочинних «подвигів», тимчасових супутниць життя і найголовніше «ефективний інструмент» обеззброювання потерпілих. Жінки, серед яких більшість мала невдалий сімейний досвід та низькі матеріальні статки, у такий спосіб намагаються хоча б на деякий час найти захист, відчути увагу і турботу попутно забезпечуючи хоча б мінімальний рівень споживання матеріальних благ для себе та близьких.

Групи з жіночим складом учасників зустрічаються значно рідше – 14%. Спектр злочинних посягань подібних об'єднань досить широкий: від пограбувань до вбивств. На відміну від чоловічо-жіночих груп дані утворення нестійкі, вчиняють переважно ситуативні посягання під впливом алкоголю та наркотиків.

У цілому слід відмітити наступну стійку тенденцію: жінки у більшості випадків (до 70%) безпосередньо не застосовують фізичне насильство до потерпілих.

Разом з тим, серед особливостей сучасної корисливо-насильницької злочинності жінок слід виділити, що останнім часом почастішали випадки (30%), коли жінки (особливо неповнолітні і раніше засуджені) вдаються до безпосереднього силового впливу на потерпілого, який за своїм характером та інтенсивністю мало в чому поступається насильству з боку чоловіків. Навіть, коли вони діють у співучасті з чоловіками, і ситуація не вимагає застосування фізичного насильства, жінки активно допомагають подолати опір потерпілих, приймають участь у тортурах. Подібний феномен психологи пояснюють загальною тенденцією до «маскуналізації» насильства в соціумі. В умовах якісно нової композиції суспільства неминуче відбувається переосмислення буттєвих засад життєдіяльності людей. Ми є свідками формування нового, *прагматичного* типу свідомості населення, що уособлює філософію життєвого успіху по споживанню матеріальних благ у ринкових умовах розвитку українського суспільства. Невипадково молодь відноситься до найрадикальнішої частини населення, яка вкрай чутливо реагує на соціально-економічну кон'юнктуру, суспільні настрої. Синдром кримінального збагачення найглибші метастази пустив саме у свідомості молодого покоління. У молодіжному середовищі культивуються завищенні стандарти споживання матеріальних благ не підкріплені належним професійно-освітнім рівнем, життєвим досвідом, реальним соціальним статусом. Дівчата намагаються бути матеріально незалежними, конкурувати на рівних із хлопцями в усіх сферах суспільного виробництва, проте до гендерної рівності в Україні ще далеко. Будемо відверті, коли визнаємо, що соціальний статус та матеріальні можливості батьків на сьогодні є визначальними для самореалізації, особливо дівчат. А якщо зважити, що як правило, злочинки – вихідці з неблагополучних сімей, які виховувалися у напівкримінальних вулично-дворових традиціях із відповідною насильницькою субкультурою та усіма відомими видами девіацій, то цілком логічно виглядають їх силові засоби боротьби за існування в криміногенно-агресивному середовищі існування.

Схильні до фізичного насильства жінки мають низькі розумові здібності, ригідне мислення. Їх агресивні реакції носять афективно-екзальтований характер, спрямовані на фізичне повалення жертви, знущання, прояви жорстокості. Тяжкі форми фізичної агресії жінок психологи ставлять у залежність з такими рисами їх характеру як тривожність, дистимічність, застрягання, демонстративність[14]. Особлива увага звертається на демонстративність, яка виконує у жінок функцію самоствердження. Потреба у самоствердженні, що проявляється у формі фізичної агресії, стає у злочинок нав'язливою, застрягаючою і суттєво впливає на весь спосіб життя[15] та стереотипи поведінки. Психологічні дослідження показують, що агресія як фізичний акт у жінок активізується і підтримується ворожістю, а також породженими нею образами

[12] Архівна кримінальна справа апеляційного суду м. Києва. – № 1-12, 2003 р.
[13] Гедеонов Н.Н. Грабители и бандиты / Преступный мир Москвы / Под ред. М.Н. Гернета. – М.: Изд-во «Право и жизнь», 1924. – С. 15.

[14] Шевченко Л.О. До питання про типологію жінок, які скоїли злочини проти життя та здоров'я особи // Право і безпека. – 2004. – № 3/2. – С. 226.
[15] Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. – М., 1992. – С. 81.

та фантазіями[16]. Не слід забувати про активне поширення серед жіночої частини населення алкоголізму, наркоманії, жебрацтва, психічних розладів, які за своєю клінікою та впливом на поведінку є більш руйнівними ніж у чоловіків.

Думаю, що психологічні механізми фізичної агресії жінок мають біо-соціальне походження. Сподіваюсь, ніхто не заперечуватиме, що у жінки на генетичному рівні закладений материнський інстинкт, який реалізується не тільки у народженні дитини, а й у створення родинного осередку, матеріального комфорту для близьких, де вона б відчувала себе господаркою, берегинею. Реалії сьогодення залишають невеликий вибір для молодих дівчат із малозабезпечених верств населення: або бути утриманкою, або прирікати себе і майбутніх дітей на довічні злидні. В обох випадках психологічний стан та самооцінка жінок близькі до кризових. Тому хочу наголосити, що агресивні форми реагування жінок підпорядковані адаптивним механізмам соціальної взаємодії, включеності в систему соціальних цінностей, статусно-рольовими особливостями. Звідси, соціальна сутність насильницької поведінки жінок має вузько прагматичний контекст.

В якості предметів посягання слабка стать віддає перевагу ювелірним виробам із дорогоцінних металів, модному одягу, грошам, побутовій техніці. Цьому є суто природні пояснення. Жінки більше приділяють уваги своїй зовнішності, турбуються про влаштування комфортного побуту.

Таким чином, приведений аналіз кількісно-якісних параметрів корисливо-насильницької злочинності жінок дає підстави стверджувати достатньо стабільні тенденції щодо структурного розподілу даного виду злочинності, тяжкості наслідків, форм співучасті, виконуваних ролей та предметної спрямованості злочинних посягань. Специфіка даного виду злочинності на сучасному етапі полягає у збільшенні числа випадків безпосереднього насильницького впливу з боку жінок, не співвідносячи отриману вигоду з тяжкістю спричиненої шкоди власнику майна.

Результати дослідження особистості жінок, які вчинили корисливо-насильницькі злочини дозволяють умовно поділити їх на три групи, за таким класифікаційним критерієм як *цільова спрямованість* злочинних посягань[17].

[16] Щербакова Л.М. Психологические черты личности женщин-насильственных преступниц // Российский криминологический взгляд. – 2007. – № 1. – 196.

[17] Миненок М.Г., Миненок Д.М. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 82.

Першу, найбільш чисельну групу (45%) складають жінки, спрямованість корисливих посягань яких носить *паразитично-споживацький* характер. Для них заволодіння чужим майном та послідуюча його реалізація (або натуральний обмін) є основними засобами існування. Це жінки віком 25-40 років, які здебільшого судимі, мають невдалий досвід сімейного життя, дітей від різних шлюбів. Вони ведуть паразитичний спосіб життя, зловживають спиртними напоями, морально нестійкі, неохайні у побуті. Живуть за рахунок промотування залишків домашнього майна, проституції, жебрацтва, дріб'язкових крадіжок. Шукають супутників життя серед молодших віком чоловіків, переважно із колонійським минулим. Злочинна діяльність таких груп полягає у вчиненні крадіжок, грабежів та розбоїв, прибутки від яких є незначними. В якості потерпілих обирають собі подібних волоцюг із найближчого оточення. Нерідко заволодівають майном громадян пенсійного віку.

Так, наприклад, 27-річна С., неодружена, має на утриманні дитину, двічі судима за крадіжку, після звільнення співмешкала із двічі судимим П. На прожиття пара заробляла квартирними крадіжками, виручені кошти витрачали на спиртні напої. В день злочину С. погодилася на запрошення випадкового пияки провести дозвілля у нього вдома. Новиною поділилася із П., у якого відразу з'явився план розбійного нападу, згідно з яким С. мала привести «клієнта» у стан алкогольного сп'яніння і впустити його до квартири.

Реалізація злочинного плану обернулася для господаря житла кількома ударами монтировки по голові від яких наступила смерть. А нападники поживилися побутовим дріб'язком, оскільки все цінне майно давно було промотане задовго до них[18].

До другої групи (36%) входять жінки 18-24 років. Вони вчиняють злочини заради наживи, *протиправного збагачення*. Для них характерний вищий освітній рівень, частина працевлаштовані, ведуть звичний для молоді їх віку спосіб життя. Мають стосунки із старшими чоловіками, які вмовляннями, обіцянками заможного безтурботного життя, втягують їх у злочинну діяльність, і використовують у посяганнях згідно чітко відведених ролей, про які йшлося раніше. Такі посягання плануються

[18] Архівна кримінальна справа апеляційного суду Одеської області № 1-27, 2003 р.

і ретельно готуються, здебільшого вчиняються проти громадян, стосовно яких є достовірна інформація про рівень їх доходів.

Так, С. у групі з іншими особами чоловічої статі прийняла участь у розробці плану збройного нападу на оператора АЗС. Згідно з відведеною їй роллю С. змінила за допомогою косметики і перуки зовнішність, а також зімітувала вагітність. Прибувши на місце нападу, С. попросила допомоги у оператора АЗС заправити автомобіль. Жалісливий касир грубо порушуючи посадову інструкцію, відімкнув приміщення і вийшов до злочинки. У цю мить спільники під погрозою застосування зброї нанесли удар касиру по голові й поживилися касою у розмірі 120 246 грн.[19]

Третю групу становлять неповнолітні (19%). Це учениці шкіл, професійно-технічних учбових закладів, які вчиняють злочини у стані алкогольного сп'яніння проти своїх ровесниць, або осіб, які перебувають у безпорадному стані. Дівчата застосовують інтенсивне насильство, навіть тоді, коли цього не вимагають обставини. Предметами посягання є різного роду дріб'язок, що не має значної матеріальної цінності. Їх більше цікавить не цінність майна, а той факт, що воно їм не належить. Корисливі спонукання носять *утилітарну спрямованість*: задоволення миттєвих бажань, майнових інтересів за чужий рахунок.

Так, 16-річні К. і Т., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, в районі вокзалу зустріли жінку у нетверезому стані, на якій їм сподобалося пальто. Обманним шляхом вони відвели потерпілу на цвинтар, роздягнули, а потім завдали кілька смертельних ударів у шию осколком скляної пляшки[20].

Підводячи підсумок нашому дослідженню, слід відмітити наступне. Характер корисних спонукань жінок визначається їх соціально-рольовим статусом, якому відповідає індивідуальна система ціннісних орієнтацій, життєвих запитів. Побутова та сімейна невлаштованість, моральна та духовна занедбаність, втрата життєвих перспектив, болюче відчуття непотрібності, формують у більшої частини жінок-злочинок життєву стратегію «дожити до завтра», вижати максимум користі з поточного моменту чи сприятливої ситуації. Разом з тим, слід відмітити той

[19] Архівна кримінальна справа Любомльського районного суду Волинської області, № 1-143, 2004 р.

[20] Архівна кримінальна справа апеляційного суду Херсонської області № 1-43, 2004 р.

факт, що завжди існувала категорія зловмисниць, (лави яких активно поповнюються), котрі вміло використовують власне «жіноче начало» для протиправного збагачення, входять до складу організованих злочинних груп, виступають ініціаторами нападів, згуртовують, надихають, розпалюють азарт наживи в учасників таких об'єднань. Прийнято вважати, що за своєю природою жінка менш агресивна, схильна до ризику, азарту, наживи. І це дійсно так. За ступенем суспільної небезпечності, характером спричиненої шкоди корисливо-насильницькі злочини жінок є менш суспільно небезпечними за аналогічні чоловічі посягання. Втім, важко не помітити, що останнім часом жінки все активніше втягуються в орбіту тяжкого кримінального насильства, проявляють невмотивовану жорстокість, цинізм, намагаються ні в чому не поступатися чоловікам заради миттєвої вигоди. І це досить тривожна тенденція.

Детермінація корисливої злочинності жінок – дуже широка і складна проблема, що навряд чи може бути вичерпана рамками одного, навіть спеціально присвяченого даній темі, дослідження. Тому ми зупинимося лише на деяких, найбільш значущих факторах, що обумовлюють існування та відтворення даного виду злочинності на загальносуспільному рівні.

Протиріччя в економічній сфері, що охоплює суспільні відносини по організації, виробництву, обміну і розподілу матеріальних благ, мають велике значення, оскільки саме економіка являє собою вирішальну галузь людської діяльності. Різка поляризація суспільства на нечисленних дуже багатих і переважну масу дуже бідних громадян, а також існування значного числа непрацюючих осіб молодіжного віку ускладнює кримінальну обстановку в усіх регіонах і створює передумови для зростання загального числа злочинів корисливої спрямованості. До цього додаються недоліки в організаційно-управлінській сфері: бюрократичний підхід до вирішення державних і господарських задач, корумпованість державного апарату, ігнорування сфери послуг, відсутність належної уваги до організації дозвілля населення, недоліки і вади в роботі місцевих органів управління і правоохоронних органів.

І хоча Конституція України гарантує обом статям рівні права, соціальні ролі, які вони виконують, не однакові. Все більш сутужним стає виконання жінками їхніх основних функцій – виробничої і сімейно-побутової при більш слабкій психологічній захищеності від різних ускладнень у їхньому житті. Ті умо-

ви, що раніше визначали злочинність, не тільки збереглися, але й набули ще більшої гостроти.

Злочинність жінок прямо пов'язана з негативними процесами, викликаними трансформацією українського суспільства (падінням виробництва, і, відповідно, рівня заробітної плати, ростом безробіття, скороченням асигнувань на соціальні програми, затримками з виплатою заробітної плати тощо), які об'єктивно ускладнюють становище жінок та погіршують їх позиції на ринку праці. Ринкові відносини для багатьох жінок звелися до того, що вони займаються дрібною торгівлею на вулицях або речових ринках.

Протиріччя і нестачі в сфері соціальних відносин, що охоплюють інтереси соціальних груп, взаємозв'язок суспільства й особистості, переплітаються з протиріччями в сфері економічних відносин. Вони визначаються тим, що саме в соціальній сфері реалізуються результати економічної діяльності, які зачіпають життєві інтереси населення. Відзначені невідповідності в розвитку суспільного виробництва і потреб у соціальному плані виявляються у вигляді недостатньо високого рівня життя більшості соціальних груп, падіння загальнокультурного рівня, зростання напруженості в Україні, конфліктах і ворожості між людьми, криміналізації взаємовідносин на побутовому рівні.

У політичній сфері на процесі детермінації злочинності жінок гостро відбиваються негативні тенденції прийняття владними структурами економічних рішень під впливом кон'юнктурних політичних міркувань, уповільнені темпи реформації законодавчої і виконавчої систем, недосконаліть правової бази, недостатня координація дій правоохоронних органів. Зазначені явища в політичному житті суспільства є однією з причин деформацій економічного, правового та соціально-психологічного характеру.

У якості однієї з детермінант сучасної корисливої жіночої злочинності виступає ідеологічний вакуум, що виник після швидкої руйнації традиційної системи духовних і моральних цінностей. У результаті низької культури частини населення він виявився заповненим очікуванням дарованих, а не зароблених власною працею благ. Прагнення до задоволення життєвих потреб за типом західного способу життя тягне за собою поширення в масовій свідомості культу наживи й грубої сили.

Запобігання корисливій злочинності жінок традиційно розглядається на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Загальносоціальне попередження жіночої корисливої та корисливо-насильницької злочинності полягає в:

- удосконаленні законодавства і практики його застосування в плані гуманності і милосердя до жінок, що скоїли злочин;
- посиленні соціальної підтримки безробітних жінок (збільшенні матеріальної допомоги, сприянні їхній професійній перепідготовці, створенні додаткових робочих місць для жінок);
- поліпшенні побутових умов життя людей, зміцненні сім'ї, поліпшенні умов праці жінок з тим, щоб завантаженість на роботі не заважала догляду за дітьми або повноцінному відпочинку;
- вихованні жіночого, а не чоловічого типу поведінки;
- проведенні культурно-виховних заходів, спрямованих на підвищення етичної, трудової, естетичної і правової культури населення й ін.

Спеціально-кримінологічні заходи попередження жіночої злочинності зводяться до:

- виявлення й усунення обставин, що сприяють учиненню жінками агресивних зазіхань на життя, здоров'я, гідність, а також майнових злочинів;
- оздоровлення ситуації й обстановки в окремих мікрорайонах і соціальних групах (п'яниці, наркоманки, проститутки), найбільше вражених асоціальними проявами;
- забезпечення ефективної діяльності підрозділів органів внутрішніх справ по запобіганню і припиненню злочинів;
- досягнення цілей, що стоять перед системою карної юстиції;
- пропаганди правових знань серед жіночої частини населення.

Зміст індивідуального попередження злочинів і, зокрема, злочинів, що скоюють жінки, полягає:

- у виявленні джерела і каналів негативного впливу на конкретних осіб у період, коли в них ще не сформувалося істотне перекручування ціннісних орієнтацій і мотивації їхньої поведінки;
- у здійсненні профілактичних заходів стосовно дівчат, у поведінці яких виявляються небезпечні тенденції до вчинення будь-яких злочинних проявів. До них відносяться індивідуальні виховні заходи, встановлення опіки й піклування, напрямок проведення у загальноосвітніх школах і професійних училищах соціальної реабілітації неповнолітніх, надання медичної допомоги в центрах медико-соціальної реабілітації;
- у реалізації оперативно-пошукової інформації про жінок, що підготовляють або замишляють злочин, з метою прийняття

необхідних мір для зміни наміру й відмови від доведення злочину до кінця, недопущенню настання шкідливих наслідків;

- у спостереженні за поведінкою визначених категорій жінок (засуджених умовно й ін.) з метою попередження вчинення правопорушень;

- у контролі за дотриманням жінками, звільненими з місць позбавлення волі, норм, установлених з метою недопущення з їхньої сторони повторних злочинів та ін.

Систематична, послідовна реалізація комплексу запропонованих заходів сприятиме зменшенню рівня корисливої злочинності жінок в усіх її формах і проявах.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол №3 від 18липня 2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, проф. ***В.В. Голіна***

УДК 343.9.018

В.С. Батиргареєва, к.ю.н.,
вчений секретар Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України,
м. Харків

ВПЛИВ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА РОЗВИТОК ЗЛОЧИННОЇ „КАР'ЄРИ" РЕЦИДИВІСТІВ

Сучасне суспільство немислимо без місць позбавлення волі. Навіть висловлюється думка, що виправні установи – це спрощена модель суспільства[1], нехай і спотворена, але така, що нагадує оригінал, у якій ув'язнені намагаються вижити[2]. Не проводячи настільки глибоку аналогію, все одне треба погодитися з думкою про те, що подібні установи для засуджених нагадують "державу" у державі, зі своїми "законами", "правилами", звичаями, традиціями, культурою поведінки, лідерами, героями, ворогами тощо[3]. Як зазначається у спеціальній літературі, тюремна індустрія, ставши одним з оплотів держави, перетворилася на самодостатню, самовідтворювану та саморегулюючу систему[4]. У зв'язку з цим незайвим буде згадати, що тюрми, як один з елементів апарату примусу, властиві для будь-якого типу держави[5]. Принаймні історія вказаного інституту дорівнюється літопису самої державності.

В останні роки в Україні кількість засуджених, що перебувають у місцях позбавлення волі, досягає 148-152 тис. осіб, з них понад половини – це рецидивісти. Так, у 2001 р. їх кількість дорівнювала 78352 особам, у 2002 р. –77198, у 2003 р. – 73094, у 2004 р. – 75296, у 2005 р. – 66721[6].

Незаперечним є факт впливу місць позбавлення волі на людську свідомість як таку, однак багаторазово їх дія стає відчутнішою, якщо особа коли-небудь відбувала там покарання. За своєю роллю у

---

[1] Джансараева Р. Характеристика перступлений, совершаемых в исправительных учреждениях Республики Казахстан // Уголовное право. – 2005. – № 4. – С. 90.

[2] Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 129.

[3] Кисляков А.В. Организованная преступность в тюрьме и ее предупреждение // Реагирование на преступность: концепции, закон, практика. – М.: Рос. криминолог. ассоц., 2002. – С. 175.

[4] Тонков Е. История одной тюрьмы. – СПб.: Лема, 2006. – С. 18.

[5] Див.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – С. 80; Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 60.

[6] Злочинність в Україні: Стат. збірник / Відпов. За вип. І.В. Калачова. – М.: Держ. комітет статистики України, 2005. – С. 87. Також див.: Статистична звітність про кількість УВП, наявність, рух та склад засуджених / Ф.8-УВП // http://kvs.gov.ua/dovidka/f-1.htm.

злочинній „кар'єрі" рецидивістів небагато чинників можуть зрівнятись із силою впливу вказаної обставини на поновлення злочинної поведінки. Цей вплив зумовлюється знаходженням людини певний, іноді тривалий час у специфічних умовах життя, якими супроводжується відбування покарання у виді позбавлення волі.

Взагалі феномен позбавлення волі (або феномен тюрми як збірне узагальнене поняття)[7], існування якого неможливо без певних місць, в яких особа втрачає цю волю, у проблематиці рецидивізму слід розглядати дещо ширше, виділяючи кілька ракурсів прояву цього феномену: а) як конкретне покарання, передбачене кримінальним законом; б) у фізичному плані як певна територія, на якій злочинці перебувають визначений вироком суду час в умовах конкретного режиму утримання таких осіб; в) як безумовний елемент злочинної біографії рецидивістів (у дуже незначній кількості рецидивістів призначене покарання не було пов'язане з позбавлення волі), що виявляється вагомим чинником у системі злочинних детермінант. По-іншому – через категорію функціональності, але так само у спектрі різних ракурсів – визнає роль та призначення феномена позбавлення волі Є.Є. Тонков. Він пише: "Тюрма виконує функції ізоляції порушників, оповіщення всіх про своє існування та покарання злочинців за вчинене"[8].

З усіх перелічених нами ракурсів прояву феномена позбавлення волі особливий кримінологічний інтерес представляє, мабуть, останній його ракурс – місця позбавлення волі у контексті розкриття механізму відтворення рецидивної злочинності. Розкриваючи зміст та визначаючи силу впливу цього явища, слід мати на увазі, що законослухняні громадяни та злочинці по-різному ставляться до місця й ролі тюрми у бутті кожного з представників цих полярних категорій людей. Адже, здається, що народна мудрість "Міцна тюрма, але ж чорт їй радий" відображає настрої законослухняної частини суспільства, а прислів'я "Від торби та тюрми не зарікайся" є "девізом" тих, хто зіштовхнувся із законом.

Не претендуючи на авторство оригінального словосполучення "парадокси тюрми", яке так влучно використовував Г.Ф. Хохряков як назву своєї роботи (Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. М.: Юрид. лит., 1991), тим не менш парадоксальність ролі місць позбавлення волі у злочинній „кар'єрі" рецидивістів

[7] Тут і далі по тексту будемо використовувати терміни "місця позбавлення волі" та "тюрма" як рівнозначні.
[8] Тонков Е. История одной тюрьмы. – СПб.: Лема, 2006. – С. 9.

ледве не перше, що кидається в око при вивченні детермінації рецидивної злочинності. Розкриваючи парадокси тюрми, паралельно можна визначитися зі специфічністю чинників рецидивних злочинних проявів, пов'язаних зі знаходженням особи у місцях позбавлення волі. До речі, майже всі дослідники, які зверталися до проблеми рецидивної злочинності, у своїх роботах зупинялися на ролі місць позбавлення волі у біографії рецидивістів. Отже, докладніше розглянемо парадокси тюрми.

Згідно з ч.2 ст. 50 КК України покарання має на меті не тільки кару, але й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами. "Законодавець передбачає, що людина у місцях позбавлення волі навчиться поважати закони, правила співжиття і тим самим наблизиться до суспільства. А він – ув'язнений, консолідуючись зі своїми товаришами, ще більше віддаляється від суспільства"[9]. У підсумку намагання суспільства досягнути цілей покарання, що декларуються у законі, поміщаючи особу до місць позбавлення волі, нерідко призводить до протилежного результату. Особливо це помітно на прикладі рецидивістів, які скептично зауважують, що з усіх цілей покарання, перелічених у законі, стосовно них може бути досягнута лише кара. Так, за словами одного з рецидивістів з "багатою" злочинною біографією, погроза тюрмою змушує діяти обачніше, але якщо викривають на "гарячому", то не залишається нічого іншого, як рахуватися із принципом "злочин-кара". Ізоляція від суспільства і поміщення у замкнуте соціальне середовище, обмеження у задоволенні потреб шляхом тотальної регламентації поведінки та примусове включення до одностатевих соціальних груп[10] у дійсності є ні чим іншим, ніж карою. У такій обстановці офіційній доктрині виправлення, своєрідного катарсису засуджених насправді протистоїть подальше набуття ними злочинного досвіду у широкому розумінні цього слова, що свідчить про безперервний процес кримінального зараження. Це підтверджується все тією ж думкою рецидивістів: "Що дає нам тюрма? Все ще завгодно, але не виправлення. Тюрма для нас не є тим місцем, яке виправляє... Вона дає життєвий досвід, друзів, іноді спеціальність, всіх людей розставляє по своїх місцях, загартовує волю або оголює гниле нутро, у решті-решт, дає дах та їжу. У тюрмах

[9] Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 48.
[10] Там само. С. 9.

залучення до злочинної ідеї набагато сильніше за виправлення. Якщо хтось з нас і відмовляється від попереднього, як ви кажете, неправильного способу життя, то причина криється в чому завгодно, але не у виправленні. Про це вам розповість будь-який з нас..."[11]

Це категоричне судження, напевно, не можна прийняти за істину в останній інстанції, але подібне енергійне заперечення мети покарання – виправлення наштовхує на думку про те, що, по-перше, таку позицію займає більшість з рецидивістів, по-друге, про декларативність вказаної мети стосовно рецидивістів, по-третє, про різне ставлення суспільства і рецидивістів до можливостей місць позбавлення волі у превенції нових злочинів та виправленні правопорушників. Викладене дає підстави стверджувати, що у паралельному існуванні різноспрямованих векторів, один з яких – "виправлення", а другий – "зараження", криється один з парадоксів місць, що обумовлює спадковість та живучись злочинних ідей, принципів, традицій, які є могутньою детермінантою поновлення злочинної діяльності, а отже, подальшого розвитку злочинної „кар'єри" рецидивістів.

Парадоксальність місць позбавлення волі виявляється, як зазначалося вище, у неоднозначному ставленні до них як тих, хто ніколи не був у статусі засуджених, так і злочинців, психологія яких змінюється у небажаному для них самих і суспільства напрямку. Сумнозвісні Пітерські "Хрести", колишня тюрма – Лук'янівський слідчий ізолятор, „Білий Лебідь", Таганка, Матроська тиша, Холодна гора, Володимирський централ та ін. для законослухняної людини – місця, на які покладається надія досягнути визначених у законі цілей покарання, але яких (цих місць) треба всіляким чином уникати. Для злочинців вони не лише уособлення кари, а й частина їх біографії і навіть щось більше, ніж тимчасове пристановище. Казенний дім для рецидивістів згодом трансформується в невід'ємну частину буття. Ще більший парадокс вбачають у тому, що людина іноді намагається потрапити туди. Причини цього можуть бути різні, але найчастіше місця позбавлення волі для рецидивістів похилого віку – це остання надія на гідне життя. Що це, як не парадокс? Місце, до якого людина поміщується спочатку без власної волі, у решті-решт стає для неї місцем самостійного свідомого вибору. Сповнена життєвим драматизмом доля 59-річного рецидивіста К.: "Якщо не врахувати перших 16 років життя, то на свободі я пробув від сили роки три... Після одного із засуджень за мною був встановлений адміністративний нагляд як за особливо небезпечним рецидивістом. Я хотів почати чесне життя і виїхав на заробітки зі свого району на Одещину. За це був засуджений знову до позбавлення волі. Після цього звільнився, залишившись без даху над головою, їжі, будь-якої надії, що зможу заробити на життя. Збирав милостиню. Але ж довго не витримав і вчинив крадіжку. Повернувся до тюрми, дякуючи Богові. Коли вийду, якомога скоріше повернуся сюди знову. Спосіб, як це зробити, знайду. Ви не гадайте, що я такий мерзотник. Але ж, видно, від тюрми мені нікуди, тут збираюся й закінчити свій земний шлях. Доля моя така..."[12]

[11] Фрагмент бесіди з рецидивістом Р.

Під час інтерв'ю рецидивісти, як справжні знавці тюремного укладу життя, порівнювали колонії й тюрми між собою, згадували про стан пенітенціарної системи за різних часів. Так, чимало з них констатували, що складніше було "сидіти" в радянський тюрмах, де коївся безкрай, і відмічали доволі ліберальні порядки в українських колоніях і тюрмах. Цікаво зауважити, що лише незначна частина з них висловлювалася з приводу тюремного досвіду як ганебного факту своєї біографії. У цьому плані ставлення рецидивістів до тюрми вирізняється достатньою лояльністю, що може свідчити лише про одне: людина певним чином адаптується навіть до неволі. І якщо засудження до позбавлення волі у перший раз лякало більшість з них, то з наступних засуджень рецидивісти намагаються мати навіть своєрідний "профіт", вважаючи, що у злочинному середовищі можуть розраховувати на певні пільги за злочинний "стаж" (наприклад, право висловлювати власну думку, брати опіку над молодими злочинцями, мати більш легку роботу, кращі житлові умови тощо). Зовнішнє така поведінка, як здається, відіграє здебільшого функцію захисту особи від несприятливих факторів, в оточенні яких вона постійно перебуває.

Проте є і зворотні сторони цього процесу. По-перше, злочинці, пристосовуючись до існування за ґратами, втрачають навички нормального життя поза ними. Як справедливо у зв'язку з цим зауважив І.В. Шмаров, знаходження в ізоляції від нормального суспільства викликає у людей певні психічні порушення, головним чином в емоційній сфері[13]. З цією думкою погоджується В.Ф. Пірожков. Він пише: "Позбавлення волі й інші правообо-

[12] Фрагмент бесіди з рецидивістом К.

[13] Шмаров И.В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания (Проблемы социальной адаптации). – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 11.

меження є таким могутнім психотравмуючим чинником, який вибиває людину зі звичної колії, не даючи їй ніяких реальних перспектив"[14]. Це призводить до стану фрустрації, в якій поєднується приреченість, тривога, туга, депресія та ін., що у свою чергу стає причиною складності або нездатності адаптуватися до життя на свободі. По-друге, внаслідок постійного знаходження у колективі, який підкоряється жорсткому регламенту, особа позбавляється права на особисте життя, що так само не може не позначатися на наростанні фрустраційних настроїв. Отже, тривалий час знаходження в подібному стані під постійним контролем призводить до вироблення певних рефлексів, якими супроводжується життя в неволі: людина розраховує на те, що їй своєчасно дадуть їжу, роботу, відпочинок, медичну допомогу тощо. Вона розучується самостійно приймати рішення. Тому чекання звільнення від покарання і вихід на свободу, як це недивно, для людини, яка провела чимало років за ґратами, виявляється дуже великим стресом. Головна проблема полягає в тому, що колишній засуджений повинен подбати про себе сам. Але ж цьому заважає утриманська психологія, яка закріплюється роками. Такі настрої у поєднанні зі злістю на оточуючий світ сприяють тому, що людина виходить з місць позбавлення волі, як правило, споживачем готового. Спроби виправити особу, навчити її жити за певним розпорядком обертаються самим парадоксальним чином у докорінно змінену психологію. В цьому криється одна із специфічних причин рецидивної злочинності, яка впливає на продовження злочинної „кар'єри" рецидивістів. Підтвердженням цьому є наступний випадок. М., провівши за останнім вироком у місцях позбавлення волі 15 років, повернувся у комунальну квартиру до своєї жінки, з якою одружився під час відбування покарання. Ейфорійний настрій, зумовлений "теплим" прийомом товаришів, які зустрічали його нібито справжнього героя і запевняли у своїй допомозі, згодом у М. змінився тяжкою депресією. Отримавши в кількох місцях від роботодавців відмову у роботі, він весь час став проводити вдома – або на самоті, або з товаришами, вимагаючи від жінки в агресивній манері алкоголь і їжу. На її докори з приводу дармоїдства він говорив, що у колонії йому жилося краще – там його розуміли, принаймні він був потрібний і як людина, і як бригадир на виробництві. Через деякий час він повернувся у місця позбавлення волі.

[14] Пирожков В.Ф. Криминальная психология. Психология подростковой преступности. Кн. 1. – М.: Ось-89, 1998. – С. 75.

Як тут не замислитися над словами Г.Ф. Хохрякова, який пише: "Ізоляція людини від суспільства об'єктивно призводить до негативних наслідків. Які б зусилля не вживалися для того, щоб підвисити ефективність виправлення й перевиховання у місцях позбавлення волі, вони приречені. Покарання у виді позбавлення волі само по собі зло. Нехай вимушене, але зло. Суспільство поки що не винайшло нічого іншого, чим можна було б замінити цей вид покарання. Але воно повинно розуміти його ущербність".[15]

Реалізація вимог режиму у місцях позбавлення волі, дотримання яких неможливо без максимальної формалізації життя засуджених під час перебування в них, зустрічається зі своєрідним опором злочинців у вигляді створення власного світу – злодійських законів, порядків та принципів. Реальне співвідношення влади адміністрації місць позбавлення волі і злочинної спільноти звичайно виражається за допомогою усталеного жаргонного вислову –"кольорові зони" або тюрми (красні, чорні, шерстяні). Ось як описує колишній рецидивіст В. Лозовський порядки у колоніях, які вважаються "красними": "Це виявляється у тямучому, до дрібниць дотриманні режиму згідно з Кодексом і всілякими внутрішніми наказами й інструкціями колонії. Щоденні шикування і прямування на роботу під музику, тотальний вивід на роботу, в їдальню. Переміщення лише рядом і у суворих однакових робах чорного кольору, з бирочками згідно із шаблоном. За незначне порушення у формі одягу, невихід на роботу, порушення локального режиму тощо – покарання у виді позбавлення права отримувати передачу, побачення, аж до штрафного ізолятору, приміщень камерного типу, куди можуть загнати на строк до півроку. У тюрмах – подібна ситуація. Тобто все робиться нібито по закону, але ж з такою нелюдяною методичністю, що наочно нагадує знущання і не дає засудженому ані на секунду розслабитися. Хоча злочинці і засуджуються до позбавлення волі, але ж не до знущань і принижень..."[16]

А ось думка колишнього "блатного" Віталія К. з приводу "чорної" зони: "На "чорній" зоні діє зековське самоврядування, засноване на дотриманні "кодексу честі". У нього закладений головний принцип: справедливість вище за все. Існує ціла ієрархія, невидима сходинка. Зверху – "положенець", призначений

[15] Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 6.

[16] Лозовской В. Как выжить и провести время с пользой в тюрьме // http://www.tyurem.net/mytext/how/001.htm

злодієм у законі. Нижче – "спостерігачі", які спостерігають за тим, щоб у таборі були мир та спокій, щоб ув'язнені підтримували один одного, вирішували суперечки за "кодексом честі..."[17]

Такий розподіл місць позбавлення волі за принципом переважання "зековського самоврядування" над офіційними вимогами режиму або навпаки – ще один парадокс тюрми, який наочно показує, що "розставляння сил", а відповідно й вплив певного середовища на людину у місцях позбавлення волі має особливості. У будь-якому разі тривале перебування в умовах закритого колективу із суворою неофіційною ієрархією, комплексом неофіційних норм поведінки, що визначають взаємини індивідів і цілих груп, призводить до переформування особи, наділення неї комплексом специфічних якостей[18]. Як справедливо зазначають зарубіжні фахівці: "На деяких осіб тюремне виховання, безперечно, не справляє скільки-небудь істотного впливу; когось, вірогідно, виправляє. Однак є підстави вважати, що на більшість ув'язнених воно справляє прямо протилежну дію"[19]. Як наслідок, далеко не кожний звільнений з ув'язнення поривається зі своїм злочинним минулим[20]. У такому негативному впливі місць позбавлення волі вбачається живучість специфічних причин рецидивної злочинності.

Обов'язковим фактом біографії злодіїв у законі за минулих часів вважалося відбування ними покарання у виді позбавлення волі. Сьогодні цей злодійський титул можна придбати за великі гроші, "оминаючи" тюрму[21]. Зовсім по-іншому нове покоління злодіїв дивиться на політику, політичних діячів, представників правоохоронних органів: у сучасних злодіїв поступово виробляється нова філософія – більш прагматична, менш романтична, яку можна висловити афоризмом: "Ціль виправдовує засоби"[22].

---

[17] Хазан Л. Погибли юность и талант в твоих стенах... // Бульвар Гордона. – 2006. Август. – № 34(70). – С. 10.

[18] Шуруханов Н.Г. Личность пенитенциарного преступника // Социс. – 1993. – № 8. – С. 74.

[19] Социология сегодня. Проблемы и перспективы: сокращ. пер. с англ. / Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: Прогресс, 1965. – С. 612.

[20] Сафонов А.П. Оценка состояния законности в исправительно-трудовых учреждениях на основе анализа рецидива преступлений бывших заключенных // Вопросы криминалистики и криминологии / Отв. ред. Я.М. Яковлев. – Душанбе: Тадж. гос. ун-т, 1968. – С. 103.

[21] Більш докладно див.: Александров Ю.К. Очерки криминальной субкультури. – М.: Права человека, 2001; Подлесских Г., Терешонок А. Воры в законе – бросок к власти. – М.: Худ. лит., 1994.

[22] Организованные преступные группы в Украине: традиционное и типичное (социологический очерк) / Монография. Под общ. ред. А.Н. Ярмыша. – Харьков: Нац. ун-т внутр. дел, 2002. – С. 37.

Такі злодії легко асимілюються із сучасними реаліями життя, створюють власний імідж, нерідко становлячись героями світської хроніки, їм не чужа популярність та відомість у ділових і політичних колах та ін. Чимало з них називають себе "авторитетними підприємцями"[23]. У літературі невипадково стверджується, що процедура проникнення представників п'ятої влади (кримінальної) у другу (законодавчу) спростилася понікуди[24].

На відміну від минулих часів тюрма вже не виявляється єдиним ретранслятором злочинної ідеології серед правопорушників, які знаходяться за ґратами, та законослухняних громадян на волі. Навпаки, ця ідеологія проникає у тюрму зовні, так як диктується тими, хто, маючи злодійську "корону", ніколи й не "сиділи" у місцях позбавлення волі. З погляду "бувалих" злочинців, це великий парадокс. Рецидивіст С., 64 років, сказав, що таких "нових" злодіїв у законі у злодійському середовищі зневажливо називають "апельсинами". "Ну, скажіть, які вони "авторитети" для мене? Тюрму знають лише з фільмів, а намагаються наганяти порядки. Простий зек і так знаходиться між молотом і ковадлом, тобто між тюремниками з ментами та такими, соромно сказати, самозванцями. У кого шукати захисту? Ось вам і злодійська справедливість у теперішньому розумінні..."

Виявлений парадокс свідчить про своєрідну дифузію напрямків дії специфічних причин рецидивної злочинності, яка відбувається у каналі "тюрма-суспільство": з одного боку, тюрма поширює злодійську ідеологію у суспільстві, а з іншого, – суспільство зовні "збагачує" та посилює її у місцях позбавлення волі.

У правовій літературі зазначається, що у ланцюгу подій, з якими пов'язаний рецидив злочинів, до загальних причин й умов злочинності приєднується негативний вплив різного роду недоліків у правоохоронній системі державних органів[25]. Безперечно, однією з таких ланок ланцюга, про який йдеться мова, виступають місця позбавлення волі. І, продовжуючи тему парадоксів тюрми, не можна пройти повз відомої ситуації нерівності засуджених навіть у межах однієї виправної установи, хоча закон до всіх пред'являє однакові вимоги. Ця нерівність,

---

[23] Фалалаев М. Воров в законе пересчитали // Российская газета (Федеральный выпуск). – № 4282. – 2007. 31 янв.

[24] Наприклад, див.: Максимов А. Российская преступность. – М.: ЗАО «Изд-во «Эксмо», 1997.

[25] Гришанин П.Ф. Задачи повышения эффективности борьбы с рецидивной преступностью // Сов. государство и право. – 1983. – № 6. – С. 70.

яка пов'язана перш за все з належністю злочинця до певної касти (страти) злочинної спільноти, нерідко підкріплюється й порушеннями закону з боку співробітників цих установ. Про яскраві приклади порушення вимог закону у місцях позбавлення волі свідчать самі ж рецидивісти: "Якщо є потреба, у зоні можна купити навіть гашиш. Це ще з радянських часів пішло, коли зовнішню охорону набирали з узбеків. Неподалеку від зони вони сіяли гарну східну коноплю. Після розвалу Радянського Союзу, наші охоронці не стали порушувати бізнес... Ось і домовляємося: вони нам гашиш, ми їм гроші. І такого ще не було, щоб хтось обманув. На "чорній" зоні ми адміністрацію втягуємо, щоб вона нам служила"[26]. Такі випадки зайвий раз переконують правопорушників у тому, що життя за законами, писаними суспільством, – не більш, ніж „fata morgana".

Наведені приклади парадоксальності місць позбавлення волі багато в чому висвітлюють специфіку відтворення рецидивної злочинності і наочно свідчать, що у так званому специфічному блоці детермінант рецидивізму причини, пов'язані з перебуванням особи у цих місцях, за силою свого впливу виходять на одне з перших місць під час прийняття нею рішення про повернення до вчинення нових злочинів, а отже, у розвитку злочинної „кар'єри".

В цілому дослідження впливу місць позбавлення волі на розвиток злочинної „кар'єри" рецидивістів дозволяє зробити декілька визначаючих цю проблему висновків:

1. Феномен тюрми у проблематиці рецидивізму має кілька ракурсів свого прояву: а) конкретне покарання, передбачене кримінальним законом; б) певна територія, на якій злочинці перебувають визначений вироком суду час в умовах конкретного режиму; в) безумовний елемент злочинної біографії рецидивістів, що виявляється вагомим чинником у системі злочинних детермінант.

2. Специфічність чинників рецидивних злочинів багато в чому слід пов'язувати із досвідом знаходження злочинців у місцях позбавлення волі. Обравши принцип визначення впливу місць позбавлення волі на розвиток злочинної „кар'єри" рецидивістів через розкриття парадоксів тюремного життя, можемо стверджувати, що фізична ізоляція, якою супроводжується позбавлення волі, протиприродна сутності людини. Парадоксальність її впливу на людину пов'язується із викривленням її свідомості: згодом до ізоляції людина починає звикати, все більше втрачаючи здатність жити на свободі без порушення закону. Фактично ізоляція злочинців, уособленням якої є місця позбавлення волі, не обмежується лише досягненням цілей покарання, а має далекосяжні наслідки, які включаються у детермінаційний комплекс рецидивної злочинності.

3. Законослухняні громадяни і рецидивісти неоднозначно ставляться до можливостей місць позбавлення волі. Більшість з останніх вважають, що у плані виправлення та превентивних заходів можливості тюрми обмежені: єдина мета поміщення злочинців до цих місць з точки зору закону – кара. Але ж для самих злочинів тюрма, окрім кари, – ще й частина їх біографії, а іноді й дім.

4. Зворотним боком адаптування рецидивістів до умов тюрми є втрата ними навичок нормального життя поза нею. Внаслідок цього формується утриманська психологія, яка у поєднанні зі злістю та образою на оточуючий світ стає однією зі специфічних причин продовження рецидивістом своєї злочинної „кар'єри".

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗАПрН України (протокол №10 від 31серпня 2007 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор ***В.В. Голіна***

[26] Хазан Л. Погибли юность и талант в твоих стенах... // Бульвар Гордона. – 2006. Август. – № 34(70). – С. 10.

УДК 343.8

І.С. Яковець, к.ю.н.,
ст. науковий співробітник сектору
проблем кримінально-виконавчого законодавства,
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ

У системі різноманітних заходів, які здійснюються в Україні з метою укріплення законності та правопорядку, посилення боротьби зі злочинністю, важливе місце відводиться вдосконаленню діяльності Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС), підвищенню ефективності її функціонування. У зв'язку з цим особливого значення набуває правильна оцінка ефективності діяльності як ДКВС в цілому, так і її окремих структурних підрозділів, зокрема, установ виконання покарань.

Аналіз попередніх досліджень, які в переважній більшості були проведені ще за часів СРСР, підтверджує сталу актуальність названої теми як у теоретичному, так і у практичному аспектах. У працях О.Б. Вєнгерова, В.В. Лазарєва, Д.А. Керімова, В.М. Кудрявцева та інших обґрунтовувалася загальнотеоретична концепція ефективності. Дослідження окремих аспектів ефективності різних правових інститутів та систем проводились й у галузі кримінального та кримінально-виконавчого права такими вченими, як Ю.М. Антонян, В.К. Дуюнов, Г.О. Злобін, І.І. Карпець,А.С. Міхлін,М.С. Рибак,В.І. Селіверстов,М.Д. Шаргородський, І.В. Шмаров.

Незважаючи на значний внесок, здійснений у розробку проблеми ефективності названими фахівцями, потрібно відмітити, що вони, обмежуючись дослідженням питань ефективності застосування різних видів кримінальних покарань, практично не торкалися проблеми визначення критеріїв оцінки ефективності саме діяльності кримінально-виконавчої системи. Водночас з урахуванням певних суттєвих відмінностей в організації та напрямках діяльності ДКВС і раніше існуючої системи виправно-трудових установ не можна повністю переносити отримані результати досліджень на сучасну практику. Отже, все вищевказане зумовлює актуальність подальшого дослідження обраної теми.

Ураховуючи, що останнім часом Україна поставила перед собою завдання забезпечити дотримання міжнародних норм і

стандартів у сфері виконання кримінальних покарань, немаловажного значення набуває вивчення питань, за якими саме критеріями оцінюється ефективність діяльності в'язничної системи в міжнародній практиці. Поряд із цим, зіставлення реального стану справ у системі виконання кримінальних покарань в Україні та чинного кримінально-виконавчого законодавства з загальновизнаними мінімальними стандартами дозволить встановити існуючі прогалини в системі оцінки діяльності ДКВС.

На сьогодні основними міжнародними нормативними актами, що регламентують діяльність установ виконання покарань та поводження з ув'язненими є Європейські тюремні правила, розроблені Радою Європи (далі – ЄТП), та Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, прийняті Радою Організації Об'єднаних Націй (далі – МСП)[1].

З часу свого прийняття у 1995 році МСП були підтверджені прямо або опосередковано іншими міжнародними чи регіональними інструментами. Вони визнані вихідним документом для формування політики у сфері виконання покарань законодавчими органами, судами й тюремними адміністраціями. Завдяки міжнародному визнанню МСП набули особливого статусу серед міжнародних кримінально-процесуальних інструментів. Вони стали незамінним джерелом при тлумаченні міжнародної концепції про захист прав людини і повинні бути визнані у якості основної складової частини міжнародного законодавства з питань захисту прав людини. З огляду на розмаїття юридичних, соціальних, економічних і географічних умов зрозуміло, що не всі правила можна застосовувати повсюди і водночас. Однак вони повинні покликати до життя постійне прагнення до подолання практичних труднощів, що стоять на шляху їх здійснення, оскільки загалом відбивають ті мінімальні умови, які ООН вважає прийнятними.

І хоча "...правила не мають на меті детально описати взірцеву систему пенітенціарних установ, а призначені лише для того, щоб на основі загальновизнаних досягнень сучасної думки і з урахуванням найзадовільніших у наш час систем викласти те, що

---

[1] Див.: Минимальные стандартные правила обращения с заключенными // Воспитание и правопорядок. - 1990. - № 6. - С. 28-32; Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація Ради Європи R (2006) 2. – Д.: "Донецьк. Меморіал", 2006. – 36 с.; Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. - Амстердам-Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. - 341 с.; Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К.: Сфера, 2002. – С.177.

звичайно вважається правильним з принципового і практичного поглядів у галузі поводження з ув'язненими та в управлінні установами", саме через такий підхід встановлені у них положення можуть бути узяті за основу при розробці критеріїв оцінки ефективності діяльності ДКВС, бо МСП являють собою не що інше, як мінімальні умови, котрі розглядаються ООН як прийнятні.

Подібною є область дії та застосування, а також значення й ЄТП, які є регіональним міжнародно-правовим актом спеціального значення, що дещо деталізує загальні положення МСП. Характерною рисою ЄТП є їх безпосередньо „управлінська" спрямованість (чого немає, приміром, у МСП). Усі найбільш важливі питання виконання позбавлення волі розглядаються у ЄТП крізь призму ефективного управління місцями позбавлення волі. ЄТП звернені, в першу чергу, до адміністрації цих установ, вони роблять акцент на відповідальності тюремної адміністрації, а не на безпосередньому захисті прав окремих засуджених. Разом з тим підкреслюється й той факт, що при досягненні ефективного тюремного управління захист прав і законних інтересів ув'язнених не повинен послаблюватись. Таким чином, ЄТП розглядає ефективність діяльності системи виконання кримінальних покарань через призму ефективного управління відповідними установами, що, в свою чергу, визначається в контексті прав людини.

Необхідно звернути увагу й на принципові відмінності в оцінці ефективності управління місцями позбавлення волі у названих актах. Зокрема, аналіз МСП дозволяє стверджувати, що основними критерієм оцінки ефективності діяльності тюрми визнається показник виправлення та ресоціалізації засуджених. Так, у Правилі 58 зазначено, що мети захисту суспільства можна досягти лише у тому випадку, якщо після відбуття призначеного строку ув'язнення та після повернення до нормального життя в суспільстві правопорушник є не тільки готовим, а й здатним підкорюватись законодавству та забезпечувати своє існування.

Подібне ставлення до кінцевої мети діяльності установ виконання покарань відмічалося протягом майже всього часу їх існування як в СРСР та незалежній Україні, так і в інших країнах. Зокрема, більшість науковців та теперішніх керівників ДКВС наголошують, що саме виправлення засуджених представляє собою один з головних показників успішності (а значить й ефективності) діяльності установ виконання покарань, а вимірюється він кількістю випадків рецидиву злочинів зі сторони осіб, які звільнені з місць позбавлення чи обмеження волі[2]. При цьому зазвичай вказується, що чим меншим є коефіцієнт рецидиву, тим успішніше виконуються завдання щодо виконання покарання. Однак при оцінці діяльності за рівнем рецидиву злочинів необхідно мати на увазі те, що поведінка звільнених від відбування покарання залежить не тільки від результатів застосовування до них покарання. Вчинення ними наступних злочинів може бути викликане недоліками в роботі тих чи інших органів і установ, на які покладається функція роботи з цією категорією осіб і надання їм необхідної допомоги. Крім того, цей показник залежить й від віку засудженого, його психічних та фізіологічних особливостей, кількості судимостей, терміну покарання тощо. Практично майже ніколи не говориться про те, що рецидив є свідченням відторгнення суспільством колишнього засудженого. Потрібно бути не тільки освіченим, мати своє місце на землі, опору у рідних, а й мати виключно розвинуте почуття власної гідності та відповідальності, щоб, не входячи у конфлікт із законом, „протриматись" на свободі.

Отже, на рецидив злочинів після звільнення впливає ряд обставин, багато з яких лежать поза межами діяльності органів і установ виконання покарань. Тому даний критерій при його використанні для оцінки ефективності діяльності ДКВС є достатньо умовним.

Необхідно відзначити, що, на відміну від МСП, у ЄТП, з урахуванням змін, що відбулися у теорії й практиці застосування позбавлення волі, дещо зміщені пріоритети та акценти. ЄТП розроблені з урахуванням того, що виправлення та ресоціалізація не завжди дають очікувані результати, оскільки ці цілі, як показав досвід минулих років не є реальними. У зв'язку з цим визнається, що головними передумовами успішного виправлення є готовність і добра воля самих засуджених та налагодження зв'язків між установами виконання покарань та вільним суспільством. Цілі виправного впливу на засуджених полягають у тому, щоб зберегти їх здоров'я та гідність, сприяти формуванню у них почуття відповідальності та виробленню навичок, які допоможуть реінтегруватися у суспільство, допоможуть виконувати вимоги законності та задовольняти свої життєві потреби власними силами після звільнення. Виправлення засуджених за міжнародними документами

[2] Див., прим.: Игнатьев Л.А., Наташев А.Е. Оценка эффективности деятельности исправительно-трудовых учреждений. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1974. – С. 16-18; Груничева Г.А. Эффективность наказания в виде лишения свободы. – Дисс. к.ю.н. – М., 2004. – 186 с.

має на меті мінімізацію негативного впливу позбавлення волі на особистість та соціальну поведінку осіб, позбавлених волі. ЄТП відображають зміни від попереднього підходу до процесу впливу на засуджених, спрямованого на виправлення їх поглядів і поведінки до розробки моделей, орієнтованих на розвиток соціально корисних професійних навичок та особистих здібностей, що відкривають перспективи успішної соціальної реінтеграції.

Для порівняння вважаємо за доцільне привести тут поняття виправлення, сформульоване у частині 1 ст. 6 КВК України, де стверджується, що виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості, та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Ця теза у поєднанні з положеннями ст. 1 КВК України, що визнає створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених за мету кримінально-виконавчого законодавства та практики виконання кримінальних покарань, можемо дійти висновку про необхідність оцінювання ефективності діяльності ДКВС через показник виправлення засуджених. При цьому не враховується, що міжнародна практика довела хибність подібних поглядів. Інакше кажучи, відповідно до міжнародних норм і стандартів виправлення (а так само і перевиховання, від якого український законодавець нарешті відмовився), перестало бути показником ефективності діяльності установи виконання покарань. У сучасних умовах вона (ефективність) виражається у саморозвитку ув'язненого, його самооцінки, у почутті відповідальності за власні дії та поваги до закону на території тюрми.

Уявлення про критерії, за якими в більшості інших країн оцінюється ефективність діяльності подібних до ДКВС структур можна отримати, вивчивши питання, що підлягають оцінці при проведенні перевірок й інспектувань, складанні звітів про діяльність у певний проміжок часу. Так, в Англії та Уельсі будь-який процес, спрямований на поліпшення стану справ у в'язницях, починається з оцінки наступних питань[3]:

1. Поводження, що включає у себе жорстоке поводження; одиночне ув'язнення; засоби стримування;

2. Засоби захисту – огляди; процедури подачі скарг; дисциплінарні стягнення; журнали; розмежування різних категорій ув'язнених;

[3] Волкова Л. Визит в тюрьму: вчера, сегодня, завтра... – М.: ООО «Реклайн», 2006. – С. 234; Справочник члена Совета визитеров Великобритании. – М.: МХГ, 2005. – 193 с.

3. Матеріальні умови – харчування; освітлення та вентиляція; особиста гігієна; санітарні умови; одяг та спальні приналежності; переповненість камер;

4. Режими та заняття – контакти з зовнішнім світом; роль прогулянки на свіжому повітрі; освіта; вільний час; релігія; корисна праця;

5. Медичне обслуговування – отримання медичного обслуговування; медичне обслуговування жінок; трансмісивні хвороби; медичний персонал;

6. Тюремний персонал – загальні положення; підготовка персоналу.

Подібні показники є характерними й для інших країн Європи. Формально названі критерії певною мірою використовуються й при оцінці діяльності ДКВС, хоча необхідно звернути увагу на деякі принципові розбіжності. Приміром, такі показники, як „стан оперативної роботи в установі" чи „стан взаємодії оперативних підрозділів з іншими правоохоронними органами" не є критерієм оцінки ефективності у жодній країні, окрім країн колишнього Радянського Союзу. Щодо оцінки „дисциплінарної практики" (як елементу засобів захисту), то в Україні вона проводиться, на нашу думку, дещо викривлено. Ані ЄТП, ані МСП не виключають важливого значення чіткого набору процедур для боротьби з різноманітними порушеннями дисципліни. Справедливість накладеного стягнення та недопущення катувань чи жорстокого поводження – ось одні з головних вимог названих нормативних актів. Але в Україні оцінка застосування так званих „крайніх дисциплінарних заходів" – поміщення в дисциплінарний ізолятор чи приміщення камерного типу – не має чіткої спрямованості та тлумачиться в різних випадках по-різному, переважно – як негативний показник. Приміром, у офіційному джерелі – „Білій книзі"[4] – Департамент вказує: „...здійснення нагляду в житловій зоні передбачає забезпечення надійної ізоляції засуджених, дотримання ними розпорядку дня установи, виконання встановлених правил поведінки та недопущення з їх боку протиправних дій. З цією метою (...) уживаються заходи ... дисциплінарного впливу до засуджених, які порушують режим відбування покарання". Однак, при аналізі результатів діяльності соціально-виховної служби,

[4] Біла книга: Розвиток Державної кримінально-виконавчої служби України. – К.: Вид-во ДДУПВП, 2007/http://www.kmu.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=50088&cat_id=45347#pr>

розміщеному на офіційному сайті, зниження випадків застосування „крайніх заходів" розглядається як позитивний показник, а збільшення – як свідчення погіршення стану діяльності відповідного підрозділу.

Як свідчить практика, постійне намагання максимально "гуманізувати" умови відбування покарання призвела до того, що значна кількість випадків подібного реагування на проступки засуджених визнається як показник низької ефективності. Між тим, як доводить історичний досвід, будь-який етап гуманізації, переходу від тоталітарної системи до певного виду демократії, завжди супроводжується зростанням протиправних діянь, і процес демократизації-гуманізації системи виконання кримінальних покарань не є виключенням з цього правила. І в умовах реформування не застосування чи незначне застосування персоналом установ виконання покарань різних заходів реагування на порушення, допущені засудженими, в тому числі й через впровадження "крайніх заходів впливу", далеко не завжди можна пояснити відсутністю приводів та підстав.

Проте у практиці оцінки ефективності застосування "крайніх заходів" зберігається явна суперечливість: з одного боку, часте їх впровадження створює картину високого поширення правопорушень, неефективності боротьби з ними, відсутності профілактичної роботи; виняткове їх застосування в умовах збільшення випадків порушення умов відбування покарання може тлумачитись як бездіяльність персоналу колоній, а також негативна оцінка його роботи. У відомчій оцінці ефективності діяльності ДКВС продовжує переважати сугубо кількісний, "валовий" підхід, який не враховує частоти реального виникнення різних ситуацій та впливу на них різних факторів, у тому числі й негативного характеру.

Певну увагу необхідно звернути й на процедуру оцінки ефективності діяльності в'язниць за міжнародними документами. У європейських країнах широко застосовується незалежна система оцінювання, при цьому перевага віддається оцінці, проведеній представниками громадськості та спеціальних органів, які є незалежними від системи виконання покарань. В Україні ж виключними суб'єктами оцінки ефективності діяльності ДКВС виступають органи управління ДКВС та в окремих випадках – прокуратури. Специфічні завдання і функції, що покладаються на ці органи, а також особливі зв'язки з органами та установами виконання покарань не дають можливості провести об'єктивну оцінку відповідної діяльності. Так, контрольні повноваження

прокуратури обмежуються дотриманням чинного законодавства, а Департамент, який, в решті-решт, несе відповідальність за діяльність ДКВС, не зацікавлений у наданні негативної оцінки власних структурних підрозділів, бо це буде свідчити про неефективну діяльність самого Департаменту.

Громадський контроль перебуває на зародковому рівні, покладається на майже (за нечисленними виключеннями) формально існуючі утворення – спостережні комісії, що не здатні забезпечити незалежну оцінку з відповідним реагуванням на виявлені недоліки в роботі.

Наведені приклади розбіжностей в підставах, критеріях та процедурі оцінки ефективності діяльності місць позбавлення волі не є одиничними. Як свідчить сучасний стан справ, тяжіння виключно до кількісних характеристик діяльності органів і установ виконання покарань та ДКВС в цілому не дозволяє реально оцінити її ефективність, водночас створюючи можливість для „корегування" найбільш головних показників. При цьому не враховується, що впровадження в практику діяльності ДКВС на сучасному етапі міжнародних норм і стандартів у сфері виконання кримінальних покарань та поводження з засудженими вимагає не тільки приведення до відповідного рівня умов утримання таких осіб, а й зміну поглядів на всю діяльність названої служби, в тому числі й показників та критеріїв оцінки її ефективності. Міжнародна багаторічна практика виробила достатньо чіткі критерії оцінювання та створила дійові процедури здійснення оцінки, застосування яких у ході подальшого реформування системи ДКВС видається вкрай необхідним та таким, що дозволить уникнути дублювання помилок.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗАПрН України (протокол № 4 від 14 серпня 2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор ***А.Х.Степанюк***

УДК 343.914:342.72/73(477)

Т.К. Любжина, наук. співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ПРАВА ЖІНОК, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Права людини – це область знань філософії, етики, юридичної науки. Права і свободи людини відносяться виключно до сфери людини і держави. Актуальність дослідження прав засуджених жінок обумовлена тим, що «саме в правах і обов'язках не тільки юридично оформлюються стандарти поведінки особи, що визнаються і гарантуються державою, а й фактично розкриваються... основні принципи взаємовідносин між державою та особою»[1], а також тим, що це питання, а саме права засуджених до позбавлення волі жінок в Україні після прийняття нового Кримінально-виконавчого кодексу ще не досліджувалося.

Взагалі вивченням питань правового положення засуджених, їх прав у свій час займалися такі науковці як: О.В. Лисодєд, В.А. Льовочкін, О.Є. Наташев, О.І. Осауленко, В.І. Селіверстов, А.Х. Степанюк, В.М. Трубніков, – жіночої злочинності зокрема – М.М. Гернет, Т.А. Денисова, В.О. Серебрякова, П.Н. Тарновська, І.Я. Фойницький.

Права людини індивідуальні, в якості суб'єкта цих прав виступає людина. Основні права людини закріплені в міжнародних законах і нормах. Порівняння змісту розділу 11 Конституції України з міжнародними актами, зокрема з тими, що складають Міжнародну хартію прав людини, а також Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, свідчить, що в Конституції в основному містяться ті ж гарантії щодо забезпечення прав і свобод людини, що й у міжнародно-правових актах.

Стаття 3 Конституції України проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Такий підхід до проблем прав людини співпадає з усіма вимогами цивілізованого демократичного суспільства. Україна визнає низку резолюцій та рішень міжнародних організацій з питань дотримання прав людини взагалі та засуджених зокрема. Це такі

[1] Князев В. Поняття та елементи конституційного статусу людини і громадянина в Україні // Право України. – 1998. – № 12. – С. 29.

міжнародні документи, як Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (1955 р.), Декларація про захист усіх осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що зневажають людську гідність видів поводження та покарання (1975 р.), Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що зневажають людську гідність видів поводження та покарання (1984 р.), Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються провадження правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) (1955), Звід принципів захисту всіх осіб, до яких застосовано затримання чи ув'язнення у будь-якій формі (1989 р.), Європейські в'язничні правила (2006 р.).

Мінімальні стандартні правила розповсюджуються на усіх ув'язнених незалежно від статі. Але вони мають окремі вимоги у відношенні тримання жінок і вимагають, щоб жінки та чоловіки утримувалися окремо. Це дає змогу жінці захисту від сексуальних домагань та експлуатації чоловіків.

Особи, які відбувають покарання, як громадяни України володіють правами і свободами визначеними Конституцією, але з обмеженнями, які знаходяться у нормативних актах, що закріплюють їх правовий статус. Це випливає з ч.2 ст.63 Конституції України, яка гарантує можливість користування засудженими всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначаються законом і встановлені вироком суду.

Під суб'єктивним правом засуджених, у науці кримінально-виконавчого права розуміють закріплену законом і гарантовану державою можливість поведінки засудженого або користування ним певними соціальними благами, що забезпечується юридичними обов'язками посадових осіб органів і установ виконання покарань, інших суб'єктів правовідносин, що виникають при цьому.[2]

Розглядаючи права засуджених, можна сказати, що вони випливають із загальних прав людини. Вони застосовуються до кожної людини і містять у собі:

- право на життя й особисту недоторканність;
- право на свободу від катувань чи іншого поганого поводження;
- право на здоров'я;
- право на повагу людської гідності;
- право на належні правові процедури;
- право на свободу від дискримінації будь-якого роду;

[2] Лисодєд О.В. Правовий статус засуджених // Кримінально-виконавче право України. Підручник. – Харків: «Право», 2005. – С. 20.

- право на свободу совісті й думки;
- право на свободу від рабства;
- право на свободу віросповідання;
- право на недоторканність сімейного життя;
- право на саморозвиток.[3]

На засуджених до позбавлення волі (жінок і чоловіків) у повному обсязі поширюються такі конституційні права громадян України: на життя (ч.1 ст.27); на повагу людської гідності (ч.1 ст.28); на свободу світогляду і віросповідання (ч.1 ст.35); на захист (ч.1-5 ст.55); на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст.56); знати свої права і обов'язки (ст.57); на працю (ст.43); на охорону здоров'я, медичну допомогу (ст.49); на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ч.1 ст.54); на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч.2 ст.50).

На засуджених жінок розповсюджуються права і обов'язки усіх засуджених до позбавлення волі на певний строк або довічно. Перелік основних прав засуджених міститься у ст. 8 КВК України, вони мають право:

- на отримання інформації про свої права й обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання.

Коли засуджені до позбавлення волі жінки прибувають до установи виконання покарань (далі УВП), вони направляються до карантинного відділення, де з ними працюють начальник соціально-психологічного відділення, психолог, медичні працівники. Начальник соціально-психологічного відділення карантину знайомить вперше прибулу до УВП із правами та обов'язками засуджених до позбавлення волі, порядком та умовами виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі. Незважаючи на те, що в основному у всіх соціально-психологічних відділеннях є стенди з інформацією про права та обов'язки засуджених, однак, оскільки вперше прибулі за рідким виключенням дуже приголомшені, розгублені, деякий час погано сприймають важливу для них інформацію, вважаю за потрібне цю важливу для засуджених інформацію роздавати кожній окремій засудженій для знайомства у надрукованому вигляді, а в особову справу вкладати довідку про проведену роботу із засудженою.

[3] Як змусити стандарти працювати. Практичний посібник з ефективного застосування міжнародних тюремних правил // «Донецький меморіал». – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. – С.16.

- На гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості.

У ст.10 Міжнародного пакту о гражданських і політичних правах говориться, що усі особи, які позбавлені волі, мають право на гуманне ставлення і повагу гідності, що притаманна людині. Гідність включає право людини на повагу, визнання її прав та одночасно усвідомлення цією людиною своїх обов'язків і відповідальності перед суспільством. При проведенні дослідження про ставлення до засуджених адміністрації УВП, де відбувають покарання засуджені до позбавлення волі жінки, тільки приблизно 40% з них стверджують, що ставлення до них гуманне, 43,7% – вважають, що їх права людини й громадянки в установах виконання покарань не поважаються, 69,7% з них вважають, що умови в місцях позбавлення волі не відповідають людській гідності. Хоча треба відзначити, що умови тримання останнім часом в УВП значно покращилися.

- Звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян. Відповідно до ч.4 ст.113 КВК України пропозиції, заяви і скарги засуджених до позбавлення волі, адресовані Уповноваженому Верховної Ради з прав людини та прокуророві, перегляду не підлягають і не пізніш як у добовий строк надсилаються за належністю.

- Давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами й скаргами рідною мовою.

Так, у Качанівській виправній колонії м. Харкова за 2006 рік було відправлено заяв і скарг до установ, які перелічені вище – 166, за 2 місяці 2007 року – 38.

- На охорону здоров'я, яке забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів безкоштовно, деякі види послуг (наприклад, протезування зубів) надаються за плату. Але доводиться констатувати той факт, що практика реалізації національних та міжнародних стандартів у цій частині прав засуджених знаходиться ще не на належному рівні, хоча організація охорони здоров'я засуджених здійснюється 105 медичними частинами установ виконання покарань та 22 лікарнями. Крім того медичні послуги надаються засудженим у лікувальних закладах Міністерства охорони здоров'я України.

В УВП засуджені забезпечуються клінічним обстеженням та оглядом осіб, позбавлених волі, з метою оцінки стану їх здоров'я при виявленні хвороб застосовується амбулаторне та стаціонарне лікування. Особи, які прибувають до установ, підлягають обов'язковому медичному обстеженню, встановлюється їх працездатність. Але на практиці стан із наданням медичної допомоги особам, позбавленим волі, далекий від досконалості. Важке фінансове положення кримінально-виконавчої системи відбивається на тому, що лікувальні заклади в УВП не отримують достатньої кількості та асортименту необхідних медпрепаратів. Так, обсяг видатків у Держбюджеті на 2007 р. передбачає на придбання медикаментів лише 27,8% потреби.

При опитуванні засуджених жінок в УВП – 42,5% з них відповіли, що не мають можливості одержати медичну допомогу, 9,2% – що відсутні необхідні ліки, а 12% – що можливість отримати медичну допомогу є, але недостатня.

За даними Департаменту, у місцях позбавлення волі на 1.01.2005 р. перебувало 3479 ВІЛ-інфікованих осіб, у тому числі 89 хворих на СНІД, а також 10223 хворих активною формою туберкульозу. На 1.01.2006 р. – ВІЛ-інфікованих – 4058, хворих на СНІД – 120, на активну форму туберкульозу – 8724. На 1.11.2006 р. – ВІЛ-інфікованих – 4510 засуджених, хворих на СНІД – 176 зас., на активну форму туберкульозу – 7610 засуджених.

Дані свідчать, що велика кількість осіб, які поступають до СІЗО і в УВП, коли проходять медичне обстеження, вперше дізнаються про свої хвороби, особливо це стосується таких небезпечних хвороб як сифіліс, ВІЧ, коли аналізи дають задовільні результати, тобто знаходячись на «волі» їм було ніколи думати про свій стан здоров'я. Перш за все це відноситься до осіб, які ведуть антисуспільний образ життя, займаються проституцією, вживають алкоголь або наркотики. У результаті засуджені потрапляють до СІЗО чи до УВП із різними хворобами, а у більшості випадків і з ускладненнями, які викликані цими хворобами.

Для ефективного лікування хворих на туберкульоз повинні бути забезпечені належні побутові і санітарно-гігієнічні умови, потрібне добре харчування. Моніторингова група Дніпропетровського відділення Міжнародного товариства прав людини відвідала у 2005 році десять УВП. Група зазначає, що умови, в яких знаходяться хворі, можна вважати жорстокими і нелюдяними... Лікування недостатнє. Недостатньо навіть специфічних протитуберкульозних препаратів, немає ефективних протитуберкульозних препаратів нового покоління, немає

ліків, які б підвищували імунітет хворого, вітамінів, загальнозміцнюючих ліків і т.ін. [4]

Якщо хворих на активну форму туберкульозу, відокремлюють від інших засуджених, то ВІЛ-інфіковані розташовуються та живуть поряд з іншими засудженими, користуються одними на всіх ножицями, жінки у складі свого соціально-психологічного відділення йдуть до лазні. Серед окремої частини засуджених жінок, в основному серед молоді мають місце і лесбійські стосунки, та ніхто з них не знає хто хворіє, на яку хворобу, і що можна підчепити у тій самій лазні. Для персоналу установ теж вважаю цю проблему небезпечною, оскільки вони проводять обшуки та огляди усіх засуджених, які можуть мати на виробництві голки, ножиці та інші небезпечні речі, що в змозі інфікувати людину.

Вважаю, що потрібен загальнодержавний підхід та притягнення місцевої влади до проблем медичного обслуговування в місцях позбавлення волі. Начальники УВП повинні контролювати надходження медичних препаратів та ефективність їх застосування.

- На соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій, відповідно до законів України.

Цей комплекс прав закріплений у ст.22 і 25 Загальної декларації прав людини та ст.ст.9-12 Пакту про економічні, соціальні і культурні права. Гарантія забезпечення права на соціальний захист є предметом ряду міжнародних конвенцій і рекомендацій, прийнятих Міжнародною організацією праці (МОП). Але деякі питання щодо засуджених ще не у повному обсязі врегульовані. Якщо злочинниця на момент скоєння злочину була пенсійного віку, то вона буде отримувати пенсію, а якщо вона знаходиться у місцях позбавлення волі визначений час і в неї настає за законом пенсійний вік (55 років), то пенсію вона не отримує, бо не може самостійно звернутися до пенсійного відділу із заявою про одержання пенсії. Отже пенсія буде нарахована лише після звільнення засудженої з установи. Це питання неодмінно потребує врегулювання.

У п.2 ст.74 Міжнародних стандартних правил поводження з ув'язненими зазначається: «У разі каліцтва на виробництві або професійних захворювань треба виплачувати компенсацію. Умови цієї компенсації передбачені законом для вільних робітників так як і порядок проведення інструктажів з питань охорони праці. (Типове положення про навчання з питань охорони праці, затверджено наказом Держнаглядохоронпраці Міністерства праці та соціальної політики України від 17.02.99 № 27). А от

[4] Шкрюм Т. Права засуджених хворих на туберкульоз // Аспект. інформ. бюл. 2006. – № 1. – С.44.

коли засуджена захворіла, не виходить на роботу працювати, вона не отримує ніякої платні, бо вона не є членом профспілки, не підлягає соціальному страхуванню, хоча вона отримує харчування як і усі засуджені, безкоштовне лікування у медичній частині, а якщо лікар вважає за потрібне, то може призначити їй для підтримки здоров'я необхідну дієту.

Важливим соціально-економічним правом осіб, засуджених до позбавлення волі, є право на відпочинок. Згідно зі ст.45 Конституції України, кожен хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується п.1 ст.119 КВК, де вказується, що засуджені звільняються від роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, визначені законодавством про працю, взагалі ця стаття розповсюджує норми законодавства про працю на роботу осіб, засуджених до позбавлення волі, а от щорічні відпустки лишилися поза увагою законодавця, на відміну, наприклад, від КВК Польщі та Росії, засуджені в супереч Конституції не мають щорічних відпусток, хоча вони і працюють під час відбування покарання. Відпустки мають відігравати важливу роль у зміцненні зв'язків засуджених із сім'єю та полегшенні їх соціальної реінтеграції, значення та роль яких для жінок особливо важко переоцінити.

Взагалі ст.43 Конституції України передбачає право громадян України на працю, в ній сказано, що не вважається примусовою працею робота, виконувана особою за вироком чи іншим рішенням суду, а ст. 118 КВК України містить вимогу, згідно з якою кожен засуджений повинен працювати. О.І. Єкімов мав рацію, коли звернув увагу на те, що передусім неможливо не враховувати, що право, яке стає обов'язком, перестає бути власне правом. Мати право – значить мати можливість вибору. Але той, на кого покладено обов'язок, такої свободи не має.[5] До того ж сьогодні поки ще немає таких вироків судів, де йшлося б про позбавлення засуджених волі з обов'язковим притягненням їх до праці, оскільки Кримінальний кодекс не передбачає притягнення позбавлених волі до праці. Науковці, зокрема А.Х. Степанюк, пропонують вихід з цього становища в разі відмови законодавця від обов'язкового залучення осіб, позбавлених волі до праці із закріпленням права працювати або ж доповненням системи покарань таким засобом державного примусу, як позбавлення волі

[5] Екимов О.И. Справедливость и социалистическое право. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. – С.120.

з обов'язковим залученням засуджених до праці.[6] Тобто праця осіб, позбавлених волі, не повинна носити примусовий характер і відповідати положенням ст.43 Конституції України.

До 1977 року у Радянському Союзі вважалося, що діє заборона вступати засудженим до шлюбу. МВС СРСР та Міністерство юстиції СРСР, виявили, що такої заборони не має, урегулювали порядок укладання шлюбу із засудженими до позбавлення волі, а от розірвання шлюбу лишилося правом за ініціативою вільної людини, бо думки засудженої ніхто не питає, чим обмежуються її права.

Засуджені до позбавлення волі жінки також мають права:

- користуватися книгами, журналами та газетами з бібліотеки установи і придбаними через торгівельну мережу, підписними виданнями, а також телевізорами; (бібліотеки існують у кожній УВП Харківській області, телевізори – у кожному соціально-психологічному відділенні, у деяких відділеннях Качанівської колонії, де розташування засуджених жінок по кімнатам – по два-три телевізори, бібліотека цієї УВП має 9857 книжок та десь приблизно 550 книжок по відділеннях);
- на отримання грошових переказів без обмежень;
- мінімального та середнього рівня безпеки – довготривалі побачення до 3 днів один раз на три місяці та короткострокові – щомісяця, (довічно позбавлені волі) – один раз на шість місяців короткострокове побачення;
- на телефонні платні розмови (15 хвилин) один раз на 3 місяці;
- на щоденну прогулянку; (довічно позбавленим волі) – 1 година;
- на отримання посилок та бандеролей без обмежень (Наказ № 16 від 5.02.07 р. Департаменту «Про зупинення на 2007 р. дії окремих відомчих нормативно-правових актів», на виконання пунктів 15 та 16 ст.ст.71, 114 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік»);
- купувати у магазині установи продукти харчування і предмети першої необхідності за кошти, які зароблені в колонії до 100% мінімального розміру заробітної плати, (довічно засуджені) – до 50% мінімального розміру заробітної плати. Жінки у віці понад 55 років, інваліди першої і другої групи – також і на кошти, одержані по переказах;
- без обмежень одержувати і відправляти листи;

[6] Степанюк А.Х. Теоретичні та практичні проблеми імплементації міжнародних стандартів поводження із засудженими в діяльність адміністрації виправно-трудових установ // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2001. – Вип. 5. – С.109.

- мати при собі та у гуртожитках особисті предмети, речі і продукти харчування;

- відправляти релігійні обряди, користуватися релігійною літературою (у Качанівській УВП силами самих засуджених жінок побудована каплиця, де по вихідним та святковим дням працюють служителі церкви);

- користуватися настільними іграми;

- мати побачення з адвокатами для отримання юридичної допомоги.

Для засуджених жінок, які вагітні більше чотирьох місяців, жінок, які мають дітей у Будинках дітей при УВП встановлено додаткові права:

- дозволяється працювати за бажанням з урахуванням висновків лікарської комісії колонії;

- їх не повинні направляти до ДІЗО, карцеру, приміщення камерного типу (одиночну камеру);

- для них встановлено окремі, підвищені норми харчування.

Але поряд з цим, жінки повинні суворо дотримуватися вимог встановленого порядку відбування покарання та виконувати додатковий обов'язок – сумлінно ставитися до виховання дитини. Діти, віком до трьох років можуть лишатися з матерями, після чого:

а) за згодою матері передаються її родичам;

б) за згодою матері і органів опіки та піклування – іншим особам;

в) направлятися до відповідних дитячих установ.

Якщо до кінця строку матері лишається менше одного року та вона сумлінно виконує обов'язки матері, то їй може бути дозволено залишити дитину до звільнення.

За ст. 142 КВК України засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці та виконують вимоги режиму, може бути дозволено за згодою спостережної комісії проживати за межами УВП на час звільнення від роботи у зв'язку із вагітністю та пологами, а також досягнення дитиною трирічного віку.

Засуджені до позбавлення волі на законних на те підставах (вирок суду, який вступив у законну силу) позбавляються права на свободу. Цінність свободи особливо відчувають в умовах неволі. Дотримання деяких прав як раніше відмічалося, вже обмежене самим фактом засудження до позбавлення волі. У ст.12 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» встановлено, що таке конституційне право, як свобода пересування, обмежується щодо осіб, які за вироком суду відбувають покарання у виді позбавлення або обмеження волі.

Засуджені, які перебувають в установах виконання покарань, прямо чи побічно обмежені і в таких конституційних правах, як право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст.31 Конституції України), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, участь у професійних спілках (ст.36 Конституції України), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38 Конституції України), проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України). Це стосується: права на особисту свободу; права на усамітненість; свободу висловлювання своїх думок; виборчого права та інші. Тобто ув'язнення, як покарання, неминуче спричиняє цілу низку обмежень. Вони обмежені у деяких загальних громадських правах, які передбачені нормами цивільного, сімейного, житлового, трудового, фінансового та інших галузей права. Ув'язнені змушені жити в співтоваристві з людьми не за їх власним вибором і влаштовувати своє життя відповідно до вимог режиму утримання. Вони позбавлені нормальних контактів із протилежною статтю, що протиприродно і позначається на емоційно-психологічному стані і почутті власної гідності. Не можуть брати участь у вихованні дітей. Позбавлення волі передбачає значне скорочення взаємодії та спілкування засуджених із зовнішнім світом, у тому числі із дітьми незалежно від їх віку, що дуже важливо для жінок і безвинних дітей. Засуджені не можуть вільно користуватися своєю власністю, розпоряджатися грошима, обирати місце роботи. Як бачимо, усе це стосується усіх засуджених: чоловіків, жінок, неповнолітніх.

Наприкінці можна зробити висновок, що чинний КВК України значно розширив права та свободи засуджених до позбавлення волі жінок, скасувавши окремі заборони, пом'якшив для них деякі вимоги режиму, надав можливості захисту засудженим своїх прав та свобод, закріпив право звертатися за захистом до відповідних установ, у деяких установах значно покращені умови тримання засуджених жінок, що відповідає Конституції України та вимогам Європейської Конвенції з прав людини, але ізоляція лишається ізоляцією, що дуже негативно відбивається на жінках та їх родинах.

Рекомендовано до опублікування сектором проблем кримінально-виконавчого законодавства (протокол № 3 від 24 червня 2007 р.).

Рецензент – доктор юрид. наук, професор **А.Х. Степанюк**

УДК 343.12

В.С. Зеленецкий, д.ю.н., профессор,
заслуженный деятель науки и техники Украины,
заместитель директора Института изучения
проблем преступности АПрН Украины,
г. Харьков

ЭКСПЛУАТАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА УГОЛОВНОГО ДЕЛА

1. Понятие и виды эксплуатационных свойств уголовного дела. Среди многообразия свойств, присущих уголовному делу, имеются такие, которые индивидуально, а тем более в их совокупности обеспечивают возможность использования рассматриваемого документального образования для успешного решения соответствующих производственных задач, именуемых мной по данному функциональному признаку **эксплуатационными**. В самом деле, если в одном из своих значений «эксплуатировать» означает использовать что-либо для достижения производственных, а значит и социально значимых целей, то, несомненно, речь идет об эксплуатационном подходе к характеристике рассматриваемых здесь свойств. Поскольку уголовное дело фиксирует в соответствующих выражениях ту информацию, которая необходима для решения вполне определенных правовых задач, то, естественно, что их решение связано с неоднократным использованием названной информации, что, конечно же, предполагает тоже не одноразовое ознакомление с ней в процессе чтения. К этому способу прибегают как те, кто уголовный процесс ведет, так и другие его участники. Обращая внимание на многократность использования названного средства, мы соответствующее свойство дела именуем **поличитабельностью**.

Важно также обратить внимание на то, что реализовать названный подход было бы не возможно, если бы освоенная один раз из дела информация была исчерпана. На самом деле сколько бы раз уголовное дело не прочитывалось с целью изучения производственно значимых данных, закрепленная в нем информация никуда не исчезает. Она продолжает существовать на том же материальном носителе и в той же количественной и качественной определенности. Реальное существование такого свойства сообщения позволяет мне рассматривать их в качестве **информационно неисчерпаемых**. При этом не только информация, но и материалы уголовного дела, на которых они зафиксированы, обладают для их дальнейшего использования **износоустойчивостью и функционально-приемлемой прочностью**. Как показывает изу-

чение практики, такой качественной определенности информации и ее материальных носителей способствует, с одной стороны, **эластичность** соответствующих материалов, на которых названная информация закреплена, а с другой стороны, их физическая **долговечность**, которая по мере развития научно-технического прогресса увеличивается ввиду появления новых материалов, а также более совершенных технологий их практического использования.

Следует также обратить внимание на то, что как вводимая в уголовный процесс информация, так и фиксирующие ее материальные носители отличаются своей **производственной завершенностью**. Если процесс обнаружения и закрепления той или иной информации не завершен, то использовать последнюю для принятия каких-либо решений недопустимо. Недостаточно определенно зафиксированная информация не позволяет принять вполне определенные решения, а последнее, в свою очередь, может породить ошибочное развитие всех дальнейших познавательных процессов, неудовлетворительное решение соответствующих правовых, криминологических и других производственных задач.

Наконец, обратим внимание и на то, что завершенное производством уголовное дело обладает непоколебимой качественной определенностью, которая обеспечивает ему **итоговую стабильность**. И это действительно так, поскольку в его основе лежит достоверно установленная истина. И поскольку для всех объективно познанных явлений истина одна, то и уголовное дело, отражающее названную истину, в конечном счете, стабильно. Дальнейшая характеристика всех названных свойств позволит убедиться в правильности сделанных здесь выводов.

2. Поличитабельность уголовного дела является одним из фундаментальных эксплуатационных свойств названного документального образования, отражающего один из аспектов его производственного функционирования. В основе такого обозначения рассматриваемого свойства лежит факт многократного чтения различными лицами в ходе уголовно-процессуального производства, как отдельных документов, так и уголовного дела в целом. Для многократного совершения названных действий, равно как и для предложенного в данном разделе их обозначения, имеются вполне достаточные нормативные и фактические основания.

В соответствии со ст. 97 УПК прокурор, следователь, орган дознания или судья, получив заявление или сообщение о совершенном или подготавливаемом преступлении, обязаны на основе

их глубокого изучения принять соответствующее закону и полученным фактическим данным решение. При этом неважно, какое решение будет принято, главное состоит в том, что без ознакомления с поступившей информацией о совершенном или подготавливаемом преступлении ни одно решение принято быть не может. И это понятно, т.к. без прочтения поступивших данных получить какие-либо знания о совершенном или подготавливаемом деянии невозможно. На практике для уяснения смысла поступившего заявления или сообщения следователю, прокурору или судье приходится читать поступивший источник информации неоднократно. Более того, для уточнения тех или иных обстоятельств, проверки законности и обоснованности сделанного заявления следователь, прокурор или орган дознания вынуждены в течении довольно длительного времени совершать различного рода проверочные действия, что так же требует неоднократного ознакомления с уже известными источниками. Точно так же поступают названные лица при выполнении различного рода следственных действий, принятии самых разнообразных решений, что предполагает углубленное и нередко многократное чтение не только отдельных документов, но и уголовного дела в целом.

Так же многократно и довольно длительно (от нескольких дней, месяцев, а иногда и лет) могут знакомиться с материалами дела потерпевшие, гражданские истцы, гражданские ответчики, представители их интересов, а также подозреваемые, обвиняемые, подсудимые и их защитники с целью выработки общей процессуальной позиции, эффективной защиты прав и законных интересов представляемых ими лиц. При этом речь идет не просто об ознакомлении с материалами дела, а о глубоком, кропотливом аналитическом подходе к их содержанию, что предполагает неоднократное прочтение одних и тех же документов, а иногда и повторного изучения всех материалов уголовного дела.

Практическим работникам хорошо известно, во что превращаются материалы дела после многократного их прочтения. Даже при отсутствии умысла на повреждение или уничтожение документов многие из них не только измяты, загрязнены, но и разорваны. Особенно это происходит с документами, выполненными на газетной или какой-нибудь другой непрочной бумаге, лишенных весьма важного для таких документов свойства – эластичности.

3. Информационная неисчерпаемость дела является весьма специфическим свойством рассматриваемого документального образования, которое непосредственно связано с его поличитабельностью. Существование такого свойства обусловлено качественной определенностью используемой информации, независимо от сферы ее практического применения. Если информация представляет собой какие-либо сведения, относящиеся к делу, то решающим для их уголовно-процессуальной фиксации является присущий для данного вида информации ее материальный носитель. На это обстоятельство следует обратить внимание особо, поскольку для решения вопроса о неисчерпаемости информации важно иметь такое представление не только о природе информации, но и о сущности ее материального носителя.

Известно, что уголовный процесс возникает автодинамически в момент поступления в органы дознания или досудебного следствия заявления или сообщения с указанием сведений о совершенном или подготавливаемом преступлении[1]. С целью принятия компетентным органом предусмотренного законом решения (ст. 94, 97 УПК Украины) о возбуждении уголовного дела, об отказе в принятии такого решения или о направлении названных источников информации по принадлежности, компетентные должностные лица, прежде чем принять одно из перечисленных решений, производят всестороннюю и полную проверку всех полученных данных, в ходе которой уголовный процесс пополняется новыми информационными данными, позволяющими не только законно и обоснованно принять соответствующее уголовно-процессуальное решение, но и сформировать вполне доброкачественное уголовное дело. С точки зрения рассматриваемых здесь проблем уголовное дело представляет собой специфический информационный блок, получивший свое фиксированное отражение в общей системе уголовно-процессуальных документов. Прежде чем принять то или иное решение, провести конкретное процессуальное действие, имеющаяся в деле информация многократно анализируется, оценивается, передается и корректируется, в связи с чем возникает вопрос об информационных последствиях совершения всех названных, равно как и других информационно-аналитических и преобразовательных действий.

Если анализ информации сводится в основном к мысленному расчленению и сопоставлению имеющихся данных с целью получения достоверного знания об изучаемых явлениях, то понятно,

[1] См. Зеленецкий В.С Поняття і природа дослідчого кримінального процесу // Вісник академії правових наук України. – № 2(29). – Харків «Право», 2002. – С. 157-165; его же. Возбуждение уголовного дела. – Харьков: изд. КримАрт, 1998; его же. Прокурорский надзор за исполнением органами дознания и досудебного следствия законов при приеме, регистрации, проверке и разрешении заявлений и сообщений о преступлениях. – Харьков: изд. КримАрт, 2004. – 360 с.

что это исследовательское действие не может привести к уменьшению как количественных так и качественных характеристик анализируемой информации. Тоже самое можно сказать и о других формах исследования информации, которые так же не приводят к уменьшению ее содержательной, а значит и смысловой определенности. Не влекут таких последствий даже передача информации от одного органа другому, равно как и ее преобразование, связанное с заменой в конкретном процессуальном акте одного источника информации другим, одних фактических данных другими фактическими данными и т.п. Следовательно, ни в процессе переработки информации, ни в ходе иных форм ее потребления, количество и качество сделанного сообщения не уменьшается и, следовательно, содержащаяся в нем информация никуда не исчезнет, более того, она остается такой, какой была в момент ее приобщения к материалам уголовно-процессуального производства. Другое дело, что в ходе указанного производства отношение к ней каких-либо пользователей может меняться в связи с возникшей новой правовой ситуацией. Достоверно установлено, что по мере использования информация может утрачивать свою новизну, т.е. устаревать, в связи с чем она из актуальной (имеющей значение для решения каких-либо вопросов) может превращаться в тривиальную, всем известную и даже утратить свое былое значение. Но, опять-таки, изменения, произошедшие с информацией, не приводят к исчезновению самого сообщения, обладающего присущей ему информационной емкостью, которую в измененной ситуации какие-либо субъекты (в том числе и ведущие уголовный процесс) могут использовать для решения соответствующих правовых задач. Таким образом, любая информация (или сведения, фактические данные, сообщения) могут в процессе производства по делу использоваться по соответствующему назначению, но не расходоваться, как некая материальная ценность, а значит и не может уменьшаться в своей количественной и качественной определенности. И это действительно так. В информационных отношениях расходоваться (а значит, и уменьшаться в своих параметрах) может только материальный носитель информации, например, бумага и даже уголовное дело, в случаях его повреждения, но не собственно информация без присущего ей материального носителя. Не приводят к уменьшению информации и случаи ее **передачи** от одного субъекта, к другому. И это бесспорно, ибо в данном случае речь идет не о физической передаче чего-либо материального (к чему информация не относится), а об интеллектуальном обме-

не сведениями, которые от этого не только не утрачивают своей количественной и качественной определенности, но, напротив, будучи воспринятыми другим субъектом процесса, полученные данные укореняются в сознании последнего, а в последующем передаются далее по соответствующим информационным каналам и, таким образом, не только утверждаются, но и умножаются, способствуя тем самым успешному решению соответствующих задач. Как видно, реализуемые на практике информационные процессы обладают тенденцией к умножению информации и никогда не приводят к ее уменьшению. Здесь, однако, возникает вопрос: чем же обусловлена такая качественная определенность информации? Не вызывает сомнения тот факт, что решающими в этой части являются два взаимосвязанных фактора: во-первых, природа информации и, во-вторых, специфика ее бытования в структуре соответствующего ей материального носителя.

Информация по своей природе идеальна. Она формируется и воспринимается в сфере интеллектуальной (мыслительной) деятельности и при необходимости получает свое внешнее выражение в качестве словесно (или конклюдентно) оформленного сообщения. Один раз, получив свое внешнее выражение, информация продолжает существовать вместе со своим носителем, например, человеком и никак не может быть от него отчуждена. Даже в случаях передачи информации от одного ее потребителя к другому, последняя продолжает существовать и, прежде всего, в сознании двух названных ее носителей, т.е. субъектов, вступивших в сложившиеся информационно-коммуникативные отношения. Из сказанного следует: если человек жив, то и соответствующая информация, носителем которой он является, продолжает тоже жить, и в зависимости от сложившейся правовой ситуации, продолжает функционировать. И какое бы количество раз конкретной субъект не передавал имеющуюся у него информацию другому лицу, последней не станет меньше, и уж ни в коем случае она не может быть оторвана, т.е. отчуждена от данного информационного носителя. Сколько бы раз человек не передавал известную ему информацию (если даже он полностью, так сказать «выговорился») от выполненного им множества передач, существующая в его сознании информация не уменьшается. Эта закономерность ни в коем случае не исчезает даже в тех случаях, когда человек с возрастом или в виду болезненного состояния полностью или частично забывает ту информацию, которая ему до этого была достоверно известна. В таких случаях происходит не

отчуждение (отрыв) информации от ее носителя, а ее «угасание» вместе с деформацией сознания ее носителя или уходом указанного носителя из жизни. Последнее обстоятельство подтверждает правильность вывода о том, что, с одной стороны, информация не отчуждается от ее источника, а с другой стороны, она неисчерпаема в любых, даже самых трагических ситуациях. Таким образом, именно не отчуждаемость является тем фактором, который, в конечном счете, и обусловливает неисчерпаемость информации, о каких бы процессах ее функционирования ни шла речь. Но общеизвестно, что в природе не существует явлений, которые бы не испытывали каких-либо деструктивных воздействий и от этого не разрушались. Разрушению подвластен и любой вид информации, в том числе и тот, который отражен в материалах уголовного дела. И это действительно так. Но смею утверждать, что везде, в том числе и в уголовном процессе, информация «умирает» (уничтожается) вместе с ее материальным носителем и только в тех случаях, если она не была своевременно передана другому ее носителю. На понимании специфики такой связи информации с ее носителем основана, с одной стороны, решимость уничтожить, а с другой стороны, преступная практика ликвидации информационных, а значит и доказательственных данных вместе с их материальным носителем. Учитывая такого рода обстоятельства, все правоохранительные и судебные органы для сохранения наличного информационного фонда обязаны принимать своевременные и эффективные меры по охране и защите всех носителей информации, не зависимо от их материального (одушевленного или неодушевленного) субстрата.

4. Функционально-приемлемая прочность уголовного дела является весьма важным свойством рассматриваемого объединения документов, поскольку непрочно сформированные дела от интенсивной эксплуатации, а порой и неряшливого обращения с ними, могут не только развалиться, утратив форму дела, а входящие в их состав документы рассыпаться, но, в зависимости от возникшей ситуации, повредиться и даже подвергнуться уничтожению. Для получения представления о возможных последствиях такой ситуации уместно вспомнить, как легко деформируется и даже полностью уничтожается, так называемая «папиросная» бумага. И если на ней никакие процессуальные документы не изготавливаются, то это вовсе не исключает ее наличие в материалах дела в качестве, например, представленных следователю или суду каких-либо документов или изъятых

в ходе производства по делу такого рода вещественных доказательств. Таким образом, прочность бумаги играет весьма существенную роль в обеспечении доброкачественности как уголовного дела, так и соответствующего уголовно-процессуального производства. Не случайно эти вопросы в полиграфической промышленности не только обсуждаются, но и определенным образом регламентируются соответствующими ГОСТами.

Общеизвестно, что ничего вечного в природе не бывает. Понятно, что это утверждение справедливо и для характеристики бумаги, вещи, как известно, весьма хрупкой. Но эти общеизвестные положения приводятся здесь для того, чтобы выяснить, а какой же все-таки должна быть прочность бумаги, используемой для изготовления процессуальных документов и последующего формирования уголовных дел. Сразу отметим, что для названных целей современная промышленность специальную бумагу не выпускает. Да в этом и нет какой-либо необходимости. Ибо те виды бумаги, которые имеются в наличии в стране, вполне приемлемы для использования в современном уголовном процессе. Именно поэтому речь идет о функционально-приемлемой прочности уголовных дел, которая, как это понятно, обусловлена (производна) от функциональной прочности выпускаемой (или используемой) в стране бумаги. Вопросы эти актуальны не только для правоохранительных и судебных органов, но и для документоведения в целом и, уже поэтому, они подвергались научному исследованию и получили соответствующую нормативную регламентацию в полиграфической промышленности. Здесь же разработан и соответствующий понятийный аппарат, характеризующий качественную определенность, а значит и прочность различных видов бумаги. Для последней характерны несколько аспектов прочности поверхностного слоя бумаги, а с другой стороны, прочности ее структурных элементов. Но прежде чем рассматривать названные аспекты прочности бумаги, выясним сначала, что же следует понимать под прочностью вообще и прочностью бумаги, в частности.

В русском языке под «прочным» понимается нечто «крепкое, трудно разрушающееся»[2], или объект «надежный, не подверженный переменам, постоянный»[3]. При всей относительности надежности рассматриваемого объекта, выясним все же, насколько прочной должна быть бумага, о которой здесь идет речь.

---

[2] Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – С. 578.

[3] Ожегов С.И. Указ. соч. также.

В полиграфической промышленности исследовались различные аспекты этой проблемы, и достигнутые в этой части результаты получили свое закрепление в «Словаре полиграфических терминов»[4]. Учитывая, что порча бумаги чаще всего происходит от всевозможных ее сгибаний, а также воздействий на ее поверхность, в «Словаре...» дается формулировка соответствующих понятий. Так, «прочность бумаги на изгиб» интерпретируется как «свойство бумаги оказывать сопротивление нагрузке при изгибе и не разрушаться в течение гарантированного времени эксплуатации». Я пока не нашел в литературе какие-либо количественные характеристики рассматриваемого показателя, но уверен, что сделанные научные и праксиологические выводы базируются на соответствующих фактических данных. Несомненно, что такой же обоснованной является и характеристика «прочности поверхности бумаги», под которой понимается «свойство, характеризующее сопротивление бумаги выщипыванию волокон или частиц мелового покрытия при разрыве красочного слоя в процессе печатания». При этом отмечается, что такой результат прочности «достигается применением бумажной массы с длинными волокнами, увеличением степени массной и особенно поверхностной проклейки». Для того, чтобы все части уголовного дела были одинаково прочными, необходимо на протяжении всего уголовно-процессуального производства пользоваться, если не одной и той же бумагой, то хотя бы однородной или «равнопрочной». Таковой является «бумага, обладающая близкими по значению показателями механической прочности в долевом и поперечном направлениях»[5].

5. Эластичность материальных носителей информации является весьма важным свойством особенно для уголовно-процессуальных форм познания, где все фактические данные подлежат обязательной фиксации на соответствующих бумажных носителях. Поскольку от его наличия или отсутствия зависит качественная определенность бумаги, а значит и возможность выполнения ею своего назначения, то вполне правомерно отнести данное свойство к числу функциональных.

В русском языке «эластичный» интерпретируется как «упругий и гибкий; растяжимый»[6], «легко приспосабливающийся, не твердый»[7] если бумага легко сгибается, и при этом не ломается,

[4] http://www.almanar.kz/cat.php?ctg=37
[5] Словарь полиграфических терминов... – С. 9.
[6] Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1973. – С. 832.
[7] Словарь иностранных слов. – М., 1964. – С. 748.

то ее следует отнести к числу гибких. В процессе изучения уголовного дела, выполнения с ним многих других производственных операций данное свойство обеспечивает износоустойчивость соответствующих его страниц, а значит и всего объединения документов образующих содержание уголовного дела. Выполнение названной функции обеспечивает и свойство упругости документа. «Упругий, значит твердый, но податливый на сжатие; принимающий первоначальную форму после прекращения сжатия»[8]. Если в процессе работы с делом его страницы не только не ломаются, но и после их сжатия возвращаются в исходное положение, то можно утверждать, что они обладают достаточной упругостью, а значит и соответствующей степенью эластичности. Как видно правильный подбор бумаги для изготовления уголовно-процессуальных документов обеспечивает не только доброкачественность последних, но и долговечность уголовного дела, а значит и тех сведений (фактических данных), которые в своем единстве образуют его информационное содержание. Не случайно в документоведении характеристике названных свойств бумаги уделяется особое внимание, чего не скажешь о всей системе правоприменительных и судебных органов, да и о правоведении в целом. Между тем, хотя обсуждаемые здесь проблемы и относятся к разряду частных, но несомненно, что они оказывают весьма существенное влияние не только на доброкачественность документального фонда, но и на общий уровень профессиональной деятельности всех названных органов. Достижению позитивных изменений в этой части в значительной мере способствовала бы разработка специального учебного курса, подлежащего изучению во всех высших юридических учебных заведениях страны, который я называю «Правовым документоведением».

6. Долговечность уголовного дела. На принадлежность названного свойства каждому уголовному делу ориентируют все правоохранительные органы. Данное обстоятельство подтверждается самим фактом установления длительных сроков хранения, а значит и функционирования уголовных дел. В связи с этим возникает вопрос о понятии долговечности уголовных дел, а также о научно обоснованных пределах их архивного хранения.

Когда мы говорим о долговечности чего-либо, то имеем ввиду прочность дела, обеспечивающую его длительное существование во времени и пространстве. Правильному уяснению сущнос-

[8] Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1973.

ти рассматриваемого свойства поможет этимологический анализ названных здесь слов и их составных элементов. Поскольку речь идет о долговечности уголовного дела, то, прежде всего, следует обратить внимание на первую часть слова «долгий», которое означает «продолжительный, длительный»[9] период существования чего-либо, а в нашем случае – уголовного дела. Вторая часть этого слова характеризует также длительность существования чего-либо, связывая ее с «вечностью». В русском языке «вечность» означает «очень долгое время, бесконечность»[10], а слово «вечный» интерпретируется как «бесконечный, сохраняющийся на многие века, не перестающий существовать»[11]. Понятно, что здесь речь идет о вещах или явлениях далеких от действительности. Ибо еще древние говорили: «Ничто не вечно под Луной»[12]. И это верно, т.к. в природе не бывает вечно существующих материальных объектов. Не вечны и уголовные дела, тем более, что они и не нужны обществу, так сказать «вечно». Поэтому, когда мы говорим о долговечности чего-либо, то имеем в виду явление «способное долго жить, существовать длительно». При этом такое качество связывается с «прочностью (объекта – В.З.) рассчитанного на длительное время»[13]. Не случайно второй аспект характеристики рассматриваемого явления связывается с «долговременностью», как очень продолжительным существованием тех или иных явлений[14]. В этом пункте рассуждений как раз и наступило время выяснить, а как долго (длительно, долговременно) должны существовать уголовные дела? На сей счет в действующем законодательстве каких-либо указаний не имеется. Но общеизвестно существование вполне конкретных сроков архивного хранения уголовных дел, которые в настоящее время установлены. Законом Украины «Про національний архівний фонд та архівні установи» от 24 декабря 1993 г., № 3814-XII[15], Типовим положенням про архівний підрозділ фонду державної влади, органу місцевого самоврядування, державного і комунального підприємства, установи і організації, затвердженого

[9] Ожегов С.И. Словарь русских слов. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – С. 159.
[10] Ожегов С.И. Указ. соч. – С. 73.
[11] Ожегов С.И. Там же.
[12] Фразеологический словарь русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1968. – С. 234.
[13] Ожегов С.И. Указ. соч. – С. 159.
[14] Ожегов С.И. Там же.
[15] См.: Відомості Верховної Ради (ВВР), 1994, № 15, ст. 87.

наказом Державного комітету архівів України від 06.08.2002 № 58, а також Інструкцією про порядок переведення до архіву суду, збереження в ньому, відбору та передання до державних архівів судових справ та документів діяльності суду, затвердженої наказом Державної судової адміністрації України № 277 від 14.07.2003 р. в соответствии с названными нормативными актами все уголовные дела классифицируются по срокам хранения:

1. временно (до 5 лет);
2. длительно (свыше 10 лет);
3. постоянно. Последние хранятся в суде до 75 лет, а затем передаются на постоянное хранение в соответствующие государственные архивные учреждения.

7. Производственная завершенность уголовного дела обусловлена достижением тех целей, которые поставлены законодателем перед всеми лицами и органами, ведущими процесс. В качестве таковых, имеющих стратегическое значение, выступают:

1) всесторонность, полнота и объективность исследования обстоятельств совершенного преступления;

2) раскрытие преступного деяния, изобличение и обеспечение осуждения виновных в его совершении;

3) защита прав и законных интересов потерпевшего, других физических и юридических лиц, их объединений и организаций;

4) выявление и принятие мер к устранению причин и условий, способствовавших совершению преступления.

Если все названные цели достигнуты, а стоящие перед уголовным процессом задачи решены (ст. 2 УПК Украины), то дальнейшее производство утрачивает смысл и поэтому подлежит завершению. Ясно, что это должно проходить в установленном законом порядке. В соответствии со ст. 212 УПК досудебное следствие заканчивается:

1. составлением обвинительного заключения или
2. вынесением постановления о прекращении производства по уголовному делу, или
3. постановлением о направлении дела в суд для решения вопроса о применении принудительных мер медицинского характера.

Основное судебное разбирательство завершается постановлением обвинительного или оправдательного приговора (ст. 327 УПК Украины) или прекращением производства по уголовному делу в соответствии с теми основаниями, которые и предусмотрены ст. 282 УПК Украины.

Итак, как только названные задачи решены, а соответствующие цели достигнуты, производство по делу завершается, что, естествен-

но исключает как возможность, так и необходимость производства по делу каких-либо уголовно-процессуальных действий, а значит и возможность появления в реальной действительности каких-либо документов, которые можно было бы приобщить к общим материалам уголовного дела. Сказанное со всей очевидностью свидетельствует, что завершенность уголовно-процессуального производства является одним из основных функциональных свойств уголовного дела. И это верно, ибо «завершить» что-либо означает закончить, довести начатое до конца, положить предел чему-либо; прекратить нечто окончательно, полностью, бесповоротно, что исключает даже возможность пересмотра тех или иных решений, равно как и возможность их отмены, поскольку все в завершенном производством деле сделано правильно в соответствии с законом, на основе достоверно установленных фактических данных[16].

8. Итоговая стабильность уголовного дела базируется на качественной определенности конечного результата уголовно-процессуального производства, которым, как известно, является истинная определенность правового знания о всей совокупности обстоятельств совершенного деяния, его последствиях, причинах и условиях, способствовавших совершению преступления. Именно достижение истины стабилизирует итоговую завершенность уголовно-процессуального производства, непоколебимость его конечного результата. В этой связи представляет особый и, прежде всего, практический интерес определение характера той истины, которая в конечном счете и обусловливает стабильность уголовного дела. Для целей нашего исследования приемлемым является именно материалистическое представление о сущности истины вообще и ее содержании в современном уголовном процессе.

В философской литературе последних лет можно встретить различные варианты интерпретации истины, но какие бы тонкости не включались в те или иные ее определения, основными в них являются указания на адекватность отражения в сознании субъекта познания того, что имело место в реальной действительности, не зависимо от сознания субъекта познания[17]. Данное определение в полной мере отражает качественную определенность истины, устанавливаемой в уголовном процессе. Вместе с тем, для выяснения специфики последней требуется раскрыть в необходимых

[16] См. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Сов. энциклопедия, 1973. – С. 183, 192, 269, 410, 521.

[17] См., например, Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. – М.: Сов. энциклопедия. 1973. – С. 218-219; Новейший философский словарь. – Минск, Изд. «Книжный дом», 2003. – С. 446-447.

пределах ряд характерологических признаков, присущих истине вообще и тех, которые характерны для истины, устанавливаемой в рассматриваемой сфере правоприменительной деятельности.

Прежде всего, следует обратить внимание на то, что для любого знания, рассматриваемого в качестве истинного, характерен признак объективности. В уголовном процессе данное положение квалифицируется в качестве общеправового и потому включается в общую систему аналогичных положений, именуемых принципами уголовного процесса[18]. Иначе и быть не может, поскольку каждое должностное лицо или орган, ведущий процесс, обязан достоверно установить все элементы предмета доказывания (ст. 64 УПК), так как они существуют в реальной действительности, т.е. объективно. И если это так и сделано, то можно утверждать, что та истина, которая установлена в уголовном процессе является, по совей качественной определенности, объективной. Но известно, что в любой сфере жизнедеятельности общества познание осуществляется людьми, которые не могут не оказывать влияние на содержание устанавливаемой ими истины. Это положение справедливо и для характеристики познавательной деятельности в уголовном процессе. Причем оно ни в какой мере не противоречит утверждению об объективном характере истины, устанавливаемой в уголовном процессе, поскольку человеческая деятельность, вообще и в данной, уголовно-процессуальной сфере тоже, образует субъективную форму, той истины, которая по своей качественной определенности является объективной.

Но здесь возникает вопрос о степени приближения субъекта познания к познаваемому объекту, которая, в современной гносеологии, характеризуется в понятиях абсолютной и относительной истины.

В уголовном процессе познание осуществляется последовательно-поступательно: от незнания к неполному знанию, а от него к всестороннему и объективному познанию всех элементов предмета познания[19]. Названные этапы познания характеризуют процесс восхождения к абсолютной истине через систему относительных истин. Если «относительная истина – это такое знание, которое в принципе правильно, но неполно отражает

[18] См. Зеленецкий В.С. Прокурорский надзор за исполнением закона о всестороннем, полном и объективном исследовании обстоятельств уголовного дела в стадии предварительного расследования. – Харьков, 1990. – С. 53-58.

[19] Зеленецкий В.С. Сущность познавательной деятельности в советском уголовном процессе. – Сб. «Применение норм процессуального права», вып. № 57. Свердловск, 1978. – С. 52-59.

действительность, не дает ее всестороннего, исчерпывающего образа», то «абсолютная истина – это полное, точное, исчерпывающее отражение объекта в сознании субъекта»[20]. Именно такая, абсолютная истина устанавливается в уголовном процессе, которая в конечном счете и предопределяет итоговую стабильность уголовного дела, а значит и всех принятых по нему решений. Здесь, однако, уместно предупредить читателя о недопустимости отождествления истины, устанавливаемой в уголовном процессе с научной истиной, о которой речь идет в философской литературе. Здесь абсолютная истина характеризуется в качестве границы, к которой стремится научное познание, но никогда ее не достигает[21]. И это верно, поскольку познаваемый любой наукой мир неисчерпаем[22]. В уголовном процессе осуществляется не научное, а праксиологическое (т.е. практически-прикладное) познание. И та истина, которая здесь устанавливается, является не научной, а праксиологической, и к тому же истиной конкретного факта[23], которая может быть только абсолютной, а не какой-нибудь иной, например, относительной. В самом деле, если кто-либо из хулиганских побуждений лишил жизни другого человека, то речь должна идти о совершении умышленного убийства предусмотренного п.7 ч.2 ст. 115 УК Украины. И если это действительно так, то правомерно утверждать об установлении в данном случае истины конкретного факта, которая по своей качественной определенности является абсолютной. И другой она быть не может, поскольку в процессе производства по делу получено исчерпывающее знание о всех обстоятельствах познаваемого объекта, что, с одной стороны, исключает необходимость дальнейшего производства по делу, а с другой стороны, предопределяет итоговую стабильность достигнутого знания.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 10 від 14.03.2007 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, проф. ***Ю.М. Грошевий***

[20] Данильян О.Г., Тараненко В.М. Философия. Учебник. – Харьков: «Прапор», 2005. – С. 256.
[21] См. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Указ. соч. – С. 258.
[22] См. Там же.
[23] См. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 37-142.

УДК 343.123.12
М.А. Погорецький, д.ю.н., ст. наук. співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПРИВОДУ ДО ПОРУШЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ У КРИМІНАЛЬНІЙ СПРАВІ[1]

Про значення матеріалів оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) для порушення провадження у кримінальній справі свідчить стійка тенденція до зростання кримінальних справ, провадження у яких порушено органами дізнання та слідства за такими матеріалами впродовж останніх років. Разом з цим аналіз порушених проваджень у кримінальних справах за матеріалами ОРД дає підстави для висновку, що, незважаючи на позитивні тенденції в цьому напрямку роботи, мають місце й суттєві недоліки в діяльності як оперативно-розшукових, так і слідчих підрозділів, що призводять до необґрунтованого порушення проваджень у кримінальних справах цієї категорії, необґрунтованого притягнення осіб до кримінальної відповідальності. У зв'язку з чим значна кількість цих кримінальних справ закривається за реабілітуючими підставами, зупиняється за невстановленням осіб, які вчинили злочини, чи у зв'язку з розшуком обвинувачених, які ухиляються від слідства, а в окремих випадках суди постановляють виправдувальні вироки.

Матеріали оперативно-розшукових і кримінальних справ, статистичних та аналітичних документів органів внутрішніх справ та СБ України дають можливість виявити типові недоліки в діяльності оперативно-розшукових та слідчих підрозділів, що обумовлені організаційними і правовими чинниками, які призводять до необґрунтованого порушення провадження у кримінальних справах за матеріалами ОРД та незаконно обмежують права і свободи людини. Основними із них є: низька якість оперативно-розшукового документування, в ході якого нерідко фіксуються не конкретні обставини протиправної діяльності окремих осіб та груп, що становлять предмет доказування у кримінальній справі (ст. 64 КПК України), а, наприклад, у цілому фінансово-господарська діяльність установ, підприємств і організацій, в яких ці особи працюють, що призводить до порушення прова-

[1] Проблема розглядається в межах дослідження сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України за темою „Фундаментальні і прикладні проблеми боротьби зі злочинністю", затвердженою 20.12.2007 р.

дження у кримінальних справах за фактами вчинення злочинів, а в ході досудового провадження – нерідко до втрати можливості встановлення конкретних осіб, причетних до їх вчинення; в ході оперативно-розшукового документування оперативними працівниками не в достатній мірі приділяється увага створенню умов для легалізації здобутої оперативно-розшукової інформації; в окремих випадках перевага необґрунтовано надається засобам гласного оперативно-розшукового документування, що дає можливість запідозреним особам заздалегідь виявити інтерес до них правоохоронних органів і створити відповідні засоби протидії; в матеріалах оперативно-розшукових справ нерідко замість належним чином закріпленої інформації, що має доказове значення й може бути використана для порушення кримінальної справи, проведення слідчих дій, отримання доказів та прийняття інших процесуальних рішень, містяться меморандуми щодо можливого вчинення злочинів особами, у той час коли самі носії інформації в установленому відомчими нормативними актами порядку знищуються; нерідко документи, що містяться в матеріалах ОРД, отримуються оперативним шляхом з порушенням закону чи в інший спосіб, що не дає можливості подальшої їх легалізації; в окремих випадках місце знаходження документів, що отримуються в ході ОРД, не встановлюється й не вживаються заходи щодо їх збереження; не виконуються вимоги кримінально-процесуального законодавства та відомчих нормативних актів органів внутрішніх справ і СБ України щодо обов'язку органів досудового слідства й оперативних підрозділів цих відомств здійснювати тісну взаємодію на стадії прийняття рішення про порушення провадження у кримінальних справах за матеріалами ОРД; відсутній належний і постійний контроль з боку окремих керівників оперативних підрозділів за якістю оперативно-розшукового документування протиправних кримінальних діянь окремих осіб та груп, підготовки матеріалів ОРД до їх реалізації шляхом порушення провадження у кримінальних справах та забезпечення належної їх правової оцінки; недостатнім є знання оперативними працівниками підрозділів, уповноважених на проведення оперативно–розшукових заходів (далі – ОРЗ), що спрямовані на пошук і фіксацію фактичних даних про протиправні кримінальні діяння окремих осіб та груп, положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які визначають коло обставин, що можуть бути використані для порушення провадження у кримінальній справі, проведення слідчих дій та тих, що підлягають доказуванню

у кримінальній справі, вказують на джерела майбутніх доказів і регламентують порядок їх фіксації в інтересах кримінального судочинства; неналежною є правова оцінка слідчими матеріалів ОРД, які використовуються як приводи та підстави для порушення провадження у кримінальній справі та прийняття інших рішень у кримінальній справі; недосконаліть правового регулювання питань порушення провадження у кримінальних справах за матеріалами ОРД.

Зазначені вище та інші недоліки в правовому регулюванні та у правозастосовній діяльності порушення провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД призводять до порушень чинного законодавства й незаконного обмеження прав та свобод людини, що актуалізує подальшу розробку зазначеної проблеми.

Звертає на себе увагу неузгодженість відповідних норм Закону „Про оперативно-розшукову діяльність" (далі – ОРД) та кримінально-процесуального законодавства України. Так, у п. 1 ч. 1 ст. 10 Закону про ОРД зазначається, що матеріали ОРД використовуються як приводи та підстави до порушення кримінальної справи, проте в ч. 1 ст. 94 КПК України вказано, що приводами до порушення провадження у кримінальній справі є: 1) заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян; 2) повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з поличним; 3) явка з повинною; 4) повідомлення, опубліковані в пресі; 5) безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину. Перелік цих приводів у КПК є вичерпним і матеріали ОРД серед них не вказуються. У зв'язку з цією колізією норм зазначених законодавчих актів у практичній діяльності закономірно постають питання, як, за яким приводом, визначеним КПК, і хто з суб'єктів кримінального процесу може порушити провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД.

Вирішення вказаних питань ускладнюється тим, що до цього часу в теорії кримінального процесу й ОРД немає єдності думок не лише щодо використання матеріалів ОРД, як приводів до порушення провадження у кримінальній справі, а й щодо визначення самого поняття приводу до порушення провадження у кримінальній справі та його правової природи, що негативно впливає на правозастосовну практику: приводить до незаконного кримінального переслідування, зниження ефективності боротьби зі злочинністю та безпідставного обмеження прав людини.

Попри те, що семантика слова „привід" – це „підстава (справжня або вигадана), причина яких-небудь дій, вчинків"[2], а у філософії „привід" визначається як „подія, обставина, що дає спонукальний поштовх для настання інших обставин"[3], у процесуальних наукових джерелах привід для порушення провадження у кримінальній справі трактується по-різному. Привід визначається як передбачене законом джерело, з якого орган дізнання, слідчий і прокурор одержують відомості (інформацію) про вчинений злочин чи злочин, що готується, і яке зобов'язує їх розглянути питання про необхідність порушення провадження у кримінальній справі[4]. При цьому окремі науковці уточнюють, що це джерело початкових відомостей про ознаки вчинення (чи підготовки до вчинення) злочину, що надійшли до органу дізнання, слідчого, прокурора, суду й судді[5], або повідомлення про злочин, що отримане з передбаченого законом джерела[6], або джерела первісних відомостей про злочин, які породжують кримінально-процесуальні правовідносини та зобов'язують правоохоронні органи здійснити перевірку інформації, що в них міститься, по суті[7].

Вважаючи приводом до порушення провадження у кримінальній справі передбачене законом джерело інформації, Ю.Ф. Карасьов висловив думку, що, „оскільки та чи інша подія, яка розцінюється законом як злочин, повинна потрапити в поле зору органів, уповноважених порушити кримінальну справу, відповідним шляхом та способом, більш правильно було б ці джерела називати способами отримання відомостей про ту подію, з приводу якої вирішується питання про порушення провадження у кримінальній справі"[8].

---

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Упоряд. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь:, 2001. – С. 926.

[3] Философский словарь / Под ред. *И.Т. Фролова*. – М., 1981. – С. 284.

[4] *Зажицкий В.И.* Некоторые актуальные вопросы возбуждения уголовного дела // Труды ВКШ КГБ. – 1984. – № 31. – С. 223; *Зеленецкий В.С.* Возбуждение уголовного дела. – Х., 1998. – С. 52-53; Кримінальний процес України: Підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / *Ю.М. Грошевий, Т.М. Мірошниченко, Ю.В. Хоматов* та ін.; За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Х., 2000. – С. 187; Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник / Отв. ред. П.А. Лупинская. – М., 2004. – С. 353; та ін.

[5] Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР / Под общ. ред. *В.М. Лебедева.* – *М.*, 1997. – С. 209.

[6] Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. А.В. Смирнова. – СПб., 2003. – С. 366.

[7] *Тертишник В.М.* Кримінально-процесуальне право України: Підручник. – К., 2003. – С. 392.

[8] *Карасев Ю.Ф.* Возбуждение уголовного дела в органах КГБ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1970. – С. 6.

Певною мірою з науковцями, які визначають привід для порушення провадження у кримінальній справі як джерело інформації, можна погодитися, оскільки і заява, і повідомлення про злочин справді мають інформаційний характер, містять у собі певні дані про факти. Не викликає заперечень і те, що джерело за певних умов можна визнати способом отримання інформації, тобто, отримання її за допомогою визначеного законом джерела. Разом з цим інформаційна сторона приводу для порушення провадження у кримінальній справі, в тому числі й визнання джерела способом отримання інформації, не відбиває його сутності, оскільки при цьому невиправдано упускаються інші суттєві ознаки цього правового явища, такі, наприклад, як його діяльнісна сторона, процесуальна форма, визначення його як юридичного факту, що породжує кримінально-процесуальні правовідносини.

На діяльнісний аспект приводу одним із перших у теорії кримінального процесу справедливо звернув увагу О.Р. Михайленко. Враховуючи, що кожний із визначених у ч. 1 ст. 94 УПК України приводів для порушення провадження у кримінальній справі є певною дією відповідних осіб, вчений переконливо довів, що привід для порушення провадження у кримінальній справі є „важливою умовою, передумовою, спонукальною засадою кримінально-процесуальної діяльності компетентних органів з вирішення питання про порушення справи й можливості проведення розслідування"[9]. Приводи до порушення провадження кримінальної справи, як слушно зауважує О.Р. Михайленко, завжди є результатом дій громадян, громадських організацій, підприємств, установ, державних організацій чи посадових осіб або власної діяльності органів дізнання, слідчого, прокурора й суду, що привела їх до безпосереднього виявлення ознак злочину. Поза такими діями, на його переконання, не може виникнути привід до порушення провадження у кримінальній справі[10]. У подальшому, розвиваючи цю думку, науковець визначив привід до порушення провадження у кримінальній справі як обставину, „що обумовлює початок кримінально-процесуальної діяльності, що передує досудовому слідству", як „акт поведінки юридичних або фізичних осіб, який полягає в повідомленні про вчинені злочини або про злочини, що готуються, викладе-

---

[9] *Михайленко А.Р.* Вказана праця. – С. 27.

[10] *Там само.* – С. 26-27.

ний письмово або усно в офіційній формі і доведений до відома зазначених органів з метою прийняття рішення по суті"[11]. На інформаційну і діяльністну сторони приводу вказують й інші вчені[12]. Проте поза увагою цих вчених залишилися такі суттєві його ознаки, як процесуальна форма та характеристика його як юридичного факту, що породжує відповідні правові відносини. З огляду на це, визначене зазначеними авторами поняття приводу для порушення провадження у кримінальній справі, на наш погляд, не відображає його сутності.

У теорії кримінального процесу окремі вчені, вказуючи на інформаційний та діяльністний аспекти приводу, переконливо доводять, що він являє собою також і юридичний факт[13]. Вперше на цю ознаку приводу в кримінальному процесі вказали М.В. Жогін та В.Ф. Фаткуллін. Вони писали: „Спонукальна сторона приводу, що показує передумову виникнення діяльності з порушення кримінальної справи, затемнюється. У результаті цього питання про те, чому ця діяльність розпочалася, чим вона обумовлена, залишається невирішеним. Тим часом при з'ясуванні суті приводу найважливішим є його спонукальна сторона, що дає відповідь на дане питання. А з цього боку привід є умовою, за наявності якої закон уповноважує вчинити дії і вступити у відносини, що утворюють у своїй єдності діяльність з порушенням кримінальної справи. Привід виступає як правова передумова, а ці процесуальні дії і відносини – як її результат"[14]. На підставі цього положення науковці дійшли обґрунтованого висновку про те, що „привід для порушення кримінальної справи повинен розцінюватися в першу чергу як юридичний факт, що породжує зазначені в законі права й обов'язки, правові відносини, що складаються з них"[15].

---

[11] Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. – К., 2003. – С. 261.

[12] *Кузнецов Н.П.* Доказывание в стадии возбуждения уголовного дела. – Воронеж, 1983. – С. 31; *Корнуков В.М., Дубривный В.А., Манова Н.С.* Обеспечение прав личности в стадии возбуждения уголовного дела // Вестник Саратовской государственной академии права. – 1995. – № 2. – С. 45.

[13] *Жогин Н.В., Фаткуллин Ф.Н.* Возбуждение уголовного дела. – М., 1961. – С. 89-94; Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР / Отв. ред. В.И. Радченко; Под ред. *В.Т. Томина*. – М., 1999. – С. 203; Докладно про поняття юридичного факту та його значення для правовідносин див.: *Исаков В.Б.* Юридические факты в советском праве. – М., 1984; Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М., 1997. – С. 352-354.

[14] *Жогин Н.В., Фаткуллин Ф.Н.* Возбуждение уголовного дела. – М., 1961. – С. 91.

[15] *Там само*. – С. 92.

При цьому М.В. Жогін і В.Ф. Фаткуллін, на наш погляд, не розкрили сутності приводу для порушення провадження у кримінальній справі з його гносеологічного боку, не показали єдність його юридичної та гносеологічної сторін, зазначивши лише цілком вірно, що „всякі юридичні факти – це не джерела будь-яких відомостей, а відповідна дія (бездіяльність), або пригода ... Джерелами відомостей фактичних даних є ті документи, в яких такі дії фіксуються. Це – заяви або повідомлення, протокол усної заяви тощо"[16]. Саме ця обставина, на нашу думку, не дала науковцям можливості розкрити всебічно такий привід для порушення провадження у кримінальній справі, як безпосереднє виявлення ознак злочину[17].

При цьому слід звернути увагу на те, що визначення приводу для порушення провадження у кримінальній справі як юридичного факту зустрічає певні заперечення окремих правознавців. Так, піддаючи критиці визнання приводу юридичним фактом, О.Р. Михайленко пише: „Юридичним фактом може бути діяння (діяльність або бездіяльність), подія або стан. Про привід же до порушення провадження у кримінальній справі можна говорити лише як про відповідну діяльність. Отже, поняття юридичного факту ширше за поняття приводу"[18].

На користь своєї позиції автор наводить такий аргумент: „Якщо ж привід вважати юридичним фактом, то, наприклад, діяльність слідчого з безпосереднього виявлення ознак злочину слід також визнати юридичним фактом. У такому разі виходить, що при виявленні ознак злочину орган дізнання, слідчий, прокурор, суддя чи суд вступають у правовідносини кожен сам з собою, оскільки будь-який юридичний факт породжує виникнення правовідносин, а в даному випадку справа може бути порушена без правовідносин із заявником. Такий стан не відповідає сутності виникаючих у стадії провадження у кримінальній справі процесуальних відносин, а обов'язки й права осіб з порушення кримінальної справи ставляться в залежність від елементів правовідносин"[19].

На необґрунтованість визначення приводу до провадження у кримінальній справі як юридичного факту вказують й інші науковці, проте при цьому дещо інакше аргументують свою позицію. Так, визнаючи в цілому, що привід для порушення провадження у кримінальній справі є юридичним фактом, В.М. Григор'єв разом з

---

[16] *Там само*.

[17] *Там само*. – С. 112-118.

[18] *Михайленко А.Р.* Вказана праця. – С. 23.

[19] *Там само*. – С. 23-24.

цим вважає, що визначення приводу до провадження у кримінальній справі як юридичного факту „не є цілком досконалим". Вчений аргументує свою точку зору тим, що така категорія, як „юридичний факт", є недосконалою, тому що, по-перше, всякий факт, будучи юридичним, має властивість породжувати, змінювати чи припиняти правовідносини, тому, говорячи про юридичний факт і стверджуючи, що він породжує правовідносини, автори допускають тавтологію; по-друге, поняття юридичного факту й приводу до порушення провадження у кримінальній справі мають власний зміст. Більш правильно, з його погляду, вважати, що „приводом до порушення кримінальної справи є не абстрактні юридичні факти, а конкретні явища об'єктивної дійсності, перелічені в законі. Крім того, у визначенні необхідно передбачити, що привід породжує обов'язок вирішити питання про порушення кримінальної справи, а не діяльність з порушення кримінальної справи, тому що остання – це засіб виконання зазначеного обов'язку". З урахуванням висловлених зауважень В. М. Григор'єв визначає як привід до порушення провадження у кримінальній справі таке явище об'єктивної дійсності, з яким закон пов'язує виникнення в правоохоронних органів обов'язку вирішити питання про порушення кримінальної справи, тобто прийняти одне з таких рішень: 1) порушити кримінальну справу; 2) відмовити в її порушенні; 3) передати заяви, повідомлення чи інші матеріали, що вказують на вчинення злочину, за підслідністю[20].

У літературі зазначається також, що трактування приводів як юридичних фактів застосовне лише до окремих приводів[21].

Аналіз висловлених точок зору на поняття приводу для порушення провадження у кримінальній справі, закріплення їх переліку в кримінально-процесуальному законодавстві України й тих країн, де існує інститут порушення провадження у кримінальній справі, дає підстави для висновку, що в основі розбіжностей точок зору щодо поняття приводу є різні погляди вчених на його гносеологічну та правову природу, а також на сутність правових відносин у кримінальному процесі.

Проаналізувавши викладені у процесуальній літературі точки зору на визначення поняття та зміст приводу для порушення провадження у кримінальній справі, а також зміст приводів, встановлених ч. 1 ст. 94 КПК, з урахуванням їх генезису та гносеологічної природи, вважаємо за доцільне виокремити ті його ознаки, яким повинен відповідати привід, для правильного визначення того приводу, через який можна використати матеріали ОРД для порушення провадження у кримінальній справі. Такими ознаками приводу, на нашу думку, є: а) він являє собою акт вольової дії особи, що містить дані про ознаки злочину, адресований уповноваженим органам, чи вольовий акт уповноваженого органу, спрямований на виявлення ознак злочину в ході реалізації ним своїх функцій; б) повинен бути передбачений кримінально-процесуальним законом; в) повинен містити достатні дані, що вказують на ознаки злочину); г) повинен мати визначену законом процесуальну форму; д) являє собою юридичний факт, що породжує кримінально-процесуальні правовідносини.

Зазначені ознаки дають підстави визначити привід для порушення провадження у кримінальній справі як передбачений кримінально-процесуальним законом акт вольової дії особи, адресований уповноваженим органам, у результаті якого останні отримують достатні дані, що вказують на ознаки злочину, чи вольовий акт уповноваженого органу, спрямований на виявлення достатніх даних, які вказують на ознаки злочину, в ході реалізації таким органом своїх функцій, що має визначену Законом процесуальну форму і є юридичним фактом, який породжує кримінально-процесуальні правовідносини.

Виходячи із загального визначення проводу для порушення провадження у кримінальній справі, привід, за яким порушується провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД, визначається нами як передбачений кримінально-процесуальним законом акт вольової дії підрозділів, що здійснюють ОРД, адресований органам досудового розслідування, у результаті якого останні отримують матеріали ОРД, у яких містяться достатні дані, що вказують на ознаки злочину, чи вольовий акт органу дізнання, який спрямований на виявлення й фіксацію в матеріалах ОРД достатніх даних, що вказують на ознаки злочину, в ході реалізації останнім оперативно-розшукових функцій, який має визначену Законом процесуальну форму і є юридичним фактом, що породжує кримінально-процесуальні правовідносини.

З огляду на те, що чинний КПК України не містить спеціальної норми права, в якій би конкретно указувалося, через який привід можуть бути реалізовані матеріали ОРД шляхом порушення провадження у кримінальній справі, в теорії кримінального процесу з цього питання висловлені такі основні точки зору: 1) матеріали

[20] *Григорьев В.Н.* Обнаружение признаков преступления органами внутренних дел. – Ташкент, 1986. – С. 17-18.

[21] *Корнуков В.М., Лазарев В.А., Холоденко В.Д.* Возбуждение уголовного дела в системе уголовно-процессуальной деятельности. – Саратов, 2002. – С. 46.

ОРД можуть бути використані для порушення провадження у кримінальній справі через такий привід, як повідомлення про злочин установ чи посадових осіб (п. 1 ст. 94 КПК України)[22]; 2) приводом для порушення провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД є безпосереднє виявлення ознак злочину органом дізнання в результаті його ОРД та слідчим при ознайомленні з матеріалами ОРД у разі виявлення ним ознак злочину (п. 5 ст. 94 КПК)[23]. Слід зазначити, що остання думка одержала широку підтримку на практиці. Аналіз матеріалів оперативно-розшукової й слідчої практики свідчить про те, що не лише орган дізнання при виявленні ознак злочину в ході ОРД, а й слідчий при ознайомленні з матеріалами ОРД у разі виявлення ознак злочину порушує провадження у кримінальній справі за п. 5 ч. 1 ст. 94 КПК України. У ході анкетування 72,8% органів внутрішніх справ, слідчих СБ України слідчих прокуратури, 80,1% оперативних працівників органів внутрішніх справ СБ України і 63,1% прокурорів указали, що при встановленні слідчими у наданих їм матеріалах ОРД ознак злочину провадження у кримінальній справі слід порушувати за п. 5 ч. 1 ст. 94 КПК України.

З нашого погляду, надання матеріалам ОРД статусу окремого приводу для порушення провадження у кримінальній справі заслуговує на підтримку, проте потребує уточнення його редакції, оскільки у запропонованих вченими визначеннях цього приводу відсутній його діяльнісний аспект, що не відповідає його сутності та не узгоджується з іншими приводами, визначеними в ч. 1 ст. 94 КПК України. Тому вважаємо доцільним цей привід викласти як „отримання матеріалів оперативно-розшукової діяльності". За цим приводом може бути порушено провадження у кримінальній справі будь-яким уповноваженим суб'єктом у разі отримання матеріалів ОРД.

---

[22] *Бурыкин В.М.* Некоторые вопросы соблюдения социалистической законности при взаимодействии оперативного работника БХСС и следователя органов внутренних дел // Пути дальнейшего укрепления законности в деятельности органов внутренних дел в свете решений XXIV съезда КПСС. – Ереван, 1974. – С. 242.

[23] *Жогин Н.В. Фаткуллин Ф.Н.* Возбуждение уголовного дела. – М., 1961. – С. 115; *Жогин Н.В. Фаткуллин Ф.Н.* Предварительное следствие в советском уголовном процессе. – М., 1965. – С. 7; *Михайленко А.Р. Вказана праця.* – С. 54; *Григорьев В.Н.* Непосредственное обнаружение признаков преступления органом дознания, следователем, прокурором, судом: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1982. – С. 10; *Григорьев В.Н.* Обнаружение признаков преступления органами внутренних дел. – Ташкент, 1986. – С. 56-59; *Попов А.П.* Непосредственное обнаружение признаков преступления как повод к возбуждению уголовного дела: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Н. Новгород, 1999. – С. 19-20; та ін.

Поряд з цим приводом у новому КПК повинен бути залишений і такий привід, як „безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину" (п. 5 ч. 1 ст. 94 КПК), що в певних ситуаціях, наприклад, при здійсненні прокурором перевірки законності ведення оперативно-розшукової справи та виявленні в її матеріалах достатніх даних, що вказують на ознаки злочину, тощо, також може бути використаний для порушення провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД.

Отже, введення до законодавчого переліку запропонованих нами приводів для порушення провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД дозволить, на нашу думку, упорядкувати кримінально-процесуальні відносини між суб'єктами, уповноваженими на реалізацію матеріалів ОРД, і використання їх як приводів для порушеннями провадження у кримінальній справі, незалежно від їх відомчої належності.

У теорії ОРД і кримінального процесу проблемним є питання щодо суб'єкта порушення провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД в органах СБ України. Відповідно до ст. 4, п. 2 ст. 101, ст. 102 та частин 3 і 5 ст. 112 КПК України порушення провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД у межах своєї компетенції повинен здійснювати той орган, який виявив ознаки злочину. Аналіз нормативно-правових актів органів внутрішніх справ та СБ України свідчить про те, що практика порушення провадження кримінальних справ за матеріалами ОРД була неоднозначною. Такі справи порушувалися як органом дізнання, так і слідчими. Враховуючи недостатню правову підготовку працівників оперативно-розшукових підрозділів, в окремі періоди слідчі навіть залучалися до правової оцінки сигнальної інформації про протиправні діяння, брали участь у правовому забезпеченні оперативно-розшукових справ, у їх реалізації шляхом порушення провадження у кримінальній справі за матеріалами ОРД органом дізнання, що явно не відповідало їх професійному призначенню та інтересам практики, а було продиктовано лише суб'єктивним фактором. Така практика себе не виправдала. У зв'язку з недостатньою ефективністю досудового розслідування органами дізнання в останні роки спостерігається стійка тенденція до скорочення випадків порушення кримінальних справ органом дізнання. На нашу думку, ця практика, хоча й не відповідає вимогам ст. 4 КПК України, проте є раціональною й потребує законодавчого врегулювання. Вона об'єктивно свідчить про необхідність реформування взаємодії

органів розшуку та слідства. В умовах організованості та професіоналізації злочинності, набуття нею міжнародного характеру функції розшуку та досудового слідства, з одного боку, повинні бути зближені, а з іншого – з метою підвищення професійності та спеціалізації суб'єктів розшуку і кримінального процесу виконуватися різними суб'єктами: відповідно оперативними працівниками та слідчими. Зазначене повинно бути враховане у проекті нового КПК України.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол №.10 від 14.03 2007 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор **В.С. Зеленецький**

УДК 343.14

Н.В. Глинська, к.ю.н., наук. співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України, м. Харків

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ДЛЯ ОЦІНКИ ДОБРОЯКІСНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

Відповідність будь-якого рішення системі вимог, що до нього ставляться, надає процесуальному акту властивість доброякісності, обумовлює його правову ефективність. Основу доброякісності будь-якого процесуального акта складає його належне обґрунтування, підтвердженість всіх висновків, які відображені в такому акті посиланнями на відповідні норми права, сукупністю доказів і взаємопов'язаних з ними переконливих доводів. У реальному кримінальному процесі обґрунтованості рішень правозастосувача протистоїть їхня можлива необґрунтованість. Це підтверджується повсякденною практикою діяльності як правоохоронних органів, так і суду[1]. У той час, як обґрунтованість процесуальних актів є необхідною умовою реального забезпечення прав громадянина на справедливе і безстороннє правосуддя, стабільність і підвищення рівня виконуваності прийнятих рішень, їхня необґрунтованість обумовлює появу протилежних, дуже істотних негативних, а тому і небажаних наслідків як для окремих осіб і органів, що ведуть процес, так і для держави та суспільства в цілому. Причому, як справедливо відзначається в управлінській літературі, «наслідки помилок можуть перевищувати іноді силу впливу, на яку безпосередньо було розраховано (у позитивному змісті) саме рішення»[2]. Звідси, очевидна необхідність розгляду комплексу питань, пов'язаних із помилками, що припускаються при обґрунтуванні процесуальних актів, вияв-

[1] Як показує практика, недоброякісні процесуальні акти приймаються як на досудовому розслідуванні, так і судом. Так за даними судової статистики Верховного Суду України в 2006 році: скасовано і змінено вироки місцевих судів в апеляційному порядку стосовно 424 осіб, що становить 5,3% від загальної кількості осіб, стосовно яких постановлено вироки місцевими судами; стосовно 642 осіб скасовано і змінено вироки місцевих та апеляційних судів у касаційному порядку, що становить 0,9% від загальної кількості осіб стосовно яких постановлено обвинувальні та виправдувальні вироки місцевими та апеляційними судами.

На додаткове розслідування в порядку ст. 246, 281 КПК України повернено 7581 кримінальних справ, що складає 4,0% від загальної кількості кримінальних справ публічного обвинувачення закінчених провадженням. 2049 справ повернено прокурорам у порядку, передбаченому в ст. 249[1] КПК України, що становить 1,1% від загальної кількості кримінальних справ публічного обвинувачення закінчених провадженням.

[2] Тихомиров Ю.А. Управленческое решение. – М.: Наука, 1972. – С. 121-122.

лення тих чинників, що їх обумовлюють. У цьому зв'язку зазначимо, що необґрунтованість кримінально-процесуальних рішень може бути обумовлена різноманітними порушеннями. Їх аналіз має важливе пізнавальне значення, оскільки орієнтує, з одного боку, на необхідність суворого дотримання як процесуальних, так і логічних правил обґрунтування рішень, а з іншого боку – на своєчасне виявлення фактів прийняття необґрунтованих актів у кримінальному процесі й негайне їхнє усунення. Сказане визначає наукову доцільність хоча б загальним чином позначити найбільш поширені на практиці помилки, що припускаються правозастосувачем при складанні й обґрунтуванні рішень у кримінальному процесі. Вивчення різноманітних видів процесуальних актів, прийнятих як на досудових, так і в судових стадіях процесу, а також аналіз опублікованої практики дозволили встановити, що допущення більшості названих помилок обумовлюється як недостатністю інформації, необхідної для достовірного рішення того або іншого питання, так і невмінням адекватно оцінювати докази і робити з них правильні висновки і логічно викладати зміст описово-мотивувальної частини процесуального документу. Більш того, вивчення практики показало, що такі порушення припускаються на кожному з 4 етапів обґрунтування рішень у кримінальному процесі[3]. З урахуванням сказаного, уявляється можливим підрозділити всі помилки, що припускаються в процесі обґрунтування кримінально-процесуальних рішень, на чотири види. Це помилки, пов'язані з: 1) індивідуалізацією предмета обґрунтування; 2) визначенням доказової бази прийнятого рішення; 3) формулюванням логічних доказів; 4) помилки, допущені при документуванні процесу обґрунтування у змісті конкретного акта. Викладене визначає необхідність загальним чином зазначити найбільш типові порушення в кожній позначеній групі.

1. Найбільш характерними є помилки, що припускаються органом дізнання, слідчим, прокурором або суддею на першому, вихідному етапі процесу підтвердження висновків у справі, складаються в основному в неправильному і неповному визначенні предмету обґрунтування і всіх його структурних елементів. Так, зокрема, в актах обвинувачення відсутні висновки правозастосувача про встановлення конкретних фактичних обставин справи, що мають кримінально-правове значення: не визначаються вина, мотив, ціль і засіб вчинення злочину, характер і розмір заподіяного збитку; не конкретизуються ті або інші обставини, що кваліфікують, (наприклад, особлива жорстокість або хуліганські спонукування); не вказуються розгорнуті відомості про особу обвинувачуваного (даються лише абстрактні оцінки, наприклад, «за місцем роботи обвинувачувані характеризується негативно» і т.п.). В актах, що приймаються з процесуально-правових питань, не конкретизуються підстави застосування певної процесуальної норми. Наприклад, в актах застосування примусових заходів досить часто не наводяться конкретні обставини, що вказують на наявність встановлених у диспозиції тієї або іншої норми умов для застосування до громадян певного обмеження. Неповнота обґрунтування рішень, прийнятих за результатами перевірки правильності актів органів нижчого підпорядкування, найчастіше обумовлюється відсутністю в них вказівки, в чому саме складаються порушення вимог законності й обґрунтованості в рішенні, що перевіряється. Помилки, пов'язані з неповним встановленням фактичних обставин справи і, відповідно, неповним встановленням предмета обґрунтування такого акта, є досить поширеними на практиці при винесенні не тільки проміжних, але і підсумкових рішень у справі. Між тим, цілком очевидно, що помилки, допущені на даному етапі, із неминуче спричиняють за собою і неповноту обґрунтування рішень на всіх наступних етапах. Це і зрозуміло. Оскільки на попередньому етапі провадження виключається один із тез обґрунтування рішення, остільки на наступному етапі не наводиться необхідна сукупність аргументів для підтвердження адекватності прийнятого рішення, а сам процесуальний акт, у цілому, є недостатньо обґрунтованим, а значить й недоброякісним.

2. Аналіз практики свідчить про те, що помилки у визначенні достатності доказової бази прийнятого рішення припускаються в основному при обґрунтуванні процесуальних актів, що підводять підсумок усьому провадженню по справі (наприклад, таких, як вирок або постанова про закриття кримінальної справи), а також тих, що підводять підсумок провадженню на окремих стадіях процесу (наприклад, у постанові про порушення кримінальної справи, обвинувальному висновку тощо). Найбільш характерні з них – це відсутність необхідної та достатньої сукупності доказів; неправильна оцінка доказів; порушення встановлених законом

[3] Вивчення автором статті сутності, природи і призначення процесу обґрунтування рішень у кримінальному процесі дозволило виділити наступні етапи цього процесу: 1) індивідуалізація предмета обґрунтування прийнятого рішення; 2) установлення доказової бази рішення, що обґрунтовується; 3) формулювання логіко-гносеологічних доводів рішення, що обґрунтовується; 4) викладення результатів обґрунтування у структурі процесуального рішення.

правил допустимості доказів; безсистемне приведення в рішенні відносних до нього доказів, відсутність або неправильне групування доказів щодо кожної тези, що підлягає обґрунтуванню; посилання в рішенні не на фактичні дані, а на їхні джерела; однобічність в обґрунтуванні прийнятого рішення, зокрема, коли в підтвердження одних обставин (наприклад, події злочину) приводиться необхідна і достатня сукупність доказів, а в підтвердження адекватності встановлення інших даних (наприклад, винності особи у вчиненні злочину) приводяться не тільки недостатні, але і суперечливі доказам. У слідчій практиці непоодинокі випадки спрямування до суду обвинувальних висновків, затверджених прокурором, у яких обвинувачення засновується виключно на отриманих на початку досудового розслідування визнаннях підозрюваного або обвинувачуваного, не підтверджених іншими доказами, від яких згодом названі особи відмовляються в суді. Більш того, практиці відомі випадки порушення, здавалося б, аксіоматичного правила про неприпустимість засновувати обвинувачення на одних лише визнаннях обвинувачуваного.

3. Як показує аналіз практики, хоча найчастіше в справі є необхідні й достатні докази для прийняття достовірного рішення з того чи іншого питання, проте невміння деяких практичних робітників мислити відповідно до відомих Законів логіки і правильно пояснювати своє відношення до встановлення визначених обставин справи призводить до того, що в описово-мотивувальній частині прийнятого рішення відсутні переконливі докази, що роз'ясняють правильність як фактичних, так і правових висновків; у деяких випадках у рішеннях хоча й наводяться окремі докази, але їх явно не достатньо для того, щоб переконати читача в правильності позиції правозасувача (наприклад, в обвинувальних актах, нерідко не надається оцінка доказам, що суперечать версії обвинувачення, докази обвинувачуваних, приведені ними у свій захист належним чином не спростовуються); нерідкі випадки приведення в рішеннях судів і зовсім бездоказових (голослівних) доказів. Наприклад, в одному з таких рішень вказувалося, що «...суд не довіряє показанням свідка К., оскільки останній знаходиться в близьких дружніх стосунках із підсудним Л. ...», проте достовірних доказів, що підтверджують такий характер їхніх взаємовідносин у справі не було. Також досить поширеною помилкою є відсутність у прийнятому рішенні вказівок на ту норму процесуального або матеріального закону, що підлягає застосуванню, так само як і приведення посилань на ті норми, що у даному випадку не застосовуються.

4. Аналіз великого масиву процесуальних рішень дозволив встановити, що в процесі їхнього обґрунтування органи досудового розслідування і судді припускають такі порушення, як: відсутність логічно правильної побудови тексту обґрунтування; хаотичний виклад доказового матеріалу без урахування об'єктивно існуючої ієрархії положень, що обґрунтовуються; приведення в описово-мотивувальній частині документа зайвої інформації, що збільшує його обсяг і, тим самим, ускладнює адекватне сприйняття змісту такого рішення (наприклад, для підтвердження якогось окремого факту приводяться в повному обсязі відомості, що містяться в показаннях обвинувачуваного, свідка і т.д.); використання неоднозначних і нечітких виразів (таких, наприклад, як «швидше за все», «напевно» і т.п), наявність у тексті граматичних помилок, неетичних виразів, що характеризують особу підозрюваного, обвинувачуваного або підсудного, і ставлять під сумнів професіоналізм, неупередженість та об'єктивність правозастосувачів, а також обумовлюють недоброякісність прийнятого акта.

Звичайно, наведений перелік помилок не є вичерпним. Проте, в чому б не мала свій вираз необґрунтованість того або іншого акта, у будь-якому випадку для запобігання можливості настання негативних наслідків необхідно своєчасно вживати заходи щодо усунення такого роду порушень. Для досягнення таких цілей особи, що перевірять рішення з погляду його законності й обґрунтованості повинні дати правильну оцінку виявленим помилкам, і з урахуванням якісної визначеності отриманих даних вжити заходи щодо усунення допущених порушень, відновленню прав і законних інтересів особи.

Як відомо, Закон передбачає перевірку відповідними особами й органами процесуальних рішень з погляду їхньої законності й обґрунтованості. Звичайно такі перевірки здійснюються в кожній наступній стадії процесу при послідовній зміні процесуальних суб'єктів прийняття рішень, що підвищує надійність висновків щодо законності та обґрунтованості процесуальних рішень. У той же час така перевірка можлива й у рамках судового контролю в процесі особливого провадження, порушеного за скаргою зацікавленої особи. Природно, що в ході здійснення названих видів контрольної діяльності відповідний орган чи особа, яка перевіряє конкретний акт, повинні керуватися певними критеріями, що дозволяє їм адекватно відповісти на запитання щодо законності та обґрунтованості прийнятого рішення, а у випадку виявлення порушень, правильно їх кваліфікувати. Проте Закон не встановлює

єдиних критеріїв для успішного вирішення зазначених контрольних задач. Лише в деяких випадках перевіряючий має у своєму розпорядженні конкретні підстави для скасування або зміни рішення чи, як їх іменують у юридичній літературі «програму негативної характеристики кримінальної справи, тобто програму віднесення виявлених помилок до того або іншого виду»[4]. Такою «негативною програмою» керується лише суд першої інстанції у вигляді передбачених у законі підстав повернення кримінальної справи на додаткове розслідування зі стадії попереднього розгляду справи суддею, а також зі стадії судового розгляду. Для судів апеляційної і касаційної інстанції законодавець досить змістовно регламентує підстави до скасування або зміни вироку. За словами Т.Г. Морщакової, система названих підстав «сприяє цілеспрямованій перевірці законності й обґрунтованості судових актів, оскільки в зазначених підставах узагальнюються і класифікуються можливі порушення закону по найбільше типових їх ознаках»[5]. У той же час, слід звернути увагу на те, що законодавець не вказує необґрунтованість у якості однієї з самостійних підстав до скасування або зміни вироку (ст. 367 КПК). У зв'язку з цим у процесуальній літературі висловлено думку, відповідно до якої встановлення однобічності або неповноти дізнання, досудового (раніше – попереднього) або судового слідства (ст.368 КПК), а також невідповідність висновків суду фактичним обставинам справи (ст.369 КПК) свідчить про необґрунтованість вироку[6], а істотні порушення вимог кримінально-процесуального закону (ст.370 КПК) і неправильне застосування кримінальному закону (ст. 371 КПК) – про незаконність вироку. Що ж стосується виявлення невідповідності призначеного судом покарання тяжкості злочину й особі засудженого (ст.372 КПК), то воно в одних випадках може бути результатом порушення вимоги законності, а в інших – обґрунтованості[7]. Уявляється, що хоча необґрунтованість вироку частіше усього виражається саме в зазначених підставах, але вона може бути наслідком і інших порушень. Наприклад, неправильне застосування кримінальному закону (ст.371 КПК) також свідчить про необґрунтованість вироку, оскільки усі висновки,

[4]Давлетов А.А. Единые критерии законности и обоснованности решений в уголовном процессе // Правоведение. – 1990. – № 2. – С.93.

[5]Морщакова Т.Г. Квалификация процессуальных нарушений и основания отмены (изменения) приговоров // Сов. государство и право. – 1985. – № 12. – С.56.

[6]Давлетов А.А. Вказ. праця. – С. 96.

[7]Перлов И.Д. Надзорное производство в уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1974. – С.149-150.

відображені в рішенні (у тому числі і кримінально-правового характеру) повинні бути не тільки правильними по суті, але і належним чином обґрунтовані. Недотримання органами досудового розслідування, прокурором і судом вимог кримінально-процесуального законодавства ставить під сумнів питання про обґрунтованість вироку, випливає безпосередньо з тексту самого закону. Так, у ст.370 КПК йдеться про те, що істотними є такі порушення вимог кримінально-процесуального закону, що перешкодили або могли перешкодити суду повно і всебічно розглянути справу й ухвалити законний, обґрунтований і справедливий вирок або постанову. Тому, на наш погляд, реальне існування взаємозв'язку і взаємозалежності вимог законності й обґрунтованості не є підставою для одностайного висновку про те, що встановлення в ході перевірки тільки порушень, передбачених у ст.370 КПК, за своєю суттю обумовлює необґрунтованість вироку. Як справедливо в цьому зв'язку було відзначено А.Л. Рівліним, «поняття необґрунтованості вироку є дуже широким... воно входить у тому або іншому вигляді майже в усі касаційні (в даний час – й апеляційні, *прим. автора*) підстави»[8] до скасування або зміни зазначеного процесуального акта».

Що ж стосується перевірки всіх інших рішень, то Закон не встановлює будь-яких критеріїв для кваліфікації виявлених порушень з погляду їхньої обґрунтованості. Зрозуміло, що всі рішення специфічні, виконують тільки їм властиві функції і через нескінченну різноманітність конкретних умов кожної справи не уявляється можливим сказати заздалегідь, які саме обставини і як широко повинні бути з'ясовані, а також, скільки доказів повинно бути приведено в кожному окремому випадку для достатнього обґрунтування того або іншого рішення, навіть якщо вони є однорідними чи навіть однойменними. Тому й питання про обґрунтованість конкретного процесуального акту повинно вирішуватись у кожному окремому випадку з урахуванням виду кримінально-процесуального рішення, його місця в загальній системі кримінального процесу, правової регламентації, підстав, умов, а також порядку його прийняття і, неодмінно, з урахуванням конкретних обставин правової ситуації, на врегулювання якої спрямований прийнятий процесуальний акт. Але викладене не означає, що особа, яка здійснює контрольні функції, позбавлена можливості, хоча б загальним чином, визначити

[8]Ривлин А.Л. Пересмотр приговоров в СССР. – М.: Юрид. лит., 1958. – С.182.

послідовність тих дій, що забезпечують результативність перевірки правильності прийнятого рішення, і ті критерії, якими вказана особа повинна керуватися оцінюючи конкретний акт з погляду його обґрунтованості. На наш погляд зазначена перевірка повинна здійснюватися в такому порядку.

1. Посадова особа або орган, що перевіряють конкретний акт щодо його обґрунтованості, зобов'язані з урахуванням відповідних вимог закону, які ставляться до прийнятого рішення, і конкретних умов і обставин даної справи, вирішити, що саме повинно бути обґрунтовано в рішенні, що перевіряється, тобто правильно індивідуалізувати предмет обґрунтування, визначити його структуру, кількісну і якісну визначеність його складових елементів.

2. З урахуванням якісної визначеності виділених елементів предмета обґрунтування і точного визначення меж обґрунтування кожного з них перевіряючий повинен визначити, яка повнота обґрунтування кожного елемента буде *необхідною і достатньою* як для вичерпного їхнього підтвердження, так і для того, щоб рішення в цілому було не тільки правильним, але й переконливим.

3. На основі вказаних критеріїв зіставити *необхідну*, тобто таку, що потрібна для достовірного обґрунтування прийнятого рішення, повноту з *наявною*, тобто фактично наявною повнотою обґрунтування, і на основі їхнього аналізу вирішити питання про достатню або недостатню обґрунтованість прийнятого рішення. Наявна повнота обґрунтування може бути такою, що потрібна для справи, задовольняє потреби провадження і тому тотожна необхідній повноті, але може бути й іншої якісної визначеності, що не дозволяє досягти поставленої цілі, вирішити відповідні задачі. В останньому випадку такий стан обґрунтування тотожне неповноті.

4. Виявивши неповноту обґрунтування, посадова особа, що перевіряє законність і обґрунтованість рішення, повинна дати їй правильну оцінку, відповідним чином кваліфікувати і, з урахуванням якісної визначеності отриманих даних, вжити заходи щодо усунення виявлених порушень. Як вже було показано, порушення, що припускаються на практиці при обґрунтуванні рішень, є багатозначними. У залежності від їхнього характеру і наслідків, що настали для кримінальної справи, необґрунтованість *процесуального* акта *може* бути повною або частковою. *Цілком необґрунтованими* процесуальні рішення слід вважати в тих випадках, коли в описово-мотивувальній частині не приводяться докази, на яких засноване таке рішення, відсутні необхідні для підтвердження обґрунтованості рішення докази, або якщо з приведених доказів зроблено логічно суперечливі висновки. Саме з цієї позиції виходив законодавець при наділенні вищестоящого суду правом скасувати цілком або частково рішення нижчестоящого суду (ст.366 КПК), так само як і вносити зміни в частині окремих питань, вирішених в акті, що перевіряється (ст.373 КПК).

Як показує аналіз кримінальних справ на практиці найчастіше зустрічаються випадки прийняття частково необґрунтованих актів. *Часткова необґрунтованість* рішення має місце тоді, коли не встановлені окремі обставини, що мають істотне значення для зроблених у такому рішенні висновків, а в описово-мотивувальній частині документа не відображені і належним чином не підтверджені відповідні елементи предмета даного процесуального акта. Можливі випадки, коли всі елементи предмета обґрунтування правозастосувачем правильно індивідуалізовані, проте правильність встановлення деяких із них підтверджена належним чином, а інші твердження або зовсім необґрунтовані, або ж обґрунтовані не повно і не переконливо. Звідси очевидно, що відправним моментом у вирішенні питання про обґрунтованість рішення, що перевіряється, є правильне встановлення самою перевіряючою особою предмету обґрунтування процесуального рішення, а потім і необхідних меж його підтвердження. Від того, скільки і які елементи конкретного рішення цілком або частково необґрунтовані залежить висновок про ступінь його недоброякісності і тих дій, які слід розпочати для усунення виявлених порушень. З цього погляду, з відомим ступенем умовності, можна сказати, що обґрунтування рішення може бути більш-менш повним. Так, наприклад, в одній з постанов про застосування запобіжного заходи у вигляді взяття під варту необґрунтовано стверджується наявність підстав, що дають можливість прогнозувати негативне поводження обвинувачуваного або підозрюваного, а також не вказуються обставини, що впливають на вибір саме даного запобіжного заходу. У іншому однойменному рішенні, назвемо його «більш обґрунтованим», не зазначені лише обставини, передбачені в ст. 150 УПК. Іншими словами, у першому рішенні не обґрунтовані два з чотирьох необхідних для даного акта елементів обґрунтування, а в другому – тільки один елемент. Зрозуміло, що ступінь обґрунтованості першого акта вище, ніж рівень обґрунтованості другого. Але якою б кількістю елементів не виражався ступінь обґрунтованості рішення, даний акт не може вважатися законним й обґрунтованим, оскільки ні та, ні інша кількість фак-

тів, що обґрунтовують рішення, і доказів не забезпечує всебічність, повноту й достатність його обґрунтування.

Порушення, що припускаються при обґрунтуванні процесуальних актів за ступенем наслідків, що обумовлюються ними, можуть бути кваліфіковані як *суттєві* і *несуттєві*. До *істотних* варто віднести такі порушення встановлених до процесу обґрунтування вимог, що обумовили нікчемність рішення по суті, неможливість звернення такого рішення до виконання без шкоди для прав і законних інтересів особи, перспектив кримінальної справи.

Серед *несуттєвих* можна назвати порушення, обумовлені неадекватним вибором лінгвістичних засобів обґрунтування, відступом від ділового стилю документа, наявністю в ньому граматичних помилок, використанням неетичних висловлювань на адресу обвинувачуваного або підозрюваного, не зовсім послідовним викладом доказового матеріалу і відповідних доказів. Хоча такі порушення не торкають суті рішення і можуть бути усунуті, проте вони певним чином позначаються на його переконливості й якісній визначеності. Нелогічні, неакуратні і неграмотно складені документи підривають авторитет не тільки процесуального акта, але і правоохоронних органів, знижують довіру інших учасників до їхньої правової культури, об'єктивності і професіоналізму[9].

Природно, що характер порушень, допущених при обґрунтуванні висновків, у кожному конкретному випадку повинен встановлюватися з урахуванням місця і ролі процесуального акту в загальній динаміці кримінального процесу, його правових наслідків. Проте, навіть якщо конкретне рішення є лише частково необґрунтованим (наприклад, відсутній аналіз окремих доказів, приведених в обґрунтування висновків у справі) або порушення, допущені при його обґрунтуванні, мають несуттєвий характер (наприклад, у тексті документа зустрічаються граматичні або стилістичні помилки), то такий документ все рівно не може вважатися доброякісним, спроможним забезпечити його ефективну реалізацію, досягнення цілей кримінального процесу. У зв'язку з викладеним вище зрозуміло, що будь-які порушення обґрунтованості рішень повинні бути усунуті у встановленому законом порядку.

[9] Разом з тим, за підсумками проведеного в десятьох регіонах України опитування громадян щодо їх довіри до судових органів тільки 20% громадян схильні довіряти справи вітчизняним судам, а 15% звернулися б до "кримінальних авторитетів". Такі дані в рамках міжрегіонального проекту "Моніторинг доступності судів в Україні після реформи" навели фахівці Львівського Фонду "Право і демократія" (Див.: Газета «Сегодня». 2002. № 259 (1308), с. 5]. Уявляється, що однією з причин такого негативного ставлення громадян до органів правосуддя є усе ще численні на практиці факти прийняття необґрунтованих, некваліфікованих і неграмотно складених рішень.

Оскільки «недотримання вимог законності й обґрунтованості при прийнятті процесуальних рішень являє собою *кримінально-процесуальне правопорушення*, об'єктивна сторона якого виражається в невиконанні встановленого в законі порядку прийняття рішень, у недостатньому обґрунтуванні його фактичними даними по справі...»[10], то шляхи усунення виявлених порушень є ні чим іншим як санкціями, що застосовуються в ході кримінально-процесуальної діяльності[11]. При виявленні необґрунтованості прийнятого рішення перевіряючим можуть бути застосовані визначені відновлювальні санкції у вигляді скасування рішення цілком або частково, його зміни, прийняття нового рішення, повернення справи на додаткове розслідування (ст.ст. 100, 227, 228, 236-2, 236-6, 244, 281, 366, 396 КПК). Однією з санкцій, що застосовуються у зв'язку з виявленими порушеннями закону про обґрунтованість прийнятих рішень, необхідно розглядати також винесення судом *окремої ухвали* про усунення виявлених порушень закону при провадженні дізнання, досудового розслідування або при розгляді справи нижчестоящим судом у порядку ст.340, 380, 400-2 КПК України[12]. Більш того, у визначених в Кримінальному Кодексі випадках прийняття явно необґрунтованих рішень створює склад відповідного кримінально-карного правопорушення. До такого належать: завідомо незаконні затримання, привід або арешт (ст.371 КК), притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст.372 КК), постановлення завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст.375 КК).

Оскільки всі вказівки щодо шляхів усунення виявлених порушень у перевірених процесуальних актах по своїй природі також є рішеннями і тому втілюються у відповідну процесуальну форму, то цілком зрозуміло, що і вони повинні бути належним

[10] Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность. – М.: Наука, 1987. – С.75.

[11] Питання щодо особливостей кримінально-процесуальної відповідальності і санкцій, які застосовуються в судовому праві докладно розглянуті у працях: Ветрова Г.Н. Вказана праця; Ветрова Г.Н. Санкции в судебном праве; Громов Н.А., Полунин С.А. Санкции в уголовно-процессуальном праве России. ; Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984.; Элькинд П.С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности, Сулейменова Г.Ж. Уголовно-процессуальная ответственность следователя: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1988.

[12] Ветрова Г.Н. Санкции в судебном праве. – М.: Наука, 1991. – С.120-134.

чином обґрунтовані. Більш того, приймаючи те або інше рішення за підсумками перевірки обґрунтованості актів органів нижчого підпорядкування, перевіряючий вищий орган висловлює свою позицію з приводу оцінки доказів, їхньої достатності для правильного вирішення того чи іншого питання тощо. У зв'язку з викладеним у юридичній літературі відзначається, що «...рішення вищестоящих судів, у першу чергу рішення Верховного Суду.., впливають на складену судову, а значною мірою й слідчу і прокурорську практику. Це зокрема, має вираз у виробці визначеного «стандарту доказаності», мінімально припустимої сукупності доказів, при відсутності яких виключається визнання обвинувачення доведеним і постанова обвинувального вироку»[13]. Подібні «стандарти доказаності» безумовно потрібні для практики, оскільки орієнтують осіб, що ведуть процес, на підвищену вимогливість до рівня доведеності основ прийнятого рішення. Але якщо самі рішення вищих органів недостатньо обґрунтовані, або викладені таким чином, що не переконують інших осіб у їх правильності, то цілком зрозуміло, що закладені в таких актах «стандарти доказаності» будуть мати дуже негативний вплив на практику прийняття й обґрунтування рішень, прийнятих у схожих правових ситуаціях. Звідси стає очевидним, що правильність рішень перевіряючих органів обов'язково повинна бути підтверджена сукупністю фактичних даних, що свідчать про адекватність оцінки рішення, що перевіряється, з погляду його законності й обґрунтованості. Оскільки рішення контрольного (або наглядового) органа виконують стосовно діяльності органів нижчого підпорядкування визначену *управлінську функцію*, то у випадку визнання рішення, що перевіряється, необґрунтованим, у ньому обов'язково повинно бути зазначено, в чому конкретно складається неправильність перевіреного акта, а у випадках повернення справи на додаткове розслідування суд може зазначити, які саме слідчі дії необхідно провести на досудовому слідстві для усунення виявлених прогалин або порушень закону (ч.3 ст. 246 КПК). При цому такого роду висновки і вказівки повинні логічно випливати з фактичних даних, викладених у відповідному процесуальному акті.

[13] Див.: Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность / Под ред. В.А. Власихина. – М.: Юристъ, 2000. – С. 163. Давлетов А.А. Единые критерии законности и обоснованности решений в уголовном процессе // Правоведение. – 1990. – № 2. – С.92-99.

У зв'язку з цим є очевидним методичне, і тому *безпосередньо-практичне значення* запропонованого підходу до встановлення критеріїв визначення обґрунтованості рішень, що перевіряються, для осіб і органів, що здійснюють нагляд, відомчий і судовий контроль за правильністю рішень піднаглядних і підконтрольних органів. Останнє дозволяє необхідним чином організувати процес вказаної перевірки, кваліфікувати виявлені помилки в процесі обґрунтування таких актів, а також надавати *предметні вказівки* органам нижчого підпорядкування для усунення виявлених порушень, а в необхідних випадках і самим вживати заходи щодо їх усунення. При такому підході підвищується ефективність контролю і нагляду в кримінальному процесі, так само як і загальний рівень ефективності правозастосовчої діяльності.

Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 13 від 5 вересня 2007 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор ***В.С. Зеленецький***

УДК 343.985

В.Ю. Шепітько, д.ю.н., професор,
член-кореспондент Академії правових наук України,
завідувач лабораторії Інституту вивчення проблем
злочинності АПрН України, завідувач
кафедри криміналістики Національної юридичної
академії України імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

РОЛЬ ТИПОВИХ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Сучасний стан криміналістики дозволяє поставити питання про необхідність розробки та застосування типових тактичних операцій, які виступають оптимальним засобом виявлення доказової інформації. Комплексний підхід до слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів надає можливість обирати оптимальну лінію поведінки при наявності певної інформаційної бази або в екстремальних умовах роботи слідчого й оперативних працівників[1].

Концептуальні основи формування тактичних операцій висвітлювались у наукових працях різних вчених-криміналістів[2].

[1] Див.: Шепитько В.Ю. Криминалистика: Курс лекций. – Изд. 3-е. – Х.: «Одиссей», 2006. – С.147; Шепитько В.Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. – Х., 2000. – С.56, 57.

[2] Див.: Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М.: Юристъ, 1997. – С.202-235; Драпкин Л.Я. Особенности информационного поиска в процессе расследования и тактики следствия // Проблемы повышения эффективности предварительного следствия. – Л., 1976. – С.54; Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 346 с.; Комаров И.М. Структура частной теории криминалистических операций досудебного производства // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С.81-84; Михальчук А.Е. Понятие тактических комбинаций при производстве следственных действий // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. – Саратов: Юрид. ин-т, 1990. – С.50-59; Шиканов В.И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): Матер. науч.-практ. конф. – М., 1976. – С.155-159; Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1983. – 200 с.; Шиканов В.И. Теория тактических операций следователя // Алгоритмы и организация решения следственных задач. – Иркутск, 1982. – С.64-66.

Останнім часом розробка тактичних операцій привернена до окремих криміналістичних методик[3].

У літературних джерелах використовуються різні терміни для позначення тактичної операції. В.М. Шевчук зазначає, що нерідко її іменують "тактичною комбінацією", "криміналістичною операцією", "спеціальною операцією", "криміналістичною тактичною комбінацією", "системою слідчих дій" або "тактичним (криміналістичним) комплексом".[4] І.М. Комаров перераховує такі відомі назви цього поняття: тактична (А.В. Дулов, В.І. Шиканов, Л.Я. Драпкін та ін.), методична (М.О. Селіванов), криміналістична (М.П. Яблоков), стратегічна (В.О. Образцов), криміналістично-тактична (В.І. Шиканов) операція, слідча (В.Я. Колдін), тактична (Р.С. Бєлкін, А.Є. Михальчук) і оперативно-тактична комбінація (Р.С. Бєлкін), тактичний (В.О. Образцов, М.О. Селіванов), криміналістичний комплекс (І.М. Сорокотягін, О.О. Шмідт), складний тактичний прийом (О.П. Онучин).[5]

На нашу думку, поєднання слідчих дій, оперативно-розшукових та організаційних заходів необхідно іменувати саме тактичною операцією. Оскільки тактична операція – це засіб криміналістичної тактики, який визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок. Розробка тактичних операцій має сприяти оптимізації розкриття і розслідування злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними і організаційними заходами.[6] Тактична операція має розроблятися й застосовуватися для вирішення окремих проміжних тактичних завдань розслідування.[7]

Необхідність розробки та застосування тактичних операцій підтверджується слідчою практикою. Зокрема, за результатами емпіричних досліджень І.М. Комарова, всі опитані співробітники органів слідства і дізнання заявили, що застосовують криміналістичні операції у своїй практичній діяльності, а 75% указа-

[4] Шевчук В.М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Гриф, 2003. – С.48.

[5] Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.29.

[6] Шепитько В.Ю. Криминалистика: Курс лекций. – Изд. 3-е. – Х.: «Одиссей», 2006. – С.147.

[7] Шевчук В.М. Формування тактичних операцій у криміналістиці: актуальні проблеми сьогодення // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – Вип.70. – С.84.

ли на особливу необхідність у цьому криміналістичному способі при розкритті, розслідуванні і попередженні складних злочинів[8]. В.М. Варцаба надає такі результати: 68% проанкетованих слідчих прокуратури та МВС України вважають за доцільне проводити слідчі дії та оперативно-розшукові заходи у певних комплексах. На думку 64% слідчих існує нагальна необхідність у розробці типових тактичних операцій стосовно розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами. Причому, 56% зазначили, що розробка типових тактичних операцій сприятиме оптимізації розслідування злочинів.[9]

Повторюваність певних тактичних операцій, їх типовий характер дозволив окремим авторам висловити думку про їх обов'язковість. Зокрема, О.Я. Баєв вважає, що існують обов'язкові тактичні операції при розслідуванні злочинів. За його міркуванням, до обов'язкових тактичних операцій можуть бути віднесені «Захист доказів» та «Перевірка показань особи, що визнала себе винною у вчиненні злочину».[10] За нашим переконанням, розподіл тактичних операцій на обов'язкові та необов'язкові не є обґрунтованим.[11] Віднесення тактичних засобів до обов'язкових означає втрату ними тактичного характеру.

На сучасному етапі спостерігається тенденція, яка пов'язана із переходом від розгляду і пропонуванням окремих тактичних операцій до їх типізації щодо окремих видів (чи категорій) злочинів. Так, В.О. Коновалова до значущих тактичних операцій при розслідуванні вбивств відносить: «Особу вбивці», «Склад і рольові функції злочинної групи», «Знаряддя злочину», «Свідоцька база», «Місце перебування злочинця».[12] Більш складну ієрархію типових тактичних операцій при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами, пропонує С.Ф. Здоровко. На його думку, прослідковується взаємозв'язок тактичних завдань розслідування і тактичних операцій. Причому, у межах вирішення проміжних завдань розслідування пропонуються такі тактичні операції: 1) встановлення характеру і виду вбивства: а) «Організований характер убивства»; б) «Вид убивства»; в) «Зв'язок убивства з іншими злочинами»; 2) встановлення місця і часу вчинення вбивства: а) «Умови вбивства»; 3) встановлення способу і знарядь убивства: а) «Механізм вчинення (організації) вбивства»; б) «Механізм приховування вбивства»; в) «Знаряддя вбивства»; 4) встановлення мотивів убивства: а) «Віктимність жертви»; б) «Груповий конфлікт»; 5) встановлення особи жертви: а) «Ідентифікація невпізнаного трупа» («Атрибуція трупа»); б) «Соціальний статус жертви»; в) «Зв'язки жертви»; 6) встановлення особи вбивці: а) «Особа вбивці»; б) «Зв'язки вбивці з організованим формуванням»; в) «Склад і структура організованої групи»; г) «Замовник убивства»; ґ) «Пошук злочинця»; 7) усунення протидії розслідуванню: а) «Захист свідків»; б) «Захист доказів».[13]

Вирішення проміжних (локальних) завдань розслідування передбачає використання типових тактичних операцій. За своєю сутністю тактична операція спрямована на вирішення проміжного (тактичного) завдання. Водночас на вирішення тактичного завдання може бути спрямовано декілька тактичних операцій.[14] Побудова та використання тактичних операцій є визначальною тенденцією розвитку слідчої практики з метою вирішення завдань, які інакше вирішити складно або взагалі неможливо.[15]

Існує зв'язок між проміжним завданням розслідування і тактичною операцією. Такий зв'язок простежується у тому, що: 1) тактична операція розробляється стосовно до проміжного завдання розслідування; 2) реалізація тактичної операції здійснюється для вирішення проміжного завдання; 3) тактична операція буде ефективною тільки при наявності інформаційних даних, у відповідній слідчій ситуації. І.М. Комаров зазначає, що реалізація криміналістичних операцій необхідним чином обумовлюють-

---

[8] Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.33.

[9] Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004. – С. 88.

[10] Баев О.Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003. – С.254-268.

[11] Хоча у криміналістичних джерелах є прихильники формування обов'язкових тактичних операцій (Див.: Калюжна Л.Є. Перевірка показань на місці як елемент тактичної операції // Вісник Академії адвокатури України. - К.: Видавничий центр Акад. адв. України, 2006. – Вип.6. – С.109-112).

[12] Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования: Монография. – Х.: Факт, 2001. – С.282.

[13] Див.: Здоровко С.Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції). – Х., 2004. – С.126-140; Здоровко С.Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: Метод. рекомендації. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С.3-5.

[14] Шепитько В.Ю. Криминалистика: Курс лекций. – Изд. 3-е. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 147.

[15] Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: Учебник / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 507.

ся змістом постановлених систем цілей (завдань). Очевидно, що їх зміст складають очікувані від реалізації криміналістичних операцій результати. Але його надають не будь-які, а суворо визначені суб'єктом доказування дії у чіткій послідовності.[16]

У криміналістичній літературі справедливо наголошується, що проміжні (тактичні) завдання кореспондують тактичним засобам.[17] О.Я. Баєв пише, що розслідування будь-якого злочину можна уявити у вигляді послідовного або паралельного вирішення слідчим низки локальних завдань, які забезпечують розкриття злочину і всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин, що входять до предмета доказування по кримінальній справі. Далеко не завжди можливо вирішити те чи інше завдання за допомогою однієї слідчої дії, тактичного прийому, оперативно-розшукового заходу. У таких випадках слідчий планує і реалізує тактичну операцію.[18]

Оптимізація слідчої діяльності передбачає розробку і пропонування типових тактичних операцій як найбільш ефективних комплексів слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів стосовно проміжних завдань та слідчих ситуацій. Типові тактичні операції являють собою доцільні програми дій слідчого, вони виконують важливу методичну функцію і дозволяють обирати правильний напрямок у розслідуванні. У криміналістичній літературі зверталась увага на необхідність формування саме типових тактичних операцій.[19]

Типові тактичні операції, звернені до майбутнього, характеризуються певним прогностичним моментом. При визначенні ролі тактичних операцій деякі вчені-криміналісти вважають, що вони повинні розроблятись у контексті формування відповідної видової або підвидової методики (мікрометодики), тобто вони мають бути їх невід'ємною складовою. Крім того, вони повинні бути максимально «прив'язані» до типових слідчих ситуацій і виходити з конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим.[20]

---

[16] Комаров И.М. Криминалистические операции в досудебном производстве: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С. 80.

[17] Варцаба В.М. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами (тактико-психологічні основи): Монографія. – Х.: Гриф, 2004. – С. 92.

[18] Баев О.Я. Основы криминалистики: Курс лекций. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Изд-во «Экзамен», 2003. – С. 252.

[19] Здоровко С.Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами: Метод. рекомендації. – Х., 2002. – 48 с.

[20] Журавель В.А. Тактичні операції в системі криміналістичних засобів протидії злочинності // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук. практ. матер. – Х., 2006. – Вип. 6. – С. 36.

Застосування тактичних операцій у слідчій діяльності передбачає їх планування, визначення оптимального моменту використання, розподіл функцій між учасниками, терміни виконання тих чи інших дій або заходів. Важливого значення набуває взаємодія слідчого та оперативно-розшукових працівників чи спеціалістів, створення і функціонування слідчо-оперативних груп (слідчих бригад) та використання тактичних засобів у їх діяльності.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ АПрН України (протокол № 7 від 6 липня 2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор ***В.О. Коновалова***

УДК 343.98

В.А. Журавель, д.ю.н. проф.
НЮА України, завідувач сектору
ІВПЗ АПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСОБІВ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

На ефективність розслідування злочинів впливає ціла низка чинників серед яких особливе місце займають організаційно-тактичні засоби. І це не випадково, оскільки досягнення мети кримінального судочинства неможливе без застосування оптимальної системи процесуальних дій, здійснення ретельної підготовки до їх провадження, обрання найбільш доцільних тактичних прийомів у ситуаціях, що склалися тощо. У зв'язку з цим перед вченими-криміналістами постають завдання не лише щодо розроблення самих організаційно-тактичних засобів, а й в тім щоб ці засоби відповідали критеріям ефективності.

Поняття "організаційно-тактичні засоби" в криміналістичній науці є доволі новим, стосовно змісту якого на сьогодні не існує єдиної точки зору серед учених-криміналістів. Так, В.П. Бахін, І.В. Гора, П.В. Цимбал вважають, що головними засобами криміналістичної тактики є тактичні прийми й рекомендації, а також слідчі дії, в межах яких вони реалізуються[1]. На думку В.Ю. Шепітька, засобами криміналістичної тактики є також системи тактичних прийомів (тактичні комбінації), тактичні операції, тактика окремої слідчої дії та ін[2].

Як видається окремі положення із наведених суджень є доволі дискусійними. Так, викликає певного заперечення віднесення слідчих дії до розряду тактичних засобів. Навпаки, всі існуючі тактичні засоби і насамперед прийоми та рекомендації реалізуються в рамках проведення слідчих дій, і вже по одній цій причині самі слідчі дії не можуть розглядатися як засоби криміналістичної тактики. Все ж таки треба виходи з того, що слідчі дії – це, насамперед, передбачений законом процесуальний інструментарій доказування. Не можемо погодитись і з віднесенням тактики окремої слідчої дії до тактичних засобів, оскільки "криміналістична тактика" в етимологічному розумінні – це

[1] Див.: *Бахін В.П., Гора І.В., Цимбал П.В.* Криміналістика: Курс лекцій (ч. 1). – Ірпінь, 2000. – С. 179.

[2] Див.: *Шепітько В.Ю.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х., 2007. – С. 26.

своєрідне мистецтво проведення окремих слідчих і судових дій та оперативно-розшукових заходів, це найбільш ефективна, раціональна форма діяльності слідчого, судді, оперативного співробітника. Тактика слідчої дії і є сукупність тактичних засобів, тобто приймів та рекомендацій у різному їх сполученні (систем, комплексів), котрі спрямовані на вирішення різноманітних завдань, у ситуаціях, що виникають.

Отже, враховуючи зазначене вище, можна дійти висновку, що до організаційно-тактичних засобів слід віднести тактичний прийом, тактичну рекомендацію, тактичні комплекси (тактичну комбінацію і тактичну операцію). Саме вони у своїй єдності утворюють систему організаційно-тактичних засобів і саме до них виникає потреба у визначенні критеріїв ефективності їх застосування.

Щодо проблем формування організаційно-тактичних засобів, то, як видається, можна виокремити два аспекти. Перший, пов'язаний з процедурою їх розроблення, а другий, з можливістю їх реалізації в повсякденній практиці розкриття та розслідування злочинів. Умовно ці аспекти, на нашу думку, можна назвати "утворюючий, творчий" та "діяльністний, практичний". Зазначені аспекти знаходяться у певному діалектичному взаємозв'язку, оскільки самі по собі тактичні прийоми і рекомендації, тактичні комбінації і операції мало що значать для практики розслідування злочинів, якщо порядок їх використання з цією метою не забезпечено організаційно, якщо вони розроблені без врахування реальних потреб практики і якщо, нарешті, вони не стали надбанням слідчих, дізнавачів, оперативних працівників при їх навчанні (професійній підготовці).

При розв'язанні розглядуваних проблем треба виходити з того, що слідчій завжди конче зацікавлений у результативності тих організаційно-тактичних засобів, що ним застосовуються, яку можна визначити як одержання максимуму потенційно можливої доказової інформації. Іншими словами слідчому необхідно обрати такі організаційно-тактичні засоби, пізнавальні можливості яких найбільш повно сприяли б досягненню мети і вирішенню завдань щодо одержання правдивих показань, визнання вини, виявлення і закріплення певних слідів злочину в матеріальній обстановці або в пам'яті людей, розв'язання конфліктної ситуації, мінімізації тактичного ризику і недопущення настання негативних наслідків, упередження і подолання протидії розслідуванню тощо.

При цьому слідчій не є абсолютно вільним у обранні тих чи інших організаційно-тактичних засобів, а повинен враховувати

певні чинники, котрі обумовлюють цей вибір. До числа чинників, котрі детермінують вибір слідчим того чи іншого організаційно-тактичного засобу, як видається, можна віднести на пізнавальному рівні – характер слідів злочину, на нормативному рівні – наявність правових підстав, на тактичному рівні – фактичну необхідність і ефективність їх застосування[3]. У свою чергу ефективність організаційно-тактичних засобів визначається, з одного боку, можливістю отримання відповідного результату, а з іншого, оптимальністю їх застосування[4].

Результативність застосування конкретного організаційно-тактичного засобу при здійсненні тієї чи іншої слідчої дії зазвичай досягається за умов обов'язкового врахування: характеру самої слідчої дії (вербальна, невербальна, комплексна); ступеня складності завдань, що підлягають розв'язанню; обсягу інформації, яка є у розпорядженні слідчого; наявності чи відсутності часу для належної підготовки до слідчої дії; професійного рівня слідчого, його пізнавальних, комунікативних та конструктивних здібностей; позиції та поведінки учасників слідчої дії; ситуації слідчої дії (безконфліктна, конфліктна, приваблива, тупикова); ступеня тактичного ризику та рівня прогнозованості поведінки учасників слідчої дії; можливості застосування науково-технічних засобів та залучення фахівців різних галузей знань до участі в слідчій дії.

Водночас при оцінці ефективності застосування певних організаційно-тактичних засобів недостатньо виходити з однієї лише констатації одержання доказової інформації. В кожному конкретному випадку важливо визначити величину, обсяг, кількість отриманих відомостей у відповідності до потенційних можливостей кожного із організаційно-тактичних засобів, що застосовуються в певній ситуації розслідування, а також необхідно з'ясувати рівень впливу цих засобів на розв'язання конфліктної ситуації, забезпечення слідчої таємниці, в тому числі таємниці джерел отримання необхідної інформації, зниження або подолання наміру протидії розслідуванню, збереження до певного моменту ще невикористаного джерела доказової інформації тощо. Звідси виникає необ-

[3] При визначенні чинників, що обумовлюють вибір слідчим необхідних організаційно-тактичного засобів, ми враховували позицію С.А.Шейфера щодо визначення найбільш доцільних слідчих дій (див.: *Шейфер С.А.* Следственные действия. Система и процессуальная форма. – М., 1981. – С. 43-45).

[4] На сьогодні більш докладно в процесуальній та криміналістичній літературі розглянуті питання ефективності провадження окремих слідчих дій (див.: *Казинян Г.С., Соловьев А.Б.* Проблемы эффективности следственных действий. – Ереван, 1987).

хідність у встановленні рівня ефективності застосування кожного конкретного організаційно-тактичного засобу.

Разом з тим оцінювати ефективність застосування організаційно-тактичних засобів лише тільки згідно отриманого результату уявляється не зовсім правильним. При цьому важливо враховувати, за допомогою яких конкретно засобів і трудових затрат досягнуто цей результат. І в цьому аспекті аксіоматичним є ствердження, що мета правосуддя повинна бути досягнута правомірними засобами й оптимальним способом. Тому ефективність окремих організаційно-тактичних засобів поряд із результатом повинна також визначатися з врахуванням оптимальності їх застосування.

Оптимальність організаційно-тактичних засобів обумовлена законністю і своєчасністю їх застосування, дотриманням необхідних у певних ситуаціях розслідування тактичних рекомендацій, використанням криміналістичної техніки і допомоги спеціалістів, детальною фіксацією одержаних результатів у відповідності до приписів кримінально-процесуального закону.

Враховуючи висловлене, можна сформулювати дві процесуальні умови, котрі визначають вибір належного організаційно-тактичного засобу для вирішення певного окремого завдання доказування: по-перше, необхідно, щоб безпосередня мета і пізнавальні можливості конкретного організаційно-тактичного засобу, що застосовується, максимально співпадали з характером тих окремих завдань, що вирішуються на певному етапі розслідування; по-друге, повинні не уклінно дотримуватися спеціальні процесуальні приписи, з якими законодавець зв'язує забезпечення оптимального режиму збирання доказів і дотримання прав осіб, що приймають участь у кримінальному процесі.

Окрім процесуальних умов, котрі визначають вибір належного організаційно-тактичного засобу, також треба виходити з його тактичної доцільності, котра, в свою чергу, зумовлена декількома ситуаціями: 1) можливістю розв'язати певне першочергове завдання доказування шляхом застосування близьких за пізнавальними можливостями організаційно-тактичних засобів; 2) необхідністю вирішення декількох близьких по важливості завдань доказування за рахунок застосування різних організаційно-тактичних засобів; 3) можливістю послідовного застосування декількох однакових або різних організаційно-тактичних засобів (тактичних комплексів).

Так, серед найбільш ефективних тактичних прийомів, що спрямовані на розв'язання конфліктних ситуацій можна назвати такі: стимулювання позитивних якостей підозрюваного,

обвинуваченого; максимальна деталізація показань; зіставлення показань з іншими доказами; оголошення показань інших осіб; пред'явлення доказів із нарощуванням їх викривної сили; пред'явлення з початку ключового доказу з роз'ясненням того, що він не є останнім; використання конфліктних стосунків між співучасниками злочину; роз'яснення положень закону.

Отже, варіативність, можливість замінити один організаційно-тактичний засіб іншим і є запорукою реалізації тактичної доцільності при обранні саме найбільш ефективного з них, наприклад від системи тактичних прийомів, яка у даній ситуації стає малоефективною, слідчий може перейти до іншої, котра в силу ситуації, що склалася, є більш необхідною та ефективною[5].

Таким чином, тактичні прийоми, рекомендації, комбінації та операції не лише утворюють систему організаційно-тактичних засобів, але й є головним інструментом розв'язання тактичних завдань, що виникають у тій чи іншій слідчій ситуації.

Аналізуючи кожний із перелічених організаційно-тактичних засобів, треба зазначити, що, не дивлячись на значну наукову та практичну значущість цих категорій, питання щодо визначення їх поняття в криміналістичній літературі залишаються дискусійними. Так, на сьогодні можна виокремити декілька підходів до визначення поняття тактичного прийому. На думку одних вчених-криміналістів зазначену категорію слід розглядати як спосіб дії, обраний слідчим з урахуванням слідчої ситуації[6], інші науковці вважать, що тактичний прийом охоплює не тільки спосіб дій, але й лінію поведінки слідчого[7] або навіть є способом вербального і невербального впливу на об'єкт (фрагмент об'єктивної дійсності, документ, предмет, людину), що сприяє ефективному збиранню та використанню інформації, оптимізації розвязання інших завдань щодо підготовки і проведення слідчої дії[8].

[5] Див.: *Богинский В.Е.* К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства: Краткие тезисы. – Х., 1978. – С. 260.

[6] Див.: *Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навчал. посібник. – К., 1994. – С. 17; *Шепитько В.Ю.* Теория криминалистической тактики: Монография. – Х., 2002. – С. 23; *Гаврилин Ю.В.* Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных преступлений в определениях и схемах: Учеб. пособие. – М., 2004. – С. 8 та ін.

[7] Див.: *Белкин Р.С.* Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград, 1993. – С. 105 та ін.

[8] Див.: *Доспулов Г.Г.* Психология допроса на предварительном следствии. – М., 1976. – С. 51; Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. В.А.Образцова. – М., 1995. – С. 282.

Щодо тактичних прийомів, то найбільш перспективним напрямком слід визнати намагання науковців розробити певні їх комплекси у відповідності до наявної ситуації, що склалася як у процесі розслідування в цілому, так і при провадженні конкретної слідчої дії зокрема. Серед цих комплексів (комбінацій – груп, блоків) особливе місце посідають системи тактичних прийомів провадження окремих слідчих дій[9]. При цьому обов'язковою умовою є те, що система тактичних прийомів процесуальної дії повинна становити не просту їх сукупність, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові компоненти взаємопов'язані, посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції[10].

У зв'язку із цим серед шляхів, що спрямовані на підвищення ефективності застосування тактичних прийомів, можна назвати такі: визначення характеру тактичних прийомів, їх конкретного змісту та призначення; визначення максимально вичерпного переліку тактичних приймів стосовно кожної слідчої дії; здійснення типізації ситуацій слідчих дій; розроблення оптимальної послідовності (алгоритмів) реалізації тактичних прийомів, їх комплексів (систем, комбінацій) відповідно до кожної типової ситуації.

Поряд з проблемами щодо тактичних прийомів не вирішеними залишаються й окремі питання, які стосуються такого організаційно-тактичного засобу як тактична операція. Йдеться не лише про з'ясування визначення цієї відносно нової категорії, а й про існування цього терміну взагалі, оскільки в криміналістичній літературі були запропоновані й інші. Так, Р.С. Белкін сукупність слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, що спрямовані на вирішення певного тактичного завдання, називав "тактичною комбінацією"[11]. На думку Г.А.Матусовського, більш доцільним є вживання терміну "криміналістичні операції" як своєрідних комплексів дій слідчого, спрямованих на вирішення тактико-криміналістичних та методико-криміналістичних завдань. Перший різновид криміналістичних комплексів дій слідчого має яскраво виражений тактичний характер, тоді як

[9] Див.: *Шепитько В.Ю.* Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х., 1995.

[10] Див.: *Шепітько В.Ю.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х., 2007. – С. 123.

[11] Див.: *Белкин Р.С.* Курс криминалистики. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М., 1997. – С. 202-208.

другий виходить за межі вирішення суто тактичних завдань і охоплює відповідні етапи розслідування, а в деяких випадках спрямований на вирішення навіть стратегічних завдань[12].

Водночас засновники концепції тактичної операції виходили з того, що вона є: 1) сукупністю тактичних засобів реалізації методів розслідування; 2) засобом реалізації взаємодії слідчого з органами дізнання, державними установами й організаціями, окремими громадянами, необхідність у чому виникає при вирішенні завдань розслідування; 3) організаційним і тактичним засобом ліквідації протидії з боку правопорушника; 4) засобом алгоритмізації процесу розслідування злочинів; 5) засобом реалізації тактичних прийомів, що вимагають сукупності дій слідчого та представників інших органів[13].

Поява в криміналістиці категорії "тактична операція" була викликана в першу чергу потребами практики щодо необхідності комплексного провадження слідчих, оперативно-розшукових, ревізійних та інших дій з метою вирішення таких завдань, розв'язання яких іншими, не сукупними засобами просто неможливо. Саме ці чинники стимулювали науковців до розробки концепції тактичних операцій і запровадження її положень у практику розслідування злочинів. Як відзначає В.О.Коновалова, "на сьогодні серед теоретичних проблем криміналістичної тактики викликає інтерес концепція тактичних операцій як своєрідної форми розслідування, що об'єднує організаційні, слідчі та оперативно-розшукові дії для швидкого й ефективного вирішення слідчих завдань"[14].

Під час формування концепції тактичних операцій висловлювалась вельми смілива ідея стосовно того, що методика розслідування різноманітних категорій злочинів у значному ступені повинна будуватися на розробленні лише комплексів тактичних операцій, що істотно змінить зміст методики, зробить її більш корисною для практичної діяльності по розслідуванню злочинів[15]. Але на сьогодні поки що ані теорія, ані практика не підтримали

[12] Див.: *Матусовский Г.А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. – Х., 1999. – С. 154.

[13] Див.: *Дулов А.В.* Тактические операции при расследовании преступлений. – Мн., 1979. – С. 43-44; *Лаврухин С.В.* Выбор тактических операций в типичных ситуациях расследования умышленных убийств // Алгоритмы и организация решений следственных задач: Сб. науч. тр. – Иркутск, 1982. – С. 67-70.

[14] *Коновалова В.Е.* Концепция криминалистической тактики: прогнозы развития // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. практ. конф. – Х., 2003. – С. 68.

[15] Див.: *Дулов А.В.* Вказ. праця. – С. 53.

категоричні пропозиції А.В.Дулова. Ось чому в криміналістиці поряд існують дві побудови: системи слідчих дій і тактичні операції. Причому кожна з них має своє функціональне призначення. Якщо перша спрямована на вирішення загальних, стратегічних завдань розслідування, то друга – на вирішення завдань тактичних. Так, проблемній ситуації, що характеризується відсутністю необхідних відомостей про злочинця, відповідає стратегічне завдання щодо встановлення його особи, яке вирішується за рахунок проведення оптимальної системи відповідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Водночас встановлення особи злочинця передбачає необхідність вирішення і певних тактичних завдань, які продиктовані даною слідчою ситуацією, зокрема необхідністю перевірки стосунків потерпілого. Останнє завдання, тактичне за своєю сутністю, вирішується за допомогою спеціально організованої тактичної операції.

Отже, в усіх випадках тактичні операції є засобом вирішення саме тактичних завдань, а тому повинні розроблятись у контексті формування відповідної видової або підвидової методики (мікрометодики), тобто вони мають бути їх невід'ємною складовою. Крім того, вони повинні бути максимально "прив'язані" до типових слідчих ситуацій і виходити із конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим. Головним є не те, яку назву мають ці тактичні операції, а які слідчі дії й оперативно-розшукові заходи входять до їх структури, на вирішення яких завдань вони спрямовані та в якій послідовності виконуються.

Розглядаючи проблематику організаційно-тактичних засобів необхідно зазначити, що їх ефективність залежить не тільки від якості проведених наукових досліджень у цій сфері, але й від практики застосування слідчими розроблених засобів під час конкретного акту розслідування. І в цьому аспекті особливого значення набувають питання щодо слідчих помилок, оскільки існує прямий зв'язок між результативністю невідкладних слідчих дій і розв'язанням завдань кримінального судочинства, тому що результат, якщо він не випадковий, є закономірним наслідком кваліфікованого проведення тієї чи іншої слідчої дії, вмілого застосування конкретного організаційно-тактичного засобу. Звідси стає зрозумілим підвищення зацікавленості до якості провадження таких слідчих дій як огляд місця події, допит, обшук, виїмка та мінімізації при цьому слідчих помилок, під якими більшість науковців розуміє відступ або невірне застосування кримінального чи кримінально-процесуального законодавства, а також

відповідних криміналістичних рекомендацій[16]. Самі помилки за природою походження прийнято поділяти на гносеологічні, організаційні, правові, процесуальні, криміналістичні.

Ось чому вузькою й однобічною слід визнати думку К.В. Степанова, котрий під слідчою помилкою розуміє будь-які дії чи рішення слідчого при здійсненні розслідування по кримінальній справі, що набули вираження у відхиленнях від вимог кримінально-процесуального закону[17]. Помилки, що виникають при прийнятті процесуального рішення – це тільки "вершина айсбергу", основну, підводну його частину складають помилки в розумовій, пізнавальній діяльності, зокрема при висуненні і перевірці версій, оцінці доказів, провадженні окремих слідчих дій тощо. В цьому плані правий О.Я.Баєв, коли наголошує, що можна повністю дотриматися всіх норм кримінально-процесуального закону, у точній відповідності до них провести всі слідчі та судові дії і ні на крок не наблизитися до розкриття злочину і доказування винності особи, що його вчинила[18].

Серед причин, що призводять до слідчих помилок під час розслідування в першу чергу треба назвати такі: відсутність належного практичного досвіду та теоретичного рівня підготовки; невміння організувати свою роботу; відсутність належного методичного і науково-технічного забезпечення організації досудового слідства; перевантаження слідчих працівників.

Отже, ефективність організаційно-тактичних засобів залежить не лише від якості наукових розробок у цій сфері знань, але й від умілого їх застосування працівниками слідчих органів, за умови мінімізації помилок з боку останніх.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 5 від 23.05.2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор **В.Ю. Шепітько**

[16] Див.: *Марченко А.Б.* Слідчі помилки та шляхи їх подолання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 7.

[17] Див.: *Степанов К.В.* Проблемы качества предварительного расследования: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2004. – С. 17.

[18] Див.: *Баев О.Я.* Уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество. – М., 2007. – С. 88.

УДК 343.98

Л.П. Ковтуненко, асистент кафедри спеціально-правових дисциплін Полтавського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ АЛГОРИТМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО В СИТУАЦІЯХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ХОДІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМОЇ СЛІДЧОЇ ДІЇ

Одним з ефективних шляхів процесу оптимізації організації та провадження слідчих дій є необхідність впровадження алгоритмів у слідчу діяльність.

На сьогодні у криміналістиці спостерігається тенденція до формування основ криміналістичної алгоритмізації[1]. При цьому, в літературних джерелах головна увага акцентується на необхідності дослідження загальних положень алгоритмізації, тоді як розробка алгоритмізації діяльності слідчого при розв'язанні ситуацій, що виникають у ході здійснення окремих слідчих дій, фактично залишається поза сферою наукового інтересу. Більше того, деякі автори, розуміючи алгоритмізацію, не пов'язують її зі слідчою ситуацією[2]. Зокрема, Г.О. Зорін криміналістичну алгоритмізацію розглядає як «систему приписів, заснованих на системі правил, послідовність виконання яких приносить позитивний результат, знижує ризикогенність, створює максимальну ефективність просторово-часового виконання дії»[3]. Іншої думки дотримуються вчені, які вважають, що алгоритмізація – це всеохоплююча система залежних від слідчої ситуації слідчих та інших дій, а також їх комплексів, побудованих в оптимальній послідовності на підставі пріоритетів[4].

Дійсно, в діях, що проводяться під час розкриття та розслідування злочинів, вбачається залежність їх здійснення від пев-

[1] Проблеми алгоритмізації досліджувалися такими криміналістами як Р.С. Бєлкін, В.В. Бірюков, Г.Л. Густов, Г.О. Зорін, В.О. Коновалова, М.С. Польовий, М.С. Селіванов, Є.П. Іщенко, К.О. Сливінський, О.С. Шаталов та іншими вченими.

[2] Див.: *Асташкина Е.Н.* Криминалистические алгоритмы в расследовании квартирных краж: Учебное пособие / Е.Н. Асташкина, Н.А. Марочкин. – М.: Юрлитинформ, 2003. – С. 48; *Шаталов А.С.* Понятие криминалистической алгоритмизации и программирования расследования преступлений / А.С. Шаталов // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 38.

[3] *Зорин Г.А.* Криминалистическая методология (Фундаментальная криминалистика XXI века) / Г.А. Зорин. – Мн.: Амалфея, 2000. – С. 428–429.

[4] Див.: *Ищенко Е.П.* Алгоритмизация расследования преступлений – актуальная проблема криминалистики / Е.П. Ищенко, К.О. Сливинский // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе: Матер. межд. науч. конф. / РИО БашГУ. – Уфа, 2003 – Ч. 1. – С. 99.

ної ситуації, що складається на даний момент часу. При цьому, аналізуючи цей факт, можна стверджувати про існування наявних закономірностей поведінки та дій учасників кримінального процесу в тій чи інший ситуації. Відбувається свого роду програмування діяльності зазначених осіб на підставі повторюваності явищ, наявності в них внутрішніх закономірностей, тобто йдеться про зв'язок криміналістичних алгоритмів із слідчими ситуаціями і про те, що «основна проблема алгоритмізації розслідування лежить саме в різноманітності слідчих ситуацій»[5].

Специфіка слідчої діяльності не виключає, а навпаки передбачає можливість побудови алгоритмів щодо певних етапів розслідування та ситуацій слідчих дій. Так, у ході здійснення окремих слідчих дій слідчий стикається з наявністю певних ситуацій, що вимагають від нього адекватного сприйняття, оцінки та вирішення їх шляхом здійснення низки послідовних дій. Як вірно зазначає М.П. Яблоков, «у розслідуванні можна виявити масу однотипних ситуацій і відповідних ним дій слідчого, які можуть бути використані для створення алгоритму розслідування в типових слідчих ситуаціях»[6].

Отже, алгоритмізація діяльності слідчого можлива лише за умови визначення типових ситуацій. При цьому треба враховувати те, що неоднорідність і неповторність конкретних ситуацій істотно ускладнює процес їх розробки. Водночас, це не є підставою для відмови від алгоритмізації розслідування, оскільки при всій формалізації алгоритм зберігає евристичний характер, що забезпечує свободу прийняття рішення слідчим на будь-якій стадії розслідування[7]. Тому, алгоритм не може бути вичерпним, залишаючи місце як для творчості при його оцінці слідчим, так і для практичного застосування[8].

---

[5] *Бирюков В.В.* Алгоритмизация расследования. Задачи и проблемы / В.В. Бирюков // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України: Науково-теоретичний журнал / Луганська академія внутрішніх справ МВС України. – Луганськ, 2004. – Випуск 1. – С. 195.

[6] *Яблоков Н.П.* Совершенствование методических основ расследования преступлений / Н.П. Яблоков // Советское государство и право. – 1976. – № 2. – С. 70.

[7] Див.: *Соколенко М.О.* Алгоритмізація як засіб вдосконалення методики розслідування злочинів у сфері господарської діяльності / М.О. Соколенко // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: Матер. наук.-практ. конференції, Харків, 5-6 жовтня 2005 року / Ред. кол.: *В.В. Сташис* (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссроуд, 2006. – С. 186.

[8] Див.: *Коновалова В.* Алгоритмізація в теорії криміналістики / В. Коновалова // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2007. – № 1 (48). – С. 171.

Таким чином, алгоритмізація діяльності слідчого має як об'єктивний характер, що виражається в наявності строго формалізованих правил і операцій, так і суб'єктивний, творчий початок у процесі проведення слідчої дії. Як вважають В.О. Коновалова та О.М. Сербулов, творчий характер завдань що вирішуються, як і творчий характер їх рішень, зовсім не означають того, що вони не піддаються обліку і не володіють деякою типовістю. Остання існує і дозволяє, зрозуміло, обмежено складати деякі алгоритми (схеми), що володіють більшою або меншою рухомістю стосовно вирішення певних завдань у проблемній ситуації[9].

Що стосується дослідження алгоритмів слідчої діяльності, то на сьогодні в криміналістичній літературі існує декілька спроб побудувати конкретні алгоритми[10]. Водночас, наявність незначних наукових розробок щодо створення та впровадження алгоритмів діяльності слідчого вимагають більш поглибленого дослідження даної категорії на теоретичному рівні. При цьому, побудова алгоритму діяльності слідчого повинна охоплювати не тільки визначення загальних положень даної категорії, але й вимагає нагальної потреби у створенні більш деталізованих алгоритмів дій слідчого в різноманітних ситуаціях, що виникають у ході проведення окремих слідчих дій. Як вважає В.Л. Синчук, «саме ця обставина обумовлює їх цінність, тобто чим більше варіантів дій, чим детальніше вони розписані, тим вища якість самого алгоритму»[11].

Ситуаціям слідчих дій властивий динамічний характер, тому передбачити всі ситуації, що виникають при їх провадженні, неможливо. Проте їх аналогічність, стандартність надає підстави певною мірою алгоритмізувати дії слідчого. З урахуванням алгоритму діяльності слідчого в певній ситуації, слідчий припускає майбутню лінію поведінки учасника слідчої дії, і відповідно обирає свою власну поведінку, при цьому застосовуючи комплекс тактичних прийомів як засобів впливу на ситуацію слідчої дії, тобто, алгоритми виступають своєрідним акумулятором досвіду слідчого, підвищують ефективність його діяльності, перетворюють її на

---

[9] Див.: *Коновалова В.Е.* Следственная тактика: принципы и функции / В.Е. Коновалова, А.М. Сербулов. – К.: РИО МВД УССР, 1983. – С. 69.

[10] Див: *Власенко Н.В.* Сущность и тактика проверки показаний на месте / Н.В. Власенко, В.В. Степанов – М.: Юритинформ, 2004. – С. 26 – 27; *Цыпленкова Е.В.* Тактика проверки показаний обвиняемого на предварительном следствии: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Е.В. Цыпленкова; Свердловский Ордена Трудового Красного Знамени юрид. ин-т. – Свердловск, 1991. – С. 10; та інші.

[11] *Синчук В.Л.* Алгоритмізація і творчий елемент у діяльності слідчого / В.Л. Синчук // Проблеми законності / Нац. юрид. акад. України. – Х., 2002. – Вип. 57. – Вип. 57. – С. 183.

програмно-керовану й більш контрольовану, створюють відповідні умови щодо її автоматизації там, де це можливо й необхідно[12].

Істотним моментом впровадження алгоритмів у практичну діяльність є сама процедура їх розробки. На сьогодні в криміналістичній літературі існує декілька підходів до процесу розробки криміналістичних алгоритмів. Так, О.М. Асташкіна та М.О. Марочкін, узагальнюючи запропоновані в літературі підходи, виділяють наступні етапи: 1) аналіз інформації про злочини одного виду, на підставі яких будуть будуватися алгоритми їх розслідування; 2) виділення типових слідчих ситуацій, що виникають на різноманітних етапах розслідування (початкового, наступного, заключного); 3) визначення завдань розслідування, що характерні для кожної типової слідчої ситуації; 4) визначення засобів вирішення типових завдань розслідування відповідно до виду алгоритму; 5) визначення методу побудови алгоритму; 6) побудова алгоритму; 7) експериментальна перевірка та оперативна корекція побудови типових алгоритмів відповідно до умов типової слідчої ситуації; 8) впровадження створених криміналістичних алгоритмів та програм у практику розслідування злочинів як на паперовому носії, так і в електронному варіанті з використанням ЕОМ[13].

В свою чергу, Є.П. Іщенко та К.О. Слівінський зазначають, що «в цілому є два варіанти створення криміналістичних алгоритмів стосовно не тільки алгоритмізації проведення окремих слідчих дій, але і до всієї криміналістичної алгоритмізації. Перший: коли до уваги береться окрема дія (тактичний прийом) – вона визначається в чистому вигляді, виділяється із загальної системи – і для неї формуються всі варіанти ситуацій, в яких вона застосовується, а потім ці ситуації представляються як набір критеріальних чинників. Другий варіант: до уваги береться окрема ситуація, що вичленовується в чистому вигляді зі слідчої, а потім підбираються дії для її оптимального вирішення»[14].

На нашу думку, при розробці алгоритмів діяльності слідчого при розв'язанні ситуацій, що виникають у ході здійснення

[12] Див.: *Синчук В.Л.* Вказ. праця. – С. 181.

[13] Див.: *Асташкина Е.Н.* Криминалистические алгоритмы в расследовании квартирных краж: Учеб. пособие / Е.Н. Асташкина, Н.А Марочкин. – М.: Юрлитинформ, 2003. – С. 14–19.

[14] *Ищенко Е.П.* Алгоритмизация следственных действий: общий подход [Электронный ресурс] / Е.П. Ищенко, К.О. Сливинский // Проблемы теории криминалистики: Академический юридический журнал. / Иркутское областное государственное научно-исследовательское учреждение «Институт законодательства и правовой информации». – Иркутск, 2001. – № 4 (10) (октябрь-декабрь) 2002 г. – Режим доступа: http://www.izpi.ru/aum.php?a=101&u=16 – Загл. с экрана.

окремих слідчих дій, до уваги повинен братися другій варіант. При цьому, процес розробки алгоритмів діяльності слідчого буде складатися з таких *етапів:*

– аналіз слідчої дії;

– виділення ситуації у ході проведення слідчої дії;

– визначення завдань слідчої дії, що характерні для кожної типової ситуації;

– визначення засобів вирішення типових завдань (тактичних прийомів чи їх комплексів), спрямованих на розв'язання ситуації, що виникла;

– побудова алгоритму діяльності слідчого;

– перевірка відповідності побудованого алгоритму діяльності слідчого в певній ситуації слідчої дії;

– впровадження алгоритму в практичну діяльність слідчого.

При розробці алгоритму дій слідчого в ситуаціях, що виникають у ході проведення окремої слідчої дії, слід враховувати ознаки, що повинні бути йому притаманні. До цих ознак можна віднести:

1) алгоритм повинен бути *критеріально залежним,* тобто діяльність слідчого повинна залежати від певної ситуації, оскільки застосування того або іншого тактичного прийому або їх комплексів в рамках проведення слідчої дії визначається ситуацією;

2) алгоритм повинен бути *поетапним,* тобто складатися з декількох етапів, що передбачають послідовне виконання дій слідчим до вирішення поставленого завдання;

3) алгоритм повинен бути *оптимальним,* тобто передбачати найбільш оптимальні моделі поведінки слідчого в ситуації, що склалася на момент проведення слідчої дії;

4) алгоритм повинен бути *чітким та лаконічним,* тобто мати опис процедури застосування комплексів тактичних прийомів у відповідній ситуації у вигляді певної навчальної програми;

5) алгоритм повинен бути *простим у застосуванні,* тобто зрозумілим для виконавця незалежно від рівня його професійної підготовки.

Отже, алгоритмізація діяльності слідчого щодо певних ситуацій слідчих дій здатна підвищити ефективність їх провадження та сприятиме вирішенню складних завдань, що пов'язані з процесом доказування по кримінальній справі.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри спеціально-правових дисциплін Полтавського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 1 від 01.09.2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук., професор ***В.А. Журавель***

УДК 343.98

Г.К. Авдєєва, к.ю.н., пров. наук. співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МЕТОДІВ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Методом експертизи (експертного дослідження) є система логічних та (або) інших інструментальних операцій (способів, прийомів), спрямованих на отримання даних для вирішення питання, яке стоїть перед експертом[1]. Класифікація методів експертизи передбачає розподіл методів за різними підставами, у тому числі за ступенем їхньої спільності й взаємозалежності в ході реалізації[2].

Методи судової експертизи умовно поділяються на методи наукової діяльності, які використовуються під час розробки теоретичних й експериментальних проблем, і методи, що застосовуються в практичній експертній діяльності (під час провадження експертиз)[3].

Залежно від мети пізнання конкретних обставин розслідуваної події експерт на кожному етапі дослідження вибирає певний алгоритм методики, що на практиці найчастіше охоплює елементи методик вирішення різних класів завдань. У кожному роді (виді, підвиді) судових експертиз матеріальних слідів злочину метою може стати вирішення кожного із завдань, а способом – пізнавальні засоби всіх трьох підходів – ідентифікаційного, діагностичного й ситуаційного[4].

Питанням класифікації методів судової експертизи присвячені роботи І.В. Постіки, О.І. Вінберга, О.Р. Шляхова, Т.В. Авер'янової, О.Р. Росинської.

Т.В. Авер'яновою з урахуванням сучасного розвитку науки й техніки, інтеграції знань і специфіки об'єктів дослідження була побудована така класифікація методів судово-експертного дослідження:

[1] Словарь основных терминов судебных экспертиз. – С. 43.
[2] Там же. – С. 35.
[3] Див.: *Зинин А.М., Майлис Н.П.* Судебная экспертиза. – С. 32.
[4] Див.: *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. В 3 т. – М.: Юрид. лит., 1987. – Т. 1: Общая и частные теории. – С. 172; *Сегай М.Я., Стринжа В.К.* Типология экспертных задач: методологические аспекты. – С. 13-14. та ін.

- всеохоплюючий метод – матеріалістична діалектика;
- загальні методи: спостереження, порівняння, опис, вимірювання, експеримент, моделювання, історичний;
- окремо наукові;
- спеціальні (монооб'єктні)[5].

За класифікацією О.Р. Росинської система методів судової експертизи є такою:

1) методи логіки;

2) загальнонаукові методи, що застосовуються при провадженні експертиз;

3) загальноекспертні методи (монометоди) та комплекси методів;

4) окремоекспертні методи[6].

Вказані підстави класифікації не є вичерпними. Класифікація методів може бути створена за умовами їх застосування, стадіями експертного дослідження та іншими засадами[7].

На початкових етапах розвитку судової експертизи основними методами дослідження речових доказів були методи, які використовувались у криміналістиці. Поряд з розвитком всіх галузей науки й техніки та інтеграцією знань методи технічних наук усе ширше стали використовуватися під час дослідження речових доказів. У цей час у судовій експертизі використовується найбагатший арсенал як методів, що впроваджені в криміналістику з усіх галузей науки й техніки, так і спеціальні методи, розроблені для дослідження окремих об'єктів експертизи з метою вирішення певних завдань[8]. Науково-технічний прогрес обумовив прискорений розвиток теорії, методів і засобів судової експертизи[9]. Так, використання комп'ютерних технологій в експертній діяльності дозволяє автоматизувати низку операцій,

[5] Див.: *Аверьянова Т.В.* Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы новых методов судебной экспертизы. – С. 48.
[6] Див.: *Россинская Е.Р.* Концептуальные основы теории неразрушающих методов исследования вещественных доказательств. Автореф дис... д-ра юрид. наук. – М., 1993. – С. 14; *Вона же.* Рентгеноструктурный анализ в криминалистике и судебной экспертизе. – К.: КГУ, 1992. – 220 с.
[7] Энциклопедия судебной экспертизы / Под ред В.А. Аверьяновой, Е.Р. Россинской. – С. 226.
[8] Див.: *Винберг А.И., Шляхов А.Р.* Общая характеристика методов экспертного исследования: Общее учение о методах судебной экспертизы // Сб. научн. тр. ВНИИСЭ. – М.: ВНИИСЭ, 1977. – №28. – С. 54-94; Классификация основных методов судебной экспертизы. – М.: ВНИИСЭ, 1982. – 174 с.
[9] Див.: *Зинин А.М., Майлис Н.П.* Судебная экспертиза. – С. 150.

у тому числі безпосередньо пов'язаних з ідентифікацією й діагностикою об'єктів експертного дослідження[10].

Метод порівняння завжди застосовується при проведенні ідентифікаційних судово-експертних досліджень. Порівняння може здійснюватися як простим (візуальним) способом, так і з використанням порівнювальних мікроскопів, приладів та сучасної комп'ютерної техніки, що дозволяють досліджувати об'єкти за певними ознаками. Так, для порівняння на якісному та кількісному рівнях гарнітури шрифтів поліграфічної продукції найбільш зручним інструментом є персональний комп'ютер зі сканером. Після сканування необхідних фрагментів тексту для виміру кутів і лінійних розмірів елементів шрифту використовується інструмент «міра» графічного редактора Adobe Photoshop[11].

В експертній діяльності спостереження носить безпосередній характер і здійснюється як без застосування технічних пристроїв, так і з їхнім застосуванням з метою розширення меж і можливостей спостереження. Зокрема, ідентифікація знарядь та інструментів за їх слідами проводиться методами спостереження та порівняння із застосуванням оптичних мікроскопів з різним збільшенням. Мікроскопічне дослідження при збільшенні від 100 до 50 000 разів дозволяє дослідити об'єкти біологічного походження, встановити їх родову (групову) належність та механізм руйнування.

На описі, порівнянні, вимірі, експерименті, моделюванні й математичних методах ґрунтуються схеми вирішення ідентифікаційних, класифікаційних, діагностичних і ситуаційних завдань судової експертизи.

Евристичний[12] метод поєднує групу індуктивних методів нетрадиційного творчого вирішення розумових завдань. Він є ефективним як при практичному слідчому й оперативно-розшуковому пізнанні, так і при експертному дослідженні в умовах малої інформативності факту, події або явища, що пізнається[13]. Ці положення підтримує В.О. Коновалова, стверджуючи, що в практичній діяльності експерт ставить перед собою завдання, які відносяться до методики дослідження – необхідності й можливості застосування тих методів (або їхнього комплексу), які дозволять вирішити як загальне завдання, так і застосувати особисті підходи до їх вирішення. Дослідження передбачає діяльність, пов'язану з уявним моделюванням передбачуваного дослідження, визначенням певного шляху вирішення або обрання методу спроб і помилок, що має метою вибирати методи для пошуку найбільш оптимального з них. Судово-експертне дослідження є особистим видом пізнавальної діяльності у специфічній галузі, тому в його основі лежать такі діалектичні категорії, як аналіз і синтез, причина і наслідок, сутність і явище, тотожність і відмінність тощо.[14]

У зв'язку з виникненням нових об'єктів судової експертизи (зокрема, комп'ютерної техніки, програмних засобів, об'єктів інтелектуальної власності та ін.) виникла потреба у вирішенні нових експертних завдань, що потребує використання нових, нетрадиційних методів експертизи. Використання в експертній практиці комп'ютерних технологій сприяло модифікації традиційних методів експертного дослідження. Сьогодні вже виділилися такі складові експертного методу: технічні засоби, методи пізнання, науковий потенціал і практичний досвід суб'єкта пізнання – експерта.

Вірною є думка Н.П. Майліс про те, що використання методів і прийомів трасології знаходить широке застосування в різних видах експертиз[15]. В основу розробки методу встановлення способу виготовлення виробів масового виробництва покладено методи, що існують у трасології. Зокрема, кустарно виготовлена голограма завжди буде відрізнятися від голограми-оригіналу. Ці відмінності встановлюються в процесі експертного дослідження. З іншого боку, при тиражуванні голограм з нікелевої матриці завжди повторюється той самий субмікронний рельєф[16]. Зокрема, голографічні зображення на контрольних мар-

---

[10] Див.: *Бирюков В.В.* Возможности использования компьютерных технологий для идентификации объектов при производстве криминалистических экспертиз // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Х.: Гриф, 2003. – С. 275.

[11] Див.: *Петров С.М.* Применение измерительных методов для идентификации гарнитуры шрифта // Современное состояние и перспективы развития новых направлений судебных экспертиз в России и за рубежом: материалы международ. науч.-практ. конф. – Калининград: Янтарный сказ, 2003. – С. 336.

[12] Евристика – наука, що вивчає творчу діяльність. – Словник іншомовних слів. – К.: Радянська енциклопедія, 1975. – С. 231.

[13] *Зорин Г.А.* Криминалистическая эвристика: В 2 т. – Гродно: Грод. ун-т, 1994. – Т. 1. – 210 с.

[14] Див.: *Коновалова В.Е.* Решение экспертных задач в экспертном исследовании // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Вип. 3. – Збірник науково-практичних матеріалів. – Х.: Право. – 2003. – С. 32-35.

[15] Див.: *Майлис Н.П.* О роли методологической функции частных криминалистических теорий // Роль и значение деятельности Р.С. Белкина в становлении современной криминалистики: Материалы Международной научной конференции (к 80-летию со дня рождения Р.С. Белкина). – М.: Академия управления МВД РФ, 2002. – С. 76.

[16] Див.: *Прохоров-Лукин Г.В., Кириченко И.А.* Судебная экспертиза объектов интеллектуальной собственности в области фармацевтики // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. Матеріалів міжнарод. наук.-практ. конференції (м. Харків, 19-20 червня 2002 р.) – Х.: Право, 2002. – Вып. 2. – С. 572.

ках України мають мікротексти з розміром знаків 150-25 мкм.[17] Тому дуже широко використовуються під час судово-експертного дослідження голограм фотографічні методи, зокрема мікрофотозйомка. За допомогою мікрофотозйомки можна відрізнити не тільки оригінальну марку від підробленої, але й диференціювати голографічні марки за заводами-виробниками.

Під час вирішення більшості експертних завдань експерт використовує моделювання як метод наукового пізнання.

Термін «модель» використовується криміналістами з початку 70-х років завдяки роботам Г.Л. Грановського й І.М. Лузгіна. Різні аспекти використання моделювання в криміналістиці, слідчій і експертній практиці розроблялися Г.О. Густовим, В.Я. Колдіним, Н.С. Полевим, О.П. Леоновим, В.Ф. Орловою та іншими вченими.

Модель – це така розумова або матеріальна система, яка відображає або відтворює об'єкт дослідження та здатна замінити його так, що її вивчення надасть нам нові відомості про цей об'єкт[18]. Модель у процесі пізнання виступає як «середня ланка» між об'єктом пізнання, що є в дійсності, й суб'єктом, який його пізнає. Моделювання в криміналістиці – це метод утворення уявної або матеріальної моделі, яка має необхідну для дослідження подібність з оригіналом[19].

Під час утворення уявної або матеріальної моделі об'єкту дослідження експерт, як правило, спирається на інформацію типового характеру, що є в літературних та інформаційних джерелах, відомості про ознаки технологічного походження, ознаки інших матеріальних зразків аналогічних об'єктів тощо, що є у спеціально створених довідково-інформаційних фондах.

Однак не слід переоцінювати роль моделювання під час судово-експертного дослідження, оскільки це лише один із загальнонаукових методів пізнання. У зв'язку з постійним розвитком промисловості, зміною асортименту продукції, відбуваються зміни її ознак, отже, модель зразка продукції, що має певну сукупність ознак, з часом також змінюється. Тому роботу з оновлення та доповнення довідково-інформаційних фондів стосовно зразків підошов взуття, снарядів, розсіювачів фар та ін. не доцільно припиняти.

[17] Див.: Защитные свойства голограмм. – 2005, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fpy-holo.ru/technology.html – 25.06.2005.

[18] Див.: *Штофф В.Л.* Моделирование и философия. – М.: Наука, 1966. – С. 97.

[19] Див.: *Волчецкая Т.С.* Криминалистическая ситуалогия: Монография / Под ред. проф. Н.П. Яблокова. – М.; Калининград: Калинингр. ун-т., 1997. – С. 125.

У зв'язку зі специфікою об'єктів дослідження часто питання, що поставлені органами слідства (суду) на вирішення експерта, неможливо вирішити в повному обсязі за допомогою методів однієї галузі знань. При впровадженні методів природничих наук у судову експертизу вони неминуче трохи змінюються. Застосування будь-якого методу, що веде до досягнення певної мети, спирається на вже досягнуті знання й накопичений практичний досвід[20].

Зокрема, встановити факт контактної взаємодії транспортного засобу і тіла людини можна за допомогою комплексної експертизи, що проводиться судовими трасологами (дослідження слідів на частинах транспортного засобу), хіміками (дослідження мікрочасток лакофарбових матеріалів та скла на одязі потерпілого), біологами (дослідження волокон тканини на частинах автомобіля), судовими медиками (дослідження пошкоджень тіла людини та пошкоджень одягу) та ін.

На експертне дослідження часто надходять зразки підроблених етикеток лікувальних засобів, автозапчастин, харчових продуктів, лікеро-горілчаних виробів тощо. Сучасні програмні засоби дозволяють здійснювати несанкціоноване сканування, «редагування» зображення оригінальної поліграфічної етикетки, змінення його окремих елементів та контрасту зображення, масштабу, повертати зображення і/або його елементи на необхідний кут, відбивати дзеркально[21]. Тому сучасні комп'ютерізовані методи судової експертизи з техніко-криміналістичного дослідження документів, що дозволяють зробити розмітку ознак зображень та виміри, використовуються при дослідженнях поліграфічного оформлення товарів.

Специфічні ознаки нових технологій цифрового офсетного й трафаретного друку, які відображаються на поліграфічних етикетках товарів, дозволяють проводити диференціацію різних способів друку, вирішувати питання про групову належність оперативної поліграфічної техніки, ідентифікацію друкованої форми. Ознаки зображення визначаються низкою параметрів (рівнем амортизації принтера, програмним забезпеченням принтера й комп'ютера, розмірами крапок, складом і кольором чорнил, якістю паперу. Ці

[20] Общее учение о методах судебной экспертизы: Сб. науч. тр. / Под общей ред. Винберга А.И., Шляхова А.Р. – М.: ВНИИСЭ, 1978. – № 28. – С. 59.

[21] Див.: *Зинин А.М.* Проблемы судебно-портретной экспертизы // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы: Докл. и сообщ. на междунар. конф. «Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе» (6-10 сентября 2004 г.). – М.; Нижний Новгород, 2004. – С. 89.

загальні і окремі ознаки відображаються в зображеннях етикеток товарів та досліджуються судовими експертами.

Метод застосування цифрової фотографії звільнив експерта від процесу експонування й обробки світлочутливих матеріалів, дозволив одержати фотозображення досліджуваних об'єктів за короткий час. На відміну від традиційної фотографії, де зображення сприймається світлочутливим шаром фотоплівки, у цифровій фотографії роль світлоприймача виконує електронна поверхня – прилад із зарядним зв'язком. Такий спосіб відбиття зображення об'єкта дає можливість одержати його копії (відбитки) на широкому колі носіїв: магнітному диску комп'ютера, компакт-диску, термопапері, звичайному папері тощо. Сучасні засоби друку дозволяють одержувати зображення високої якості. Зображення, записані в електронному вигляді, можна зберігати тривалий час, а при наявності автоматизованих систем пошуку їхнє перебування у великому архіві є дуже зручним для дослідника. Зокрема, так експерти зберігають зображення натурних зразків розсіювачів фар транспортних засобів, підошов взуття та ін.

Джерелом формування експертних методів є природничі й технічні науки, право, потреби слідчої й судової практики, промисловість, побут тощо, тому відбувається інтеграція[22] знань із різних галузей людської діяльності в судову експертизу. Інтеграція знань при проведенні судових експертиз різних видів – це використання теоретичних й емпіричних положень (методів, засобів) різних наук і розробка на їхній основі своїх інтеграційних знань. На думку багатьох вчених, прогрес сучасної науки тісно пов'язаний з посиленням процесів диференціації та інтеграції наукових знань. С.Ф. Бичкова зазначає, що інтеграційні процеси в судовій експертизі обумовлені насамперед зовнішніми чинниками, у тому числі – потребами практики судочинства у вирішенні нових завдань і дослідженні нових об'єктів[23]. Це призводить, з одного боку, до появи нових, найбільш ефективних прийомів і методів пізнання різних властивостей об'єктів дослідження. З іншого боку, методи, розроблені будь-якою однією наукою, використовуються в інших галузях знання, синтезуючись і становлячись загальними для них. У результаті відбувається збагачення методів

[22] Інтеґрація – зближення і зв'язок наук, що відбуваються поряд з їхньою диференціацією. – Большая советская энциклопедия. – М.: Советская Энциклопедия, 1976. – Т. 10. – С. 308.

[23] Див.: *Бычкова С.Ф.* Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. – Алматы, 1994. – С. 92.

кожної науки[24]. Так, всі зазначені вище методи криміналістики використовуються в судовій експертизі, й навпаки, багато спеціальних методів судової експертизи знаходять своє застосування в криміналістиці. О.І. Вінберг і Н.Т. Малаховська пишуть, що експертні методи повинні відповідати вимогам ефективності й надійності. Досить важливим також є максимальне збереження об'єктів дослідження і його ознак[25]. Всі методи криміналістики й судової експертизи мають право на існування тільки за умови відповідності кримінально-процесуальному законодавству й нормам етики, науковій обґрунтованості й вірогідності результатів, простоті й безпеці, ефективності. Такі якості мають ті методи судової експертизи, які були запроваджені в експертну практику, пройшли наукове узагальнення експертних проваджень й апробацію нових методів і методик експертного дослідження експертними установами МЮ й/або МВС України.

При впровадженні методу якої-небудь галузі науки в експертну практику техніка його реалізації залишається в науковому плані практично незмінною, однак внаслідок специфічності завдань і об'єктів експертизи метод здобуває якісно нові форми й процедуру реалізації. Впровадження нового методу в судову експертизу вимагає проведення спеціальних досліджень з накопичення та узагальнення емпіричного матеріалу. Здійснюються вони, в основному, співробітниками судово-експертних установ.

На вибір комплексу методів судово-експертного дослідження, крім предмета, завдань, об'єктів експертизи значно впливає ступінь ефективності того чи іншого методу, допустимості з точки зору закону, складності, збереження об'єкта (його ознак) для можливого проведення повторного дослідження, надійності, тривалості тощо[26].

В.Я. Колдін відносить методи, що виникли у зв'язку з інтеграцією природничих і технічних наук у судову експертизу, до найважливіших методів техніко-криміналістичного дослі-

[24] Див.: *Клочко В.В.* Криминалистика в системе наук: дифференциация, интеграция, комплексные исследования // Вопросы теории и практики судебной экспертизы. – М.: ВНИИСЭ, 1983. – С. 57-58; Аверьянова Т.В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источники и основы новых методов судебной экспертизы. – М.: Академия МВД РФ, 1994. – С. 17-18.

[25] Див.: *Винберг А.И., Малаховская Н.Т.* Судебная экспертология: Общетеоретические и методологические проблемы судебных експертиз. – Волгоград: НИИ РИО ВСШ МВД СССР, 1979. – 183 с.

[26] Див.: *Сімакова-Єфремян Е.Б.* Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідвої взаємодії об'єктів: Монографія. – Х.: ВКФ „Гриф", 2004. – С. 69.

дження[27]. В.В. Крилов, М.С. Польовий, Л.Д. Самигін відмічають величезне значення інтеграції комп'ютерних знань для вирішення криміналістичних завдань (у більшості випадків – у криміналістичній техніці)[28]. В.В. Крилов і Л.Д. Самигін зазначають, що використання комп'ютерної технології в сполученні з новітніми технічними засобами й методами розширює діапазон криміналістичних досліджень і відкриває можливості для постановки нових, раніше не розв'язуваних завдань[29]. Д.П. Поташник відзначає інтеграцію фізичних і хімічних методів у техніко-криміналістичному дослідженні документів[30].

Т.В. Авер'янова, Р.С. Бєлкін та інші вчені вважають, що ефективність методу експертного дослідження визначається можливістю одержання максимального обсягу інформації про об'єкт при мінімальних часових, трудових і матеріальних витратах. Результати, які отримані при цьому, повинні характеризуватися точністю, наочністю й надійністю[31]. Ми повністю поділяємо дану точку зору. На сьогодні все активніше обговорюється питання про застосування неруйнуючих методів дослідження, одним з яких є програмні (комп'ютерні) методи дослідження. Не викликає сумнівів питання допустимості використання комп'ютерних технологій в експертній діяльності. Ці технології дозволяють автоматизувати низку операцій, у тому числі безпосередньо пов'язаних з ідентифікацією й діагностикою об'єктів експертного дослідження[32]. Л.Г. Еджубов справедливо пише: «можливості самої комп'ютерної техніки перевершили всі

[27] Див.: *Колдин В.Я.* Общая система классификационных принципов формирования судебно-экспертных методик // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы: Докл. и сообщ. на междунар. конф. «Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе» (6-10 сентября 2004 г.). – М.; Нижний Новгород. – 2004. – С. 29-33.

[28] Див.: *Крылов В.В., Полевой Н.С.* Компьютеры в структуре средств криминалистической техники // Криминалистика / Под общ. ред. Н.П. Яблокова. – М.: Юристъ, 1996. – С. 162-178.

[29] Див.: *Крылов В.В.* Значение и особенности использования компьютеров для решения криминалистических задач // Криминалистика / Под общ. ред. Яблокова Н.П. – М.: Юристъ, 1995. – С. 162.

[30] Див.: *Поташник Д.П.* Криминалистическое автороведение // Криминалистика / Под общ. ред. Н. П. Яблокова. – С. 288-289.

[31] Див.: *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Козлова Л.Н., Тюрикова В.В.* Методы решения экспертных задач, классификация методов и методик // Основы судебной экспертизы. Ч. 1: Общая теория. – М.: Академия МВД РФ, 1997. – С. 36, 254.

[32] Див.: *Бирюков В.В.* Возможности использования компьютерных технологий для идентификации объектов при производстве криминалистических экспертиз // Актуальні проблеми криміналістики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Х.: ГРИФ, 2003. – С. 275.

очікування судових експертів. Саме від ЕОМ експертиза одержала більше, ніж очікувалося»[33].

Математичні методи, різновидом яких є програмні (комп'ютерні) методи, розширюють можливості, підвищують об'єктивізацію, точність процесу дослідження, надійність його результатів. І що особливо важливо, програмні методи належать до числа неруйнуючих методів. Т.В. Толстухіна зазначає, що розробка неруйнуючих методів стала одним з пріоритетних напрямків вчення про методи[34]. Концептуальні основи теорії використання неруйнуючих методів дослідження речових доказів розроблені О.Р. Росинською[35]. Вона вказує, що збереження речових доказів обумовлює можливість призначення повторних експертиз[36]. Тому судових хіміків, які проводять дослідження хімічного складу будь-яких об'єктів судової експертизи, в основному, залучають на заключному етапі дослідження лише після письмового дозволу слідчого.

Будь-який науковий метод є надбанням усієї науки й може використовуватися для вирішення будь-яких судово-експертних завдань у різних родах і видах експертиз. Однак окремий метод не може замінити експертну методику. Остання завжди є системою методів та інструментальних засобів, що забезпечують вирішення конкретного експертного завдання на основі дослідження певної системи об'єктивних властивостей об'єкта.[37]

Під час розробки нових методів судової експертизи та типових методик дослідження більшості об'єктів є доцільним використання досягнень сучасних науки і техніки (особливо – комп'ютерної) з метою підвищення ефективності дослідження доказів та забезпечення їх максимального збереження.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» (протокол № 7. від 6 липня.2007 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор ***В.Ю. Шепітько***

[33] Див.: *Эджубов Л.Г.* Теоретические аспекты применения математических методов и ЭВМ в судебной экспертизе // Основы судебной экспертизы. – Ч. 1.: Общая теория. – М.: Академия МВД РФ, 1997. – С. 331.

[34] Див.: *Толстухина Т.В.* Современные тенденции развития судебной экспертизы на основе информационных технологий. Дис... д-ра юр. наук. – М, 1999. – С. 28.

[35] *Россинская Е.Р.* Концептуальные основы теории неразрушающих методов исследования вещественных доказательств: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1993. – 38 с.

[36] Там же. – С. 11.

[37] Див.: *Колдин В.Я.* Общая система классификационных принципов формирования судебно-экспертных методик // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы: Докл. и сообщ. на междунар. конф. «Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе» (6-10 сентября 2004 г.). – М.; Нижний Новгород, 2004. – С. 30.

УДК 343.98

І.Б. Сіроджа, д.т.н., проф.,
головний науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків;
М.О. Смородін, м.н.с.
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України, аспірант
Національного аерокосмічного університету
ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», м. Харків;
О.С. Смородіна, аспірант
Національного аерокосмічного університету
ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», м. Харків

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ ІНЖЕНЕРІЇ КВАНТІВ ЗНАНЬ ДЛЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДИНИ ЗА ФОТОПОРТРЕТОМ З МЕТОЮ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Найбільш перспективним напрямком вдосконалення роботи слідчих підрозділів є впровадження в практику сучасних інформаційних технологій.

У зв'язку з актуальністю боротьби зі злочинністю існує необхідність у сконцентруванні зусиль на максимально ефективному впровадженні інноваційного напряму в розвитку інформаційних технологій, такого як система біометричної ідентифікації людини за зображенням особи.

Стаття містить короткий опис ядра інтелектуальної інформаційної технології ідентифікації особи за фотопортретом на основі використання засобів інженерії квантів знань[1] у сукупності з антропометричним методом. Приведені вдосконалені моделі формалізації знань про особу, індуктивного синтезу бази квантів знань і дедуктивного виведення ідентифікаційних рішень про особу.

1. Формулювання завдання

На змістовному рівні проблема прийняття ідентифікаційних рішень формулюється так: «є мета, яку необхідно досягти. Є безліч альтернативних шляхів досягнення мети (рішень). Необхідно вибрати найбільш ефективне рішення згідно цільового критерію»[2].

[1] Сироджа И.Б. Квантовые модели и методы искусственного интеллекта для принятия решений и управления. Наукова думка – Киев, 2002. – 420 с.

[2] Сироджа И.Б. Математическое и программное обеспечение интеллектуальных компьютерных систем. – Харьков: ХАИ, 1992.

Особі, що приймає рішення, при цьому доводиться враховувати велику кількість суперечливих вимог, тобто, оцінювати варіанти рішень за багатьма критеріями, які значно ускладнюють прийняття рішень, створюючи при цьому умови невизначеності, при цьому особи, які приймають рішення, без додаткової аналітичної і комп'ютерної підтримки генерують малоефективні, а іноді і суперечливі вирішальні правила. Звідси витікає актуальність комп'ютерної підтримки прийняття рішень. У зв'язку з цим з'явилися системи підтримки прийняття рішень (СППР).

Характерна в даний час тенденція розвитку СППР як інтелектуальних систем, які мають базу знань, які вчаться на знаннях і оброблювальних знаннях, тобто ЗОСПР.

На основі аналізу публікацій з даної проблеми нами було поставлене і вирішене наступне науково-технічне завдання: створення програмного забезпечення ядра інтелектуальної інформаційної технології для ідентифікації особи за антропометричними ознаками особи на основі бази квантів знань, в рамках якої був обраний об'єкт дослідження – знанняорієнтоване прийняття рішень в рамках квантового підходу для ідентифікації особи за фотопортретом на основі антропометричного методу.

2. Вирішення проблеми

2.1. Антропометричний метод.

Історично першим підхід до вирішення проблеми автоматичної ідентифікації людини за зображенням її обличчя був заснований на виділенні й порівнянні деяких антропометричних характеристик особи. Цей підхід давно використовується в практичній криміналістиці, проте, виміри і порівняння виконувалися і виконуються вручну.

Суть антропометричного методу полягає у виділенні набору ключових точок (або областей) особи і подальшому виділенні набору ознак. Кожна ознака є або відстанню між ключовими точками, або відношенням таких відстаней.

Окрім кількісних ознак нами також були використані якісні ознаки, які повніше описують об'єкт прийняття рішень: стать, тип, статура, зростання.

У свою чергу кожна ознака може приймати одне з декількох можливих значень. Для того, щоб представити кількісні ознаки в бінарному вигляді ми, ґрунтуючись на статистичних даних, розбили діапазон допустимих значень ознаки на інтервали.

Таким чином, кожна особа, зображена на фотопортреті, може бути описана масивом ознак у вигляді послідовності нулів і одиниць, так званим квантом (порцією знань).

2.2. Засоби інженерії квантів знань для прийняття ідентифікаційних рішень.

Методрізнорівневихалгоритмічнихквантівзнань(РАКЗ-метод) базується на квантуванні багаторівневих знань як алгоритмічних структур даних, що припускають при цьому алгебраїчні і логічні перетворення.

Концептуальним стрижнем цього методу є алгоритмічне конструювання змістовного класу формалізованих одиниць інформації різних рівнів структурної складності, званих квантами знань 0-го (числові), 1-го (векторні), 2-го (матричні) і подальших рівнів. Кванти знань дозволяють алгоритмізувати процес прийняття рішень за допомогою дедуктивного виводу як процесу генерації нових знань-наслідків з посилочних знань.

РАКЗ-метод ґрунтується на постульованій концепції багаторівневих алгоритмічних квантів знань. Розроблена теорія представлення і маніпулювання точними квантами знань (к-знаннями) науково обґрунтовує побудову ефективних знанняорієнтованих систем прийняття рішень (ЗОСПР)[3].

Під представленням знань розуміється суворе визначення достатньо широкого класу к-знань у термінах теорії алгоритмів, а під маніпулюванням – реалізацію формальних операцій над квантами знань, процедур логічного міркування і виведення к-знань при комп'ютерному формуванні прийнятих рішень.

Сутність РАКЗ-методу полягає в реалізації цієї ідеї наступними засобами. Початкові відомості про досліджувані ОПР витягують з різних джерел і формалізують у вигляді системи навчальних квантів к-знань молодших рівнів.

Шляхом індуктивного виводу з системи навчальних квантів знаходять кванти к-знань старшого рівня, БкЗ, що описують, системою стійких характеристик ОПР, що ідентифікуються, у формі виявлених закономірностей. У просторі моделей об'єктів цим закономірностям відповідають «заборонені» інтервали (області заборон). «Заборонений» інтервал є характеристична множина з елементів простору моделей, що відповідає імплікативному зв'язку між тими ознаками об'єктів, комбінації значень яких для даного класу образів заборонені (неприпустимі).

[3] Сироджа И.Б. Математическое и программное обеспечение интеллектуальных компьютерных систем. – Харьков: ХАИ, 1992.

Внутрішнє представлення різнорівневих квантів (к-знань реалізується за допомогою доменізованих векторно-матричних структур, що описуються засобами логіки кінцевих предикатів. Знайдена БЗ піддається оптимізуючому перетворенню (редукції) з використанням операторів традуктивного висновку.

Шукане правило прийняття рішень (вирішальне правило (ВП)) визначається як деякий квант нових знань за допомогою дедуктивного виводу з БЗ із урахуванням інформації про результати поточних спостережень за об'єктом.

Якість знайденого ВП характеризується критерійною оцінкою, що враховує ступінь довіри до початкових знань і гіпотез, що приймаються, про існування закономірностей природи об'єктів, що ідентифікуються.

3. Побудова знанняорієнтированної системи ідентифікації особи за фотопортретом

Описаний нижче прототип системи був призначений в першу чергу для експериментальної перевірки ефективності запропонованих алгоритмів, відладки і демонстрації їх результатів.

На мал.1 приведена функціональна схема роботи системи ідентифікації особи за фотопортретом.

На етапі формування бази даних виконується нормалізація всіх фотопортретів, представлена у вигляді блоків «пошук області обличчя», «пошук центрів зіниць», «поліпшення яскравості, контрасту». Потім, відбувається виділення інформативних ознак: спочатку виконується функція пошуку антропометричних точок, потім функція обчислення антропометричних ознак. Щоб уникнути помилок, передбачено можливість ручної корекції координат антропометричних точок особи. Обчислені на їх основі антропометричні ознаки є вектором, який зберігається в базі.

Заповнення інформації (записи) про об'єкт виконується оператором. Вводяться прізвище, ім'я, по батькові об'єкта і додаткова інформація про нього, що формує вектор додаткових ознак.

На підставі вектора антропометричних ознак і вектора додаткових ознак формується кінцевий вектор для занесення в базу даних.

Рішення про ідентифікацію по об'єкту, що спостерігається, приймається на основі імплікативної БкЗ за допомогою дедуктивного виведення вирішального правила.

На цій схемі явно видно місце бази знань у роботі системи. База знань займає ключову роль у прийнятті рішень обраним способом.

Система ідентифікації особи за фотопортретом, призначена для підтримки прийняття знанняорієнтованих рішень, функціонує в трьох режимах:

1. Режим накопичення знань.
2. Режим рішення задачі розпізнавання.
3. Режим видачі результату.

У режимі накопичення знань фотопортрети проходять попередню обробку, відповідні ним масиви ознак формують БД, за допомогою індуктивного виводу на основі БД формується навчальна вибірка у вигляді набору доменізованих, у відповідності створеній семантиці, характеристик фотографій, потім використовуючи порогове значення достовірності, визначається максимально припустимий ранг Rmax імплікативних закономірностей і за допомогою програмно реалізованих операторів традукції і умовної традукції матричний квант заборонених tk-знань мінімізується в систему простих заборон.

Рішення задачі розпізнавання (у відповідному режимі функціонування системи) за допомогою дедуктивного висновку на основі кванта спостережень з невідомим значенням і-й характеристики і мінімізованої бази квантів знань здійснюється в два етапи. В першу чергу знаходиться квант знань для прийняття рішень, тобто перетин кванта, що спостерігається з базою квантів знань, а в другу відбувається інвертування отриманого кванта для прийняття рішення.

Висновок

В рамках дослідження були отримані наступні результати:

1. Проведений аналіз публікацій з проблеми знанняорієнтованого прийняття рішення ідентифікації особи.
2. Запропоновані інформативні ознаки особи на основі комбінацій відстаней між певними антропометричними точками особи.
3. Вдосконалені моделі прийняття ідентифікаційних рішень за допомогою геометричного методу (на основі антропометричних характеристик особи) в сукупності з методикою знанняорієнтованого прийняття рішень в рамках квантового підходу, що дозволило синтезувати ефективний за швидкодією алгоритм розпізнавання за фотопортретом
4. Розроблені алгоритми знанняорієнтованого процесу розпізнавання особи за фотопортретом на основі антропометричних ознак.

Використання сукупності нових результатів, отриманих в рамках проведених досліджень, забезпечує рішення важливої

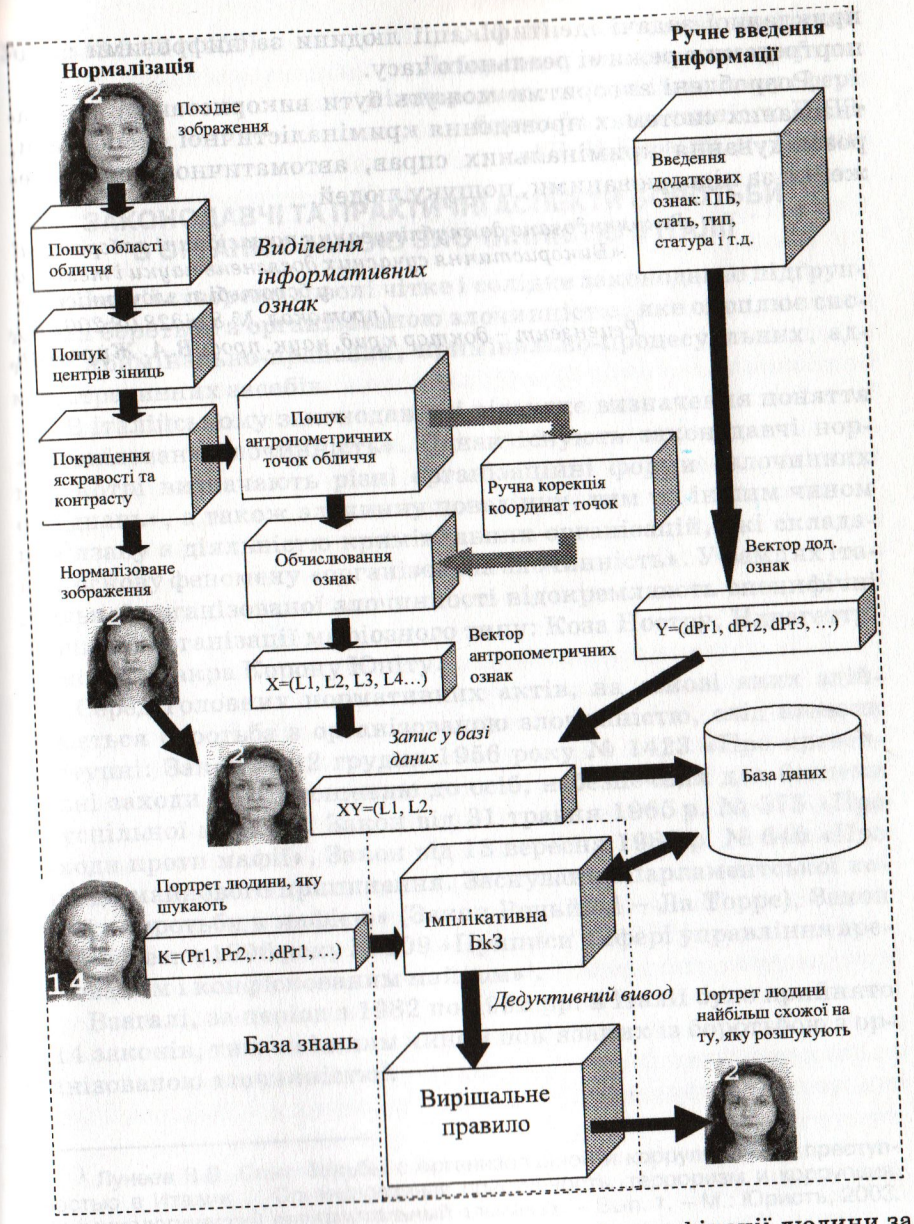

Рис. 1. Функціональна схема системи ідентифікації людини за фотопортретом.

прикладної задачі ідентифікації людини за цифровими фотопортретами в режимі реального часу.

Розроблені алгоритми можуть бути використані в автоматизованих системах проведення криміналістичної експертизи, розслідування кримінальних справ, автоматичного спостереження за підозрюваними, пошуку людей.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» (протокол № 8 від28.08.2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, проф. ***В.А. Журавель***

УДК 343.9.024 (450)

О.Ю. Шостко, к.ю.н., завідувач Лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України, м. Харків

ЗАКОНОДАВЧІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В ІТАЛІЇ

В Італії створено доволі чітке і солідне законодавче підґрунтя для боротьби з організованою злочинністю, яке охоплює систему кримінально-правових, кримінально-процесуальних, адміністративних засобів.

В італійському законодавстві відсутнє визначення поняття «організована злочинність». Однак існують законодавчі норми, котрі визначають різні організаційні форми «злочинних об'єднань», а також злочинну поведінку, тим чи іншим чином пов'язану з діяльністю кримінальних організацій, які складають основу феномену «організована злочинність». У рамцях італійської організованої злочинності відокремлюють специфічні злочинні організації мафіозного типу: Коза Нострy, Ндрагетту, Каморру, Сакра Корону Юніту.

Серед головних нормативних актів, на основі яких здійснюється боротьба з організованою злочинністю, слід назвати наступні: Закон від 2 грудня 1956 року № 1423 «Про превентивні заходи по відношенню до осіб, небезпечних для безпеки і суспільної моралі», Закон від 31 травня 1965 р. № 575 «Про заходи проти мафії», Закон від 13 вересня 1982 р. № 646 «Про заходи майнового припинення. Заснування парламентської комісії з боротьби з мафією» (Закон Роньйоні – Ла Торре), Закон від 7 березня 1996 року № 109 «Приписи у сфері управління арештованим і конфіскованим майном»[1].

Взагалі, за період з 1982 по 1992 рр. в Італії було прийнято 114 законів, тим чи іншим чином пов'язаних із боротьбою з організованою злочинністю[2].

---

[1] Лунеев В.В. Опыт борьбы с организованной и коррупционной преступностью в Италии // Организованная преступность, терроризм и коррупция. Криминологический ежеквартальный альманах. – Вып. 1. – М.: Юристъ, 2003. – С. 86-87.

[2] Santino U. The laws regarding organized crime in Italy //http://www.centroimpastato.it/otherlang/mcdonald.php3

Згідно з Законом № 575 (з доповненнями 1982 р.), до осіб, що підозрюються у належності до організованої злочинності, можуть бути застосовані як заходи, передбачені Законом № 1423, так і нові заходи, а саме: розслідування майнового та фінансового стану. Його метою є встановлення джерел отримання доходів. Таке розслідування може проводитись також відносно дружини (чоловіка), дітей, всіх осіб, хто останні 5 років проживав з даною особою.

Якщо у ході такої перевірки буде виявлено невідповідність між легальними доходами та витратами, суд має право винести рішення про конфіскацію всіх грошових коштів та іншого майна, отриманих в результаті протиправної діяльності[3].

Законом № 646 було засновано парламентську комісію з проблем боротьби з організованою злочинністю, завданнями якої є:

1) аналіз ефективності відповідного законодавства та інформування парламенту з цього питання;

2) аналіз діяльності державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, розробка проектів законів для покращення даної діяльності;

3) підготовка щорічних або по мірі необхідності звітів для парламенту[4].

В Італії також вперше серед європейських країн у кримінальному законодавстві було визначено поняття організованої злочинної асоціації. У 1965 р. введено в дію ст. 416 КК Італії, якою криміналізовано участь в угрупованні, створеному для вчинення злочинів. Мінімальна кількість членів такого об'єднання повинна бути не меншою трьох. Метою об'єднання є вчинення необмеженої кількості злочинів. Цей злочин можна вважати триваючим. Покарання є більш суворим для організаторів і керівників організованої злочинної асоціації у порівнянні з рядовими учасниками.

Пізніше, у 1982 р., Законом № 646 у кримінальний кодекс було введено статтю 416 bis, де сформульовано поняття злочинної організації мафіозного типу і визнано злочином участь у ній[5]. Групування є об'єднанням мафіозного типу, коли його члени для вчинення злочинів використовують залякування, що спирається на групове зобов'язання, підкорення, закон мовчання для одержання прямого або непрямого контролю над економічною діяльністю, над концесіями, повноваженнями, державними підрядами і суспільними службами, або для отримання незаконних доходів або вигоди для себе чи інших, або для запобігання чи перешкоджання вільному волевиявленню під час голосування або здобування голосів виборців під час виборів[6].

Поняття охоплює різні види злочинних організацій, від групи, що вчинює загальнокримінальні злочини, таємних груп і злочинних підприємств, що керуються мафією, до асоціацій, які переслідують специфічні терористичні цілі або іншу підривну ціль, або беруть участь у торгівлі наркотиками. Також це визначення охоплює всі види злочинів, що вчиняються в середині групи (на ґрунті врегулювання інтересів), або злочини проти ворогів групи (наприклад, вбивство слідчого або свідків, що співпрацюють з правоохоронцями) і злочини, спрямовані на зміцнення групи (торгівля зброєю).

Таким чином, мафіозні злочини (mafia-like crimes) охоплюють злочини, що вчиняються із застосуванням методів мафії (насиллям, залякуванням, що спирається на зв'язок із об'єднанням і кодекс мовчання), або ті, що скоюються для підтримки кримінальної організації. Крім того, метою асоціації є залучення в діяльність у державному та приватному секторі, що шкодить належному функціонуванню економіки і державній владі. Отже, для кваліфікації злочину за ст. 416 bis достатньо довести наявний зв'язок між членами об'єднання без вчинення будь-якого злочину.

Враховуючи особливу небезпечність даного об'єднання, санкції за участь у ньому ще суворіші, ніж санкції, передбачені ст. 416. По відношенню до засуджених за цією статтею проведення майнового та фінансового розслідування є обов'язковим.

Президентським декретом № 309 (1990 р.) було доповнено перелік злочинних організацій, а саме, встановлено кримінальну відповідальність за участь в об'єднанні, створеному з метою незаконної торгівлі наркотичними або психотропними речовинами. Частина 1 ст. 74 даного нормативного акту визначає, що коли три чи більше осіб створюють асоціацію з метою вчинення більш ніж одного злочину, передбаченого ст. 73, то той, хто засновує, управляє, організовує чи фінансує асоціацію, карається позбавленням волі на строк не менше 20 років безпосередньо

[3] Организованная преступность / Под ред. А.И. Долговой, С.В. Дьякова.— М.: Юрид. лит., 1989. – С. 287-289.

[4] Там само. С.290-291.

[5] Законы Италии о борьбе с мафией // Организованная преступность, терроризм и коррупция. Криминологический ежеквартальный альманах. – Вып. 1. – М.: Юристъ, 2003. – С.102-103.

[6] Organised Crime in Europe. Concept, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond. – Ed. by C. Fijnaut and L. Paoli. – Springer, 2004. – P. 34.

тільки за цей злочин. Ч. 2 передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше 10 років будь-якій особі, яка бере участь у діяльності організації[7].

Типові мафіозні злочини зафіксовані в ст. 51 (3) bis кримінально-процесуального кодексу Італії. Вони включають наступні категорії: членство в мафіозних об'єднаннях; членство в асоціації, спрямованій на незаконний обіг наркотиків; викрадення людей з метою отримання викупу; членство у злочинному об'єднанні, що спрямовує свою діяльність на незаконне ввезення іноземних цигарок та інших тютюнових виробів; підкорення або утримування у підневільному стані; торгівля людьми, купівля або продаж рабів; членство у злочинній асоціації, метою якої є вчинення будь-якого з трьох вищезазначених злочинів[8].

Далі розглянемо деякі особливості практичного втілення стратегії протидії організованій злочинності в Італії. Важлива роль у даному питанні належить діяльності державних органів, котрі виявляють, розслідують, призначають покарання злочинцям. Нагадаємо, що у більшості європейських країн досудове слідство – це одночасна діяльність двох – трьох суб'єктів, перш за все прокурора і слідчого судді, коли прокурор ініціює проведення слідчих дій, а слідчий суддя їх проводить. На рубежі 80–90-х років XX ст. у країнах Західної Європи відбувались інтенсивні реформи кримінального судочинства і удосконалення попереднього розслідування злочинів. На цьому шляху найбільші досягнення мали Італія та Фінляндія, які запровадили суттєві складові англійського змагального процесу[9].

У судовій системі Італії існує розподіл на суддів та магістратів прокуратури, які, відповідно, виконують функції по винесенню вироків і організації слідчих дій.

Розслідування у справах мафії, стосовно викрадення людей з метою викупу та злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, здійснюється спеціальним антимафіозним прокурором (КПК Італії, ст.6, 51).

Існує декілька процедур, які дозволяють забезпечити ефективне розслідування злочинів мафії. Для того, щоб зробити діяльність

[7] Developing an EU Statistical Apparatus for Measuring Organized Crime, Assessing Its Risk and Evaluating Organised Crime Policies. – Eustoc. – Transcrime. – 2005. – P. 85.

[8] Vigna P. L. Fighting Organized Crime, with Particular Reference to Mafia Crimes in Italy // Journal of International Criminal Justice. – 2006. – № 4. – P. 523.

[9] Сірий М.І. Реформи правоохоронних органів у Європі й Україні // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 8. – С. 26-27.

органів кримінальної юстиції більш швидким та ефективним, було передбачено, що будь-яке розслідування організованої злочинної діяльності має здійснюватись централізованим органом, пов'язаним із різними відділами поліції. Для активізації розслідування злочинів мафії та терористичних актів юрисдикція на проведення таких розслідувань була покладена на 26 окружних управлінь прокуратури, які, як правило, використовують спеціальну команду прокурорів, що працюють постійно в кожному судовому окрузі (Direzioni distrettuali antimafia)[10]. Координаційні функції з метою підтримки та всебічного розслідування злочинів мафії покладаються на Національне управління з боротьби з мафією (Direzione nazionale antimafia – DNA), центральний орган, що координує роботу магістратів прокуратури, які розслідують злочини організованої злочинності. Прокурори управління співпрацюють з іншими прокурорами щодо всіх справ мафії.

Для того, щоб прокурор зміг дати вказівки щодо розслідування, інформація про мафіозні злочини повинна бути передана негайно, навіть в усному вигляді. Щоб уникнути фрагментації кримінальної процедури у справах мафії і у терористичних злочинах, роль слідчого судді може виконувати суддя Трибуналу того округу, де розташовано Апеляційний суд. Функції судді, який буде розглядати справу, покладаються на суддю, що є компетентним згідно із звичайним правилом про територіальну підсудність. Розслідування злочинів мафії і тероризму, а також злочинів організованої злочинності може тривати 1 рік замість 6 місяців. Цей строк може бути продовжено не більше двох років. Слідчий суддя має право таємно продовжити цей строк без повідомлення про це потерпілих та підозрюваних у справах мафії чи тероризму[11].

Для підвищення якості розслідування у даній категорії справ, деякі спеціальні закони передбачають окремі категорії інспекцій, моніторингу або обшуку. Слід згадати такі: (а) обшук з метою запобігання або припинення злочинів організованої злочинності або незаконних оборудок з наркотиками, спрямований на пошук наркотиків або грошей, які призначені для закупівлі зброї або будь-яких матеріальних цінностей, якщо ці гроші були отримані внаслідок попередніх злочинів з метою їх повернення «у обіг»; (б) обшук усіх частин будинків, у будь-якому випадку, коли необхідно знайти зброю, боєприпаси або вибухові речовини, що пов'язані з мафіозною чи терористичною діяльністю, або

[10] Vigna P.L. Fighting... P. 524.

[11] Там само.

для пошуку осіб, що обвинувачуються в одному із перелічених вище злочинів[12].

У цих випадках процесуальні вимоги для отримання необхідних санкцій суду є менш суворими. Санкція суду на прослуховування телефонних розмов за злочини, про які йшла мова вище, на відміну від телефонних розмов у випадку розслідування загальнокримінального злочину, може бути надана навіть тоді, коли прослуховування не тільки надто важливе, але тільки необхідне для проведення розслідування; коли в обвинувачення існують просто юридично обґрунтовані докази. Прослуховування є можливим, незважаючи на той факт, що кримінальна діяльність може і не мати місця саме у цій сфері.

Для підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю слідчі можуть проводити таємні операції за участі агентів під прикриттям для купівлі наркотиків, купівлі викраденої зброї, тощо. Слідчі також можуть затримати конфіскацію (арешт) за такі злочини, як торгівля наркотиками, викрадення людей, вимагання, лихварство, відмивання грошей для того, щоб відстежувати злочинну поведінку, що продовжується в даний момент.

Все частіше мафіозні асоціації проникають у політичні партії та органи державного управління для того, щоб спонукати осіб, які не належать до злочинної асоціації, співробітничати з нею. Саме це нове явище змусило італійські суди поступово розробити нову категорію злочинів – "зовнішня підтримка мафіозних об'єднань» ("concorso esterno в associazione mafiosa"). Ця категорія охоплює випадки, коли особа, хоча і не «вписується» в структуру злочинного співтовариства і є вільною від будь-яких залежних зв'язків підпорядкування, однак надає об'єднанню свідомий і добровільний внесок. Таке сприяння має бути причинно пов'язаним зі зміцненням злочинної асоціації і переслідувати мету реалізації (хоча б частково) злочинного плану[13].

Ця нова категорія, що розроблена у рамках прецедентного права, як сподіваються практичні працівники, невдовзі буде впроваджена у законодавство, що зробить можливим притягнення до кримінальної відповідальності багатьох осіб, які беруть участь у політиці або бізнесі й мають тісні стосунки з мафією та мафіозними асоціаціями.

Головними італійськими органами, які на практиці здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, є спеціальний

[12] Там само.
[13] Там само. Р. 526-527.

підрозділ з боротьби з організованою злочинністю, створений у структурі Міністерства внутрішніх справ – DIA, Національне управління з боротьби з мафією – DNA, спеціальний парламентський комітет, спеціальні комісії та комітети, що опікуються різними адміністративними питаннями (програмами захисту свідків, потерпілих, тощо).

DIA створюється у складний для Італії час – 1991 року, коли проникнення мафіозних структур у легальний бізнес і політику почало заважати нормальному розвитку держави. Чисельність DIA складає близько 1500 осіб. Головними функціями цього органу є скоординоване проведення розвідувальної діяльності, спрямованої на виявлення злочинних організацій мафіозного типу, їх зв'язків, структури, сфери діяльності і проведення розслідування щодо вищеозначених злочинних організацій. Крім того, DIA, а також у деяких випадках його директор, мають повноваження контролювати проведення тендерів, підозрілих фінансових операцій, пов'язаних із громадськими роботами, де виникає небезпека проникнення або впливу організованих злочинних груп. Вони надають пропозиції щодо превентивних заходів стосовно членів мафії. Якщо з точки зору спеціального підрозділу будь-який тендер виглядає підозрілим, DIA спостерігає за економічними операціями при проведенні будь-яких громадських робіт, «де поліція може виявити небезпеку інфільтрації або впливу організованих злочинних груп». Діяльність спеціального підрозділу спрямована не на виявлення окремих злочинів злочинних організацій, а на всю сферу їх інтересів, включаючи транскордонні злочини[14].

DIA має три відділи: превентивного розслідування (центральний розвідувальний підрозділ, що збирає та аналізує інформацію), кримінального розслідування (планує розслідування та координує проведення поліцейських операцій), міжнародних відносин у сфері розслідування (співробітництво з аналогічними структурами зарубіжних країн на основі двосторонніх і багатосторонніх угод). DIA ефективно співпрацює з групою експертів країн «Великої вісімки» у сфері протидії східноєвропейській організованій злочинності, з Європолом у сфері створення робочих аналітичних файлів щодо східноєвропейської організованої злочинності, а також ФАТФ у питаннях відмивання брудних грошей.

У 1996 р. у структурі DIA було створено міжвідомчу групу боротьби з організованою злочинністю з представників поліції

[14] Шостко О.Ю. Про доцільність створення Національної Служби Розслідувань (НСР) в Україні // Юридична Україна. – 2007. – № 1. – С.96.

(National Police), карабінерів (Carabinieri) і фінансової поліції (Guardia di Finanza), які мають власні центральні підрозділи з боротьби з організованою злочинністю.

Національне управління з боротьби з мафією було створено у 1992 році в рамках Генеральної прокуратури і, як було наголошено раніше, має мережу з 26 регіональних управлінь, на які покладено відповідальність за розслідування діяльності злочинних об'єднань мафіозного типу. DNA координує роботу органів кримінальної юстиції і суду з даного питання. Така координаційна діяльність потребує великого обсягу інформації стосовно структури, сфери інтересів злочинних організацій. Національне управління має добре систематизовану електронну базу даних, отриману від судових органів. Вона дозволяє отримати повне дос'є на будь-яку особу, яка попадала у «коло інтересів» будь-якого органу кримінальної юстиції у зв'язку з причетністю до злочинів мафії.

Ефективність зусиль італійських правоохоронців можна проілюструвати наступним чином: у 1992 р. 2130 осіб відбували покарання у в'язницях у зв'язку зі злочинами, вчиненими у складі мафіозної асоціації, у 1994 р. таких було 3997, а у 2002 р. їх кількість дорівнювала 5295 особам[15].

Як вважають італійські науковці, а також практичні працівники, успіхи Італії у сфері приборкання організованої злочинності, перш за все, пов'язані з доволі жорстким законодавством стосовно мафіозних організацій, а також у сфері протидії корупції, високим рівнем координації між органами кримінальної юстиції і судовою гілкою влади, наявністю у них відповідних оперативних повноважень, гнучким кримінальним законодавством, що заохочує співробітництво з правоохоронцями колишніх членів мафіозних організацій (пентіті), адекватним законодавством щодо протидії відмиванню брудних грошей, що призвело до відтоку кримінального капіталу в інші країни, і, безумовно, доволі високою активністю громадянського суспільства та його непримиренністю у боротьбі з мафією.

Рекомендовано до опублікування на засіданні Лабораторії соціології та порівняльного правознавства у галузі боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 4 від 29серпня 2007 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук ***В.С. Батиргареєва***

[15] Там само. С. 97.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Ю.В. Баулін, д-р юрид. наук, професор, академік АПрН України, директор ІВПЗ АПрН України;
В.С. Зеленецький, д-р юрид. наук, професор, член-кореспондент АПрН України, заступник директора ІВПЗ АПрН України

ПИТАННЯ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ ("круглий стіл")

15 травня 2007 р. у м. Харкові відбулося засідання "круглого столу" "Питання удосконалення законодавства України у сфері боротьби зі злочинністю", який організували Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого та Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. Поряд із представниками установ-організаторів у роботі "круглого столу" взяли участь відповідальні працівники Верховного Суду України та Міністерства оборони України.

Під час "круглого столу" обговорювалися питання застосування Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України й проблеми їх удосконалення, проблеми якості законодавчих положень, що регулюють діяльність правоохоронних органів по запобіганню злочинності в Україні і застосування криміналістичних засобів боротьби зі злочинними проявами, шляхи приведення вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства у відповідність до міжнародних зобов'язань України.

Із вступним словом до учасників "круглого столу" звернувся доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***Ю.В. Баулін***. Він відзначив актуальність проблем належного законодавчого забезпечення заходів боротьби зі злочинними діяннями, а також звернув увагу на зростання у сучасний період розвитку України потреб суспільства і держави в удосконаленні

чинної законодавчої бази, спрямованої на подолання злочинності, та розробку нових положень законодавства. У науковій доповіді "Співвідношення стабільності та динамізму кримінального законодавства України" Ю.В. Баулін наголосив на тому, що, хоча суспільство і держава зацікавлені у стабільності кримінального законодавства, проте останнє повинно адекватно і своєчасно реагувати на зміни у злочинному середовищі й у сфері протидії злочинності, тобто бути динамічним. Динамізм кримінального законодавства, на думку доповідача, свідчить про його здатність до удосконалення й розвитку.

Доповідь доктора юридичних наук, академіка АПрН України, професора кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, головного наукового співробітника сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***В.І. Борисова*** "Основні напрямки подальшого удосконалення кримінального законодавства" була присвячена визначенню стратегічних шляхів розвитку положень кримінального закону на найближчий час. До таких шляхів доповідачем віднесені, по-перше, теоретичні розробки, пропозиції до КК та законодавчі новели, що стосуються окремих питань удосконалення чинного законодавства України; по-друге, системні зміни, які обумовлені потребами більш ефективного застосування чинного кримінального законодавства або в цілому, або певних його інститутів; по-третє, радикальні зміни кримінального законодавства.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 2 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідуюча сектором кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***Л.М. Демидова*** у науковому повідомлені "Проблеми визначення в КК істотної шкоди як ознаки злочину" зробила акцент на тому, що у КК України поняття "істотна шкода" має занадто широкий діапазон. Вказівка на це поняття у ч.2 ст.11 КК України фактично означає, що істотна шкода є ознакою будь-якого складу злочину, що призводить до певних колізій у законі.

У науковому повідомленні "Проблеми застосування та вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості" кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, провідний науковий співробітник сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***Л.В. Дорош*** зупинилася на проблемах розмежування зґвалтування від суміжних злочинів, розбіжностях у судовій практиці щодо визначення кваліфікуючих ознак статевих злочинів. Крім того, доповідачка звернула увагу на нагальну потребу вжиття на державному рівні заходів по захисту дітей від сексуального насильства в сім'ї, необхідність уточнення кола спеціальних суб'єктів злочинів у сфері сексуальних відносин та усунення недоліків у формулюванні диспозицій статей, що передбачають відповідальність за ці злочини.

Як зазначив у науковому повідомленні "Тенденції розвитку інституту звільнення від кримінальної відповідальності у кримінальному законодавстві України" кандидат юридичних наук, доцент Полтавського факультету Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, старший науковий співробітник сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***О.М. Лемешко***, наявність інституту звільнення від кримінальної відповідальності відповідає не лише цілям попередження вчиненню злочинів, а перш за все, сприяє відновленню порушеного права та відшкодуванню шкоди, завданої злочинам.

Кандидатом юридичних наук, доцентом кафедри кримінального права № 2 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, науковим співробітником наукової лабораторії дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***І.О. Зінченко*** у науковому повідомленні "Удосконалення деяких кумулятивних санкцій у чинному КК України" констатовано, що в Особливій частині КК України майже у двохсот статтях передбачені кумулятивні санкції. Між тим аналіз чинного законодавства свідчить, що не в усіх випадках дотримано правила побудови таких санкцій, і не завжди узгоджено з положеннями Загальної частини КК, у зв'язку з чим доповідачка наголошує на необхідності дотримання певних умов під час побудови вказаних санкцій.

Кандидат юридичних наук, старший викладач спеціальної кафедри № 2 "Теорія і практика розслідування злочинів, віднесених до компетенції СБУ" Інституту підготовки слідчих кадрів для СБУ у складі Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***О.В. Зайцев*** у науковому повідомленні "Питання удосконалення кримінальної відповідальності за розголошення відомостей, що становлять державну таємницю,

особами, яким скасовано допуск до державної таємниці" підняв проблему правових наслідків порушення особою зобов'язань щодо збереження державної таємниці після втрати нею допуску до такого роду відомостей.

Пошукувачем кафедри кримінального права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***О.М. Сарнавським*** у науковому повідомленні "Проблеми застосування кримінально-правових норм про відповідальність за незаконне заволодіння і вимагання зброї та інших предметів, що становлять підвищену небезпеку для оточення" наголошено, що незаконне заволодіння і вимагання зброї та інших подібних предметів за своєю природою посягають не на відносини власності, а на інші об'єкти кримінально-правової охорони, у зв'язку з чим відносини власності є лише факультативним об'єктом таких злочинів.

У науковій доповіді доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АПрН України, заступника директора Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, професора кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого "Про стилістику письмової передачі інформації у сучасному кримінальному процесі" ***В.С. Зеленецького*** проаналізовано обов'язкові властивості письмової передачі інформації у кримінально-процесуальній діяльності.

Доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***Ю.М. Грошевий*** у науковій доповіді "Проблеми розвитку змагальності в кримінально-процесуальній діяльності" зробив наголос на важливості дотримання принципу змагальності у кримінальному процесі.

Кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого "Проблеми удосконалення правового регулювання діяльності органів прокуратури" ***І.Є. Марочкін*** у науковому повідомленні "Проблеми удосконалення правового регулювання діяльності органів прокуратури" відмітив, що у новому Законі України "Про прокуратуру" повинні знайти відображення такі функції прокуратури, як кримінальне переслідування та підтримання державного обвинувачення в суді. Одночасно функцією координації прокуратурою діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю повинна охоплюватися й профілактика правопорушень.

У науковому повідомленні "Роль понятійного апарату у реформуванні кримінально-процесуального законодавства" кандидат юридичних наук, доцент, завідуюча відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***Н.В. Сібільова*** вказала на значення та роль адекватності понятійного забезпечення реформ у сфері кримінально-процесуального законодавства.

Кандидатом юридичних наук, доцентом кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***Д.В. Філіном*** у науковому повідомленні "Сучасний кримінальний процес змішаного типу: проблеми вдосконалення" наголошено, що сучасне кримінальне судочинство в Україні є судочинством акузаційним (обвинувальним) та акціонарним (позовним). Виходячи з цього, змішаний тип кримінального процесу України представляє собою з'єднання саме цих двох типів сучасного процесу, а не побудову кримінального судочинства на засадах поєднання інквізиційного досудового провадження та змагального судового.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***О.В. Капліна*** у науковому повідомленні "Проблеми удосконалення кримінально-процесуального законодавства з урахуванням правотлумачної практики Європейського суду з прав людини" зазначила, що нашій державі ще багато чого треба зробити, щоб підготуватися до практичного застосування норм міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства. З цією метою слід подолати стереотип правосвідомості, орієнтованої на переважне застосування норм національного законодавства, а також розробити комплекс заходів, спрямованих на забезпечення інформованості суддів та інших органів правоохоронної системи України.

У науковому повідомленні кандидата юридичних наук, доцента кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***Т.М. Мірошниченко*** "Проблеми удосконалення кримінально-процесуального законодавства у сфері забезпечення права обвинуваченого на захист" обґрунтовує необхідність доповнення переліку доказів, передбаченого у ч. 2 ст. 65 КПК України, показаннями засудженого.

Кандидат юридичних наук, професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної

академії України імені Ярослава Мудрого ***П.М. Каркач*** у науковому повідомленні "Питання удосконалення законодавства, що регулює судовий контроль за законністю порушення кримінальних справ" зазначив, що внесені до КПК України зміни, якими регламентується порядок оскарження до суду постанов про порушення кримінальних справ, створюють реальну небезпеку для суспільства, оскільки суперечать низці положень Конституції України і КПК України.

Суддя Військової судової колегії Верховного Суду України ***М.Г. Пінчук*** у науковому повідомленні "Значення вдосконалення термінології у матеріальному праві для вирішення питання про призначення експертизи до порушення кримінальної справи" відзначив, що експертиза, яка призначається до моменту порушення кримінальної справи, не дає принципово нової інформації та невиправдано збільшує матеріальні й процесуальні витрати.

Наукове повідомлення кандидата юридичних наук, доцента кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***А.Р. Туманянц*** "Розвиток положень кримінально-процесуального законодавства про відновне правосуддя" було присвячено доцільності впровадження у кримінальне судочинство України такої альтернативної форми реагування на злочини, як відновне правосуддя.

Кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***Т.В. Корчева*** у науковому повідомленні "Питання удосконалення процесуального становища підозрюваної особи у кримінальному процесі України" висвітлила деякі проблеми процесуального статусу підозрюваного, з якими нерідко стикаються у правозастосовчій практиці.

Кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***І.Ю. Мірошников*** у науковому повідомленні "Проблеми законодавчого удосконалення апеляційного провадження в Україні" обґрунтував можливість законодавчого закріплення за потерпілим та його представником права вимагати продовження розгляду справи в апеляційному суді у випадках, коли прокурор відкликає своє подання.

У науковій доповіді кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника сектора проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***І.С. Яковець*** "Проблеми виконання міжнародних

зобов'язань України у сфері виконання кримінальних покарань" зазначено, що Україною перед Радою Європи, членом якої вона стала у 1995 р., не виконані всі прийняті на себе зобов'язання щодо реформування правової системи, у тому числі і кримінально-виконавчої. Причина цього криється в істотному дисбалансі між міжнародними стандартами, що пред'являються до органів і установ виконання покарань, та реальним станом цих установ.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, головний науковий співробітник лабораторії соціології та порівняльного правознавства в галузі боротьби зі злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***О.В. Сердюк*** у науковій доповіді "Оцінка якості законодавства в сфері протидії злочинності: сучасні методологічні підходи" детально розкрив зміст проблеми вироблення підходів до оцінки якості та ефективності законодавства у сфері протидії злочинним проявам. Її специфіка полягає, зокрема, в пошуку органічного поєднання суто теоретичних досліджень з прикладними, орієнтації на розробку реалістичних інструментів у сфері правотворчості та правозастосування.

У науковій доповіді "Основні шляхи вдосконалення законодавства у сфері запобігання злочинності неповнолітніх" доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідувач кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідуючий сектором попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***В.В. Голіна*** відмітив, що основними шляхами вдосконалення запобігання злочинності неповнолітніх є: модифікація системи суб'єктів її профілактики, удосконалення змісту профілактичних заходів, реалізація законодавства про соціальний захист безпритульних дітей, усунення соціальної аномії.

Кандидат юридичних наук, вчений секретар Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***В.С. Батиргареєва*** у науковому повідомленні "Інститут рецидиву злочинів за кримінальним законодавством України і зарубіжних країн" наголосила, що обов'язковими ознаками рецидиву злочинів за кримінальним законодавством будь-якої країни є факт вчинення нового злочину, наявність засудження за попередній злочин та давність рецидиву. Інші ж ознаки (види злочинів, кількість засуджень тощо) є варіаційними.

Доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України, завідуючий кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідуючий лабораторії "Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю" Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***В.Ю. Шепітько*** у науковій доповіді "Проблеми нормативно-правового регулювання застосування науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві" відмітив про актуальність упровадження у слідчу діяльність інноваційних технологій за певними напрямками: а) розробка і використання нових науково-технічних засобів з метою виявлення, збирання і попереднього дослідження доказів; б) використання новітніх інформаційних технологій у роботі слідчого; в) створення нових прийомів, методів і методик проведення слідчих дій та розслідування злочинів у цілому.

У науковому повідомленні "Якість кримінального законодавства як основа формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів" доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувач сектора дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України ***В.А. Журавель*** зробив наголос на існуванні двох площин впливу якості кримінального законодавства на процес формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів, а саме: реалізаційної і прогностичної.

Із заключним словом виступив доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, професор кафедри кримінального права №1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого ***Ю.В. Баулін***, який відзначив, що в цілому робота "круглого столу" пройшла цікаво, звернув увагу присутніх на необхідність подальшого поглибленого вивчення проблем удосконалення українського законодавства у сфері боротьби зі злочинністю та усунення прогалин у чинному законодавстві з урахуванням думок, висловлених учасниками "круглого столу".

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.271

В.О. Попрас,
суддя Київського районного суду м. Харкова,
здобувач кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

ВСТАНОВЛЕННЯ ШТРАФУ ЯК ВИДУ ПОКАРАННЯ В САНКЦІЯХ, ЗАЛЕЖНО ВІД СТУПЕНЯ ТЯЖКОСТІ ЗЛОЧИНУ

Однією з класичних проблем кримінального права є пошуку адекватності між злочином та покаранням. Багато поколінь криміналістів шукають відповіді на питання про те, якими видами покарань і в якому розмірі мають бути обкладені ті чи інші діяння. Зокрема, цим проблемам у сучасній та відносно недавній кримінально-правовій літературі присвятили свої дослідження П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Л.В. Багрій-Шахматов, Х.І. Гаджиєв, І.М. Гальперін, М.Д. Дурманов, В.К. Дуюнов, А.П. Козлов, І.Я. Козаченко, О.І. Коробеєв, О.В. Курц, В.Т. Маляренко, Ю.Б. Мельникова, А.С. Міхлін, Й.С. Ной, П.П. Осипов, І.В. Смолькова, В.В. Сташис, М.О. Стручков, О.Г. Фролова, О.Л. Цветинович, В.Л. Чубарєв, С.С. Яценко та інші вчені. Однак, наразі доводиться констатувати, що єдиної цілісної системи правил побудови санкцій у науці кримінального права досі не вироблено. Сформульовані тільки окремі правила, які стосуються побудови тих чи інших видів санкцій, визначення в них тих чи інших видів покарань або ж караності окремих видів злочинів.

Не ставлячи собі завдання вирішення всіх проблем, пов'язаних з визначенням караності злочинів з використанням штрафу, в рамках цієї статті ми маємо на меті визначити зв'язок категорії тяжкості злочину з можливістю встановлення в санкції за нього покарання у виді штрафу.

Відомо, що однією з визначних новел КК України 2001 року стало закріплення в ньому чіткої, послідовної і всеохоплюючої класифікації злочинів за ступенем їх тяжкості. Відповідно до

ч. 1 ст. 12 чинного Кодексу за цим критерієм всі злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. З цих чотирьох існуючих категорій тяжкості злочинів, в санкціях за злочини трьох категорій тяжкості зустрічається штраф як вид покарання. Зокрема, з 246 санкцій статей Особливої частини КК України, що передбачають штраф як основний вид покарання[1], 173 санкції (або 70,32%) встановлені за злочини невеликої тяжкості, 69 санкцій (або 28,05%) – за злочини середньої тяжкості і, нарешті, чотири санкції (або 1,63%) – за тяжкі злочини. Крім того, штраф також по одному разу передбачений в якості додаткового покарання в санкції за злочин невеликої тяжкості (ч. 1 ст. 144) і санкції за злочин середньої тяжкості (ч. 2 ст. 367). У санкціях, що встановлюються за особливо тяжкі злочини, штраф ні в якості основного покарання, ні в якості додаткового не передбачений. Викладене ставить на порядок денний питання про те, чи допустиме встановлення штрафу як виду покарання за злочини кожної з чотирьох існуючих категорій тяжкості?[2]

Не викликає сумнівів допустимість застосування штрафу в санкціях за злочини невеликої тяжкості. Перш за все, дійсно, за загальним визнанням вчених-криміналістів штраф як вид покарання є одним з ефективних засобів впливу за менш значні злочини, і саме тому він включений до багатьох санкцій статей, що передбачають відповідальність за злочини невеликої тяжкості[3]. Крім того, з самого визначення поняття злочину невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 12 КК) випливає, що ним є "злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, *або інше, більш м'яке покарання*". Позаяк штраф є більш м'яким покаранням порівняно з позбавленням волі, то цей законодавчий припис прямо передбачає можливість використання його в санкціях за злочини даної категорії тяжкості.

Практично не викликає сумнівів і недопустимість встановлення штрафу як основного виду покарання в санкціях за особливо тяжкі злочини. Відомо, що в санкціях за ці злочини обов'язково наявне покарання у виді позбавлення волі, максимальний розмір

[1] За станом на 1 червня 2007 року.

[2] Виходячи з того, що формальним критерієм класифікації злочинів за ступенем тяжкості є саме вид і розмір встановленого в санкції статті Особливої частини КК України основного покарання, в рамках цієї статті досліджуються лише проблеми зв'язків ступеня тяжкості певного злочину і допустимості встановлення штрафу як основного покарання за нього.

[3] Див., наприклад: Уголовное право России. Общая часть: Учебник для вузов / Н.Н. Белокобыльский, Г.Н. Борзенков, М.Н. Голоднюк и др. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2005. – С. 460.

якого є більшим за десять років. З урахуванням нинішніх підходів законодавця до визначення розмірів покарання у виді позбавлення волі, максимальна межа даного виду покарання в санкціях за особливо тяжкі злочини встановлюється на рівні не менше дванадцяти років, а частіше – вона встановлюється на максимальному рівні – п'ятнадцять років[4]. При цьому мінімальний строк позбавлення волі в санкціях за особливо тяжкі злочини дуже рідко встановлюється на рівні трьох років. Тільки в чотирьох санкціях (ч. 2 ст. 267, ч. 2 ст. 274, ч. 3 ст. 404 ч. 3 ст.414 КК) позбавлення волі встановлене на строк від трьох до дванадцяти років, ще в одній санкції (ч. 2 ст. 194 КК) це покарання встановлене на строк від трьох до п'ятнадцяти років. В більшості ж інших санкцій за особливо тяжкі злочини мінімальний строк позбавлення волі встановлюється на рівні п'яти, шести, семи, восьми, а у випадках, коли максимальна межа становить п'ятнадцять років, то й десяти років. У ч. 4 ст. 127 КК покарання у виді позбавлення волі встановлене на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років. Більш того, відповідно до ч. 5 ст. 12 та ч. 1 ст. 64 КК у санкціях за особливо тяжкі злочини може встановлюватися і покарання у виді довічного позбавлення волі. Наразі таке покарання встановлене у дванадцяти санкціях за злочини даної категорії тяжкості. Таким чином, особливо тяжкі злочини – це такі посягання, ефективним і справедливим покаранням за які, за логікою законодавця, може бути тільки довготерміновий строк або довічне позбавлення волі. І, навпаки, штраф, як значно більш м'який вид покарання, не може забезпечити досягнення цілей покарання щодо осіб, які вчиняють особливо тяжкі злочини. Не можна не погодитися з тими криміналістами, які справедливо стверджують, що застосування штрафу за особливо тяжкі злочини беззаперечно сприйматиметься громадськістю як відкуп злочинця від покарання і правосуддя[5]. Враховуючи викладене, проблемним залишається лише питання про допустимість застосування штрафу як основного виду покарання в санкціях за злочини середньої тяжкості та тяжкі злочини.

Звертає на себе увагу той факт, що на час прийняття та введення в дію нині чинного КК України, а також протягом майже чоти-

[4] У чинному КК України немає жодної санкції, в якій максимальний строк позбавлення волі встановлювався б на рівні одинадцяти років, і є лише по одній санкції де максимальний розмір цього покарання дорівнює відповідно тринадцяти (частина 5 статті 186) і чотирнадцяти (частина 4 статті 345 КК України) рокам.

[5] Див., наприклад: Курц А. В. Штраф как вид наказания по законодательству России и зарубежных стран: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Йошкар-Ола: Марийский гос. ун-т, 2001. – С. 23, 38.

рьох з половиною перших років його чинності, в ньому не містилося жодної санкції за тяжкий злочин, в якій би був передбачений в якості основного покарання штраф. Лише з моменту викладення в новій редакції частин третіх статей 176, 177 та 229 КК[6] у ньому з'явилися санкції за тяжкі злочини зі штрафом як одним з альтернативних видів покарання. Дещо пізніше була викладена в новій редакції ст. 158 КК, в санкції частини 7 якої, передбачається відповідальність за тяжкий злочин і також фігурує штраф в якості одного з альтернативних основних видів покарання[7]. З прийняттям згаданих законів законодавець відійшов від неписаного, проте дотримуваного до того часу, правила про те, що штраф як основний вид покарання передбачається лише в санкціях за злочини невеликої та середньої тяжкості. Однак, як уявляється, таке рішення не було обґрунтованим з огляду на наступні аргументи.

По-перше, ступінь суспільної небезпечності тяжких злочинів є достатньо високим і близьким до ступеня суспільної небезпечності особливо тяжких злочинів. Відомо, зокрема, що КК України 1960 року не виділяв в якості окремої категорії особливо тяжкі злочини. Відповідно до статті 7^1 згаданого Кодексу під тяжкими злочинами малися на увазі як "просто" тяжкі, так і "особливо" тяжкі злочини. Отже, традиційно законодавство України виходить з того, що ці категорії злочинів дуже близькі за рівнем своєї суспільної небезпечності. І це, до речі, видно також і з самої термінології, що вживається законодавцем: "тяжкі" та "особливо тяжкі" злочини. Саме тому за вчинення тяжких злочинів мають встановлюватися і застосовуватися лише такі види покарань, які за ступенем своєї суворості (тобто, цінністю обмежуваних прав та рівнем їх обмеження) будуть адекватними підвищеному ступеню суспільної небезпечності таких злочинів. Вочевидь, що найбільш адекватним покаранням для такого виду злочинів є позбавлення волі на строк не менше п'яти років, бо саме наявність у санкції такого виду покарання і в такому розмірі свідчить про те, що певний злочин є тяжким. Якщо ж законодавець приходить до висновку, що позбавлення волі на строк не менше п'яти років повинно мати в санкції в якості альтернативного певний інший вид покарання,

[6] Див.: Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту прав інтелектуальної власності: Закон України від 9 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 26. – Ст. 211.

[7] Див.: Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за порушення виборчих прав громадян: Закон України від 23 лютого 2006 року // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 33. – Ст. 280.

то це покарання також повинно бути адекватним ступеню суспільної небезпечності того злочину, за який встановлюється дана санкція. Вочевидь, що штраф, який на разі законодавцем визначається найменш суворим покаранням, навіть у високому розмірі, проте, такому, який би був посильним для сплати засудженим, не може бути адекватним високому ступеню суспільної небезпечності тяжкого злочину.

По-друге, альтернативні основні покарання в одній і тій же санкції повинні бути приблизно рівними між собою за ступенем своєї суворості. Тобто, сукупна оцінка соціальної цінності того права, яке підлягає обмеженню при застосуванні штрафу, та обсягу обмеження такого права, повинна бути приблизно рівною сукупній оцінці соціальної цінності того права, яке підлягає обмеженню при застосуванні позбавлення волі, та обсягу його обмеження. Позбавлення волі – це покарання, яке обмежує найбільш цінне благо людини, з тих що взагалі можуть бути обмежувані на підставі КК України, а саме – особисту свободу людини. Немає сенсу спеціально порівнювати цінність цього блага з цінністю такого блага, як право власності. Вочевидь, особиста свобода є набагато більш цінною для особи, ніж власність. У розділі II Конституції України, де статті, що визначають права і свободи людини і громадянина, розташовані в порядку "спадання" порівняльної цінності таких прав і свобод, стаття, яка гарантує право на особисту свободу, розташована безпосередньо після статті, що гарантує право на життя. І лише на багато нижче поміщена стаття, яка гарантує право власності. Більше того, особиста свобода є передумовою створення власності, володіння, користування та розпорядження нею. Саме тому, позбавлення права на особисту свободу навіть у мінімальному розмірі є покаранням такого ступеня суворості, якому обмеження права власності (тобто, штраф), якщо й може за певних умов відповідати, то виключно у надзвичайно великих розмірах. Якщо ж мова йде про встановлення в санкції за тяжкий злочин позбавлення волі на строк не нижче п'яти років, то більш чи менш співрозмірним йому за ступенем суворості може бути тільки штраф у надзвичайно високому розмірі. Проте такий штраф буде непосильним для сплати пересічним засудженим до самої його смерті, а тому він не буде ефективним засобом покарання, не відповідатиме тим вимогам, які висуваються щодо покарання, та не досягатиме тих цілей, які ставляться перед покаранням. Отже, якщо стосовно позбавлення волі й може бути встановлене певне альтернативне основне покарання в санкції

за тяжкий злочин, то таким покаранням не може бути штраф, який знаходиться на протилежному "полюсі" сходинок покарань[8]. Вочевидь, в якості альтернативного в такій санкції може виступати лише покарання, розташоване в ст. 51 КК України не надто віддалено від позбавлення волі на певний строк. І більше того, розмір такого покарання повинен бути максимально високим. Наприклад, таким покаранням може бути обмеження волі на строк від трьох до п'яти років. Слід відзначити, що саме такий вид покарання, і саме в такому розмірі разом зі штрафом передбачається в якості альтернативного до позбавлення волі на строк від трьох до шести років у санкції ч. 7 ст. 158 КК України.

По-третє, допущення можливості встановлення штрафу в якості одного з альтернативних покарань у санкціях за тяжкі злочини з посиланням на нині існуючі вище названі чотири санкції, не може бути визнане коректним, оскільки не можна здійснювати наукові висновки та рекомендації, виходячи з явних помилок законодавця. Відомо, що поява штрафу в санкціях частин третіх статей 176, 177 та 229 КК України була зумовлена прагненням законодавця виправити істотну помилку, допущену ним при викладені згаданих статей у новій редакції законом України від 22 травня 2003 року. Цим законом у частинах третіх вказаних статей було фактично встановлено привілейовані склади відповідних злочинів для випадків вчинення їх службовою особою з використанням свого службового становища щодо підлеглої особи. Так, основні склади злочинів, передбачені частинами першими статей 176, 177 та 229 КК України, каралися штрафом від двохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – нмдг) або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, зі спеціальною конфіскацією; кваліфіковані (ті ж самі дії, якщо вони вчинені повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або завдали матеріальної шкоди в особливо великому розмірі, – частини другі статей 176, 177 та 229 КК України) – каралися штрафом від тисячі до двох тисяч нмдг або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, зі спеціальною конфіскацією; а "особливо кваліфіковані" (дії, передбачені частинами першою або другою статей 176, 177 та 229 КК України, вчинені службовою особою з використанням службового становища щодо підлеглої особи, – частини треті згаданих статей) – каралися штрафом *від п'ятисот до тисячі* нмдг або *арештом на строк до шести місяців*, або *обмеженням волі на строк до двох років*, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років і без спеціальної конфіскації. Цей законодавчий недолік отримав різко критичну оцінку з боку вчених-криміналістів[9], у зв'язку з чим, вочевидь, законодавець і поставив собі за мету виправити його. При чому таке виправлення було здійснено не шляхом системних змін у санкціях всіх трьох частин статей 176, 177 та 229 КК України, а лише шляхом посилення санкцій частин третіх цих статей. Оскільки ж в частинах других цих статей вже було встановлено позбавлення волі на строк від двох до п'яти років, то більш суворе покарання у виді позбавлення волі (на строк від трьох до шести років) автоматично перетворило відповідні злочини на тяжкі. А оскільки в цих санкціях залишився й штраф (його розмір було підвищено, з тим, щоб він був більшим за той, що встановлений у санкціях частин других цих статей), то вітчизняне законодавство й отримало перші три санкції за тяжкі злочини, які містили в собі штраф як один з альтернативних видів основного покарання. Четверта ж така санкція з'явилася в частині 7 статті 158 КК України, коли законодавець у 2006 році перед виборами до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування поспіхом реформував статті про відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян. Одним з результатів такої поспішності стала нинішня редакція статті 158 КК України[10], з дванадцяти частин якої (абсолютний рекорд для статей Особливої частини КК України) дев'ять(!) передбачають основні склади злочинів і лише три – кваліфіковані. Серед згаданих дев'яти частин – і частина 7, в якій встановлена кримінальна відповідальність за найрізноманітніші за ступенем своєї суспільної небезпечності діяння. Тут і підписання виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму до остаточного підрахунку голосів чи встановлення результатів голосування; і включення неврахованих виборчих бюлетенів чи бюлетенів для голосування на референдумі до числа бюлетенів, використаних

[8] Див.: Пономаренко Ю. А. Покарання, альтернативні позбавленню волі, в санкціях статей, що передбачають відповідальність за злочини в сфері господарської діяльності // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: Матер. наук.-практ. конференції / Ред. кол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссроуд, 2006. – С. 41.

[9] Див., наприклад: Хавронюк М.І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. – К.: Істина, 2004. – С. 180.

[10] З урахуванням змін, що вносяться до неї законом України від 22 лютого 2007 року "Про Державний реєстр виборців".

при голосуванні; і підміна дійсних виборчих бюлетенів з позначками виборців чи громадян, які мають право брати участь у референдумі; і незаконне внесення до протоколу змін після його заповнення; і викрадення чи приховування виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями; і незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями, що призвело до неможливості визначити волевиявлення виборців чи встановити результати референдуму. Звісно, що така різноманітність суспільно-небезпечних діянь вимагала і відповідної різноманітності за своєю суворістю покарань у санкції. Саме тому, вочевидь, в ній і з'явилися штраф від семисот до тисячі нмдг, обмеження волі на строк від трьох до п'яти років та позбавлення волі на строк від трьох до шести років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від двох до трьох років в якості обов'язкового додаткового покарання. Таким чином, законодавець, описавши в одній диспозиції якісно різні за своєю суспільною небезпечністю діяння, змушений був встановлювати в санкції і якісно різні за своєю суворістю покарання – від штрафу в сумі семисот нмдг до позбавлення волі на строк до шести років. Вочевидь, таке рішення є помилковим і має бути виправлене за рахунок розукрупнення диспозиції – встановлення в окремих кримінально-правових приписах відповідальності за ті діяння, що мають порівняно менший ступінь суспільної небезпечності, і ті, ступінь суспільної небезпечності яких є значно вищим. Відповідно і в санкції за першу групу діянь мають бути передбачені відносно менш суворі покарання (в тому числі, очевидно, й штраф), у санкції ж за більш суспільно небезпечні діяння, які законодавець вважає такими, що досягають рівня тяжких злочинів, – більш суворі покарання, аж до позбавлення волі на строк до шести років.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що штраф не повинен встановлюватися в якості одного з альтернативних видів покарань в санкціях статей Особливої частини КК України, що встановлені за тяжкі злочини. Саме тому пропонується внести до частин третіх статей 176, 177 та 229 КК України наступні зміни: виключити з них слова "штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або", а до частини 7 статті 158 КК України наступну зміну: виключити з неї слова "штрафом від семисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або".

Стосовно можливості передбачення штрафу як альтернативного виду основного покарання за злочини середньої тяжкості, слід відзначити, що ступінь суспільної небезпечності злочинів даної категорії тяжкості є найбільш близьким до ступеня суспільної небезпечності злочинів невеликої тяжкості, можливість встановлення штрафу як виду покарання за які не викликає сумніву. Саме тому за певних умов штраф як вид покарання, вочевидь, може бути встановлений у санкціях за злочини даної категорії тяжкості. Що ж до випадків, коли штраф може бути встановлений в санкціях за такі злочини, то їх окреслення потребує спеціального дослідження.

Відомо, що за чинним КК України злочини середньої тяжкості – це найбільш строката категорія злочинів, яка включає в себе найрізноманітніші посягання, які суттєво відрізняються як за характером, так і за ступенем своєї суспільної небезпечності. Зокрема, наприклад, до злочинів середньої тяжкості належить і крадіжка чужого майна на суму понад три нмдг (податкових соціальних пільги) (ч. 1 ст. 185 КК), і зґвалтування (ч. 1 ст. 152 КК); і умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ч. 1 ст. 122 КК), і проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250 КК); і незаконне збирання банківської або комерційної таємниці (ст. 231 КК), і зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби особою, яка знала про те, що вона є носієм цього вірусу (ч. 2 ст. 130 КК) тощо. Більше того, в санкціях за злочини середньої тяжкості завжди передбачається такий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк, максимальний розмір якого може бути близьким або до того, який характерний для тяжких злочинів (до п'яти років), або до того, який характерний для злочинів невеликої тяжкості (до трьох років). Тому зробити однозначний висновок щодо можливості або неможливості встановлення штрафу як альтернативного до позбавлення волі виду покарання в санкціях за злочини середньої тяжкості неможливо. Вочевидь, що до вирішення цього питання необхідно підходити диференційовано.

Відомо, що на ступінь тяжкості злочину суттєво впливає така ознака його суб'єктивної сторони, як форма вини, з якою цей злочин вчинений. За інших рівних умов, злочини, що вчиняються з умисною формою вини, визнаються більш суспільно небезпечними, ніж злочини, що вчиняються через необережність. Тому цілком обґрунтованим є висновок про те, що необережні

злочини, які, втім належать до злочинів середньої тяжкості, загалом є менш суспільно небезпечними, ніж умисні злочини цієї ж категорії тяжкості[11]. У зв'язку з цим, як уявляється, в санкціях за необережні злочини середньої тяжкості штраф у достатньо високому розмірі як один з альтернативних видів покарання може бути встановлений незалежно від того, який максимальний строк позбавлення волі передбачений у цій санкції. Інакше кажучи, в санкціях за необережні злочини середньої тяжкості штраф може бути альтернативою позбавленню волі, встановленому, в тому числі, й на строк до п'яти років.

Що ж стосується умисних злочинів середньої тяжкості, то, на наш погляд, у санкціях за них штраф не завжди може бути встановлений як основний вид покарання. Можливість його встановлення повинна бути узгоджена з максимальним строком позбавлення волі, що передбачений у цій санкції. У тих випадках, коли такою санкцією максимальний строк позбавлення волі встановлений на мінімальному рівні, що можливий для злочинів середньої тяжкості (тобто, три роки) штраф у достатньо високому розмірі може бути досить адекватною альтернативою їм. Якщо ж за злочин середньої тяжкості встановлене позбавлення волі на строк до чотирьох, і, тим паче, до п'яти років, а, особливо, якщо в санкції визначений і мінімальний строк цього покарання (на рівні двох або трьох років), то це свідчить про достатньо високий ступінь суспільної небезпечності відповідного злочину. У зв'язку з цим, за такі злочини штраф не повинен встановлюватися в якості альтернативного виду основного покарання.

Сформульовані висновки щодо можливості використання штрафу як основного виду покарання в санкціях за злочини середньої тяжкості підтверджуються і аналізом положень КК України. З тих 69 санкцій, в яких штраф передбачений в якості основного покарання за злочини середньої тяжкості, 55 встановлені за злочини, що можуть бути вчинені тільки умисно, 6 – за злочини, що вчиняються з необережності, і ще 8 – за злочини, суб'єктивна сторона яких передбачає як умисну, так і необережну форму вини. При цьому серед 55 санкцій за тільки умисні злочини середньої тяжкості, в яких встановлений штраф як вид покарання, в 37 з них (або 67,27%) він знаходиться в альтернативі до позбавлення волі на строк до трьох років. Ще по п'ять санкцій за тільки умисні злочини середньої тяжкості (по 9,09%) передбачають штраф в альтернативі до позбавлення волі на строк до чотирьох років, на строк до п'яти років та на строк від двох до п'яти років. Нарешті, ще в трьох таких санкціях (5,45%) штраф передбачений в альтернативі до позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років. З шести санкцій за тільки необережні злочини середньої тяжкості, в яких передбачений штраф як вид покарання, в чотирьох він є альтернативою позбавленню волі на строк до п'яти років, ще в двох – позбавленню волі на строк до трьох років. З тих восьми злочинів середньої тяжкості, що можуть бути вчинені як умисно, так і з необережності, в санкціях за шість він є альтернативою позбавленню волі на строк до трьох років, ще в двох випадках – альтернативою позбавленню волі на строк до п'яти років. Таким чином, у переважній більшості випадків законодавець, на наш погляд, обґрунтовано встановлює штраф в якості основного покарання за умисні злочини середньої тяжкості в альтернативі з позбавленням волі на строк до трьох років, а за необережні злочини середньої тяжкості – в альтернативі з позбавленням волі на строк до п'яти років.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗАПрН України (протокол № 18 від 3.09.2007)

Рецензент – доктор юрид. наук, академік ***Ю.В. Баулін***

[11] Саме тому, вочевидь, мали рацію розробники проекту нині чинного КК України, коли пропонували віднести до злочинів середньої тяжкості необережні злочини, за які в санкціях статей Особливої частини КК України встановлене покарання у виді позбавлення волі на строк більше трьох, але не більше восьми років. (Див.: Проект Кримінального кодексу України // Українське право. – 1997. – № 2. – С. 7 (С. 5-126). Проте, на жаль, ця пропозиція не була сприйнята законодавцем і не увійшла до тексту Кодексу, прийнятого в остаточній редакції.

УДК 343.713

Л.О. Семикіна, здобувач
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СПОСОБУ ВЧИНЕННЯ ВИМАГАННЯ

Вирішенню проблем кримінально-правової характеристики вимагання присвячений істотний пласт наукових досліджень. Значний вклад внесено працями таких дослідників як М.І. Бажанов, В.О. Владимиров, П.С. Дагель, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, А.П. Закалюк, О.М. Костенко, Л.М. Кривоченко, М.Й. Коржанський, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, В.С. Нікіфоров, М.І. Панов, С.І. Тихенко та інші.

Були роботи і спеціально присвячені дослідженню вимагань. Це роботи Г.М. Борзенкова, А.І. Волобуєва, Л.Д. Гаухмана, Є.Б. Галкіна, О.І. Гурова, О.В. Дмітрієва, В.А. Клименка, В.М. Куца, Ю.І. Ляпунова, М.І. Мельника, В.С. Мінської, В.М. Сафонова, Ф.Я. Сафіна та інших вчених.

Однак слід зауважити, що ці роботи, зазвичай, були присвячені питанням кримінальної відповідальності за вимагання, проте замало уваги приділялося дослідженню специфічних проблем ознак складу цього злочину. Отже, у цій статті розглядаються теоретичні проблеми способу вчинення вимагання.

Кримінальний кодекс України 2001 р. (далі – КК України) встановлює кримінальну відповідальність за «вимагання» у ст.ст. 189; 262; 308; 312; 313; 354; 357; ч.2 ст. 368; 410. Базове поняття вимагання надано законодавцем у диспозиції статті 189 КК, інші склади злочинів, що встановлюють відповідальність за окремі види вимагання є спеціальними видами вимагання.

Слід також додати, що КК передбачає злочини, що пов'язані з незаконним заволодінням і можуть вчинятися будь-яким способом, у тому числі, способом вимагання. Наприклад, ст. 289 КК «Незаконне заволодіння транспортнім засобом», ч. 3 ст. 357 КК «Незаконне заволодіння будь-яким способом паспортом, або іншим важливим особистим документом». Проте, в цих злочинах, на відміну від спеціальних складів вимагання, законодавець не пов'язує ступень суспільної небезпеки саме із способом вчинення цього злочину, а тому відносити ці злочини до спеціальних складів вимагання недоречно.

Таким чином, визначення способу вчинення вимагання як у загальному складі та й у спеціальних складах вимагання на підставі загальних теоретичних досліджень предмету злочину та застосування системно-правового принципу узгодженості галузей права надасть можливість сформулювати загальне поняття способу вимагання.

Згідно з домінуючою в теорії кримінального права позицією до обов'язкових ознак об'єктивної сторони вимагання належать суспільно небезпечне діяння та спосіб вчинення злочину.

Як відомо, важливе значення для характеристики будь-якого злочинного діяння має спосіб вчинення злочину, що являє собою сукупність прийомів і методів, що використовуються при вчиненні злочину. Досягнення злочинної мети в багатьох випадках стає можливим саме завдяки способу вчинення злочину, разом з тим слід враховувати, що до способу вчинення злочину відносять саме ті прийоми, які цьому і спряли, а не ті які використовувалися при підготовці до злочину чи його маскуванні.

У підручнику з кримінального права вказується, – „Спосіб вимагання — це погроза заподіяння шкоди потерпілому або його близьким родичам, зміст якої може бути різним. Це не тільки погроза насильством, хоч вона зустрічається найчастіше, а й обмеженням прав, свобод або законних інтересів вказаних осіб, пошкодженням чи знищенням їхнього майна, або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці (наприклад, оповістити дані про усиновлення потерпілим дитини, про наявність захворювання, про інтимне життя, про злочинну діяльність тощо)"[1].

З'ясування сутності вимагання варто здійснять від окремого до загального і, спочатку, розглянути зміст погрози при вимаганні.

Нажаль, чинний КК не містить законодавчого визначення поняття погрози та її змісту. За тлумачним словником погроза це – „1. Обіцянка заподіяти яке-небудь зло, неприємність. // Залякування. 2. Рідко. Можливість або неминучість виникнення, настання чогось небезпечного, прикрого для кого-, чого- небудь. // те що може заподіяти зло, неприємність"[2].

В кримінальному праві відносно погрози часто вживають термін психічне насильство. Так, психічне насильство, як зазна-

[1] Кримінальне право України. Особлива частина. Підручник для студ. вузів / Кол. авторів. За ред. Бажанова М.І., Сташиса В.В., Тація В.Я. – Київ-Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 135.

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – С. 1005.

чає Р.А. Лєвертова, виражається виключно в погрозах заподіяти фізичну, моральну, майнову шкоду, позбавити будь-яких благ, обмежити у волевиявленні[3]. Проте, М.І. Панов та В.П. Тихій поділяють насильство на фізичне та психічне, і вказують, що змістом таких діянь є посягання на людину, її життя, здоров'я, волю, честь та гідність, причому виокремлюють погрози у специфічний вид психічного насильства, яке ще включає психічно-насильницькі дії не пов'язані з погрозою[4]. Є позиція, що психічним насильством може вважатися не будь-яка погроза, а лише погроза заподіяння фізичного насильства, і тоді поняття погрози вважається ширшим за поняття психічного насильства.[5]

Пленум Верховного Суду України неодноразово використовував поняття „психічне насильство" в своїх постановах. Зокрема, такі положення закріплювалися і у п.13 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 12 від 25.12.92 р. „Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності" – Психічне насильство при вимагательстві полягає в погрозі негайно або в майбутньому застосувати насильство до потерпілого або близьких йому осіб (родичів, інших осіб, доля яких для потерпілого має істотне значення). Погроза має місце тоді, коли винна особа, висловлюючи її в будь-якій формі (словами, жестами, демонстрацією зброї тощо), бажає, щоб у потерпілого склалося враження, що якщо він буде протидіяти нападаючому або не виконає його вимог, ця погроза буде реалізована, а у потерпілого дійсно таке враження склалося. Це стосується і випадків, коли винна особа погрожує застосуванням предметів, які завідомо для неї не можуть бути використані для реалізації погроз (зіпсованої зброї або її макета тощо), якщо потерпілий сприймає ці предмети як такі, що являють собою небезпеку для життя чи здоров'я"[6].

Отже, судова практика схиляється до того, що психічне насильство – це погроза застосування фізичного насильства. Враховуючи, що за змістом кримінального законодавства під

[3] Левертова Р.А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву: Учеб. пособие. – Омск: Омская высш. школа милиции, 1978. – С. 6.

[4] Панов М.И. Тихий В.П. Способ совершения преступлния и его значение для квалификации хищения государственного или общественного имущества, огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых и наркотических веществ // Проблемы социалистической законности. – Х.: Юр. ин-т., 1984.– Вып.14. – С.26.

[5] Козаченко И.Я. Сабиров Р.Д. Уголовно-правовое понятие насилия // Уголовный закон и совершенствование мер борьбы с преступностью: Межвузовский сборник научных трудов.– Свердловск: Госуниверситет, 1981. – С. 22.

[6] Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972 - 2004): – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., – 2004. – 576 с.

насильством розуміється лише фізичне насильство – вплив на тканини та органи людини, тому вважаємо психічне насильство погрозою застосування фізичного насильства.

Таким чином законодавче поняття «погроза насильством» уявляється недосконалою. З метою удосконалення відповідальності за вимагання можливо змінити у ст. 189 КК слова «с погрозою насильством» на слова – «с погрозою фізичного насильства».

Важливою ознакою погрози є її адресат. Адресатом погрози при вимаганні є потерпілий та його близькі родичі. Нажаль КК не дає визначення цих понять. Законодавче поняття потерпілого використано у ст. 49 КПК. Відповідно до цієї статті потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду[7]. Проте, таке визначення потерпілого не повною мірою відповідає ознакам потерпілого як адресата погрози при вимаганні, оскільки таке поняття включає не лише осіб, які були піддані вимаганню, але й інших осіб, які зазнали від цього злочину моральну, фізичну або майнову шкоду.

Водночас В.П. Ємельянов звернув увагу ще на одну проблему із законодавчою конструкцією вимагань – чому вимагання у всіх формах та видах буде мати місце лише у випадку вчинення цих дій проти потерпілого або його близьких родичів, а протидія законній господарській діяльності (ст. 206) і примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків (ст. 280) карні при вчиненні передбачених у статті діях, як проти потерпілого, так і його близьких. Враховуючи, що в загальних складах вимагання КК 1960 року (ст. 86[2], 144), був присутній термін "близькі особи", він стверджує, що вказана законодавча новела, яка відбилася у новому КК, означає декриміналізацію багатьох найнебезпечніших діянь за рахунок звуження кола близьких потерпілому осіб, охоронюваних кримінальним законом. Таку новелу не можна визнати доцільною, тому що це "ніша", в яку рекет зараз кинеться бурхливим потоком, оскільки криміналітет не матиме труднощів визначити тих близьких для потерпілого осіб, які не відносяться до близьких родичів, але погрози у відношенні, до яких не менш значні для потерпілого, проте зовсім безпечні для вимагателів, тому що не утворять складу вимагання. Тобто вживання в статтях КК такого терміна як "близькі родичі" представляє собою в сутності "подарунок для злочинця",

[7] Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28.12.60 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1961. – № 2. – Ст. 15

тому на думку В.П. Ємельянова найбільш вдалим і апробованим у кримінальному законодавстві представляється термін "близькі" ("близькі особи"), який однозначно вживається у Кримінальних кодексах: Російської Федерації, Республіки Бєларусь, та КК інших країн близького та дальнього зарубіжжя у всіх складах злочинів, у зв'язку з цим запропоновано вирішення цієї проблеми шляхом заміни вказівки „потерпілий та його близькі родичі" на „потерпілий та його близькі"[8].

На наш погляд, представлена пропозиція В.П. Ємельянова є цілком слушною, але потребує вирішення і проблема з законодавчим поняттям „потерпілий" як адресата погрози при вимаганні. Її вирішення можливо у два шляхи – або змінити адресат погрози із „потерпілий та його близькі родичі" на „особа та її близькі", або взагалі відмовитись від використання термінів „потерпілий та її близькі родичі".

Разом з тим, доки ці пропозиції не враховані, пропонуємо під „потерпілим" вважати особу, яка була піддана вимаганню. „Близькі родичі потерпілого" це – батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки, особи, яка була піддана вимаганню.

При вимаганні законодавець вказує на чотири види погроз, що розрізняються за змістом:

1) насильства над потерпілим чи його близькими родичами;

2) обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб;

3) пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною;

4) розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці;

Розглянемо кожну з названих погроз.

1) Погроза застосування насильства. За тлумачним словником – „Насильство – 1. Застосування фізичної сили до кого-небудь. 2. Застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось"[9].

Проте, таке визначення насильства є загально-побутовим і не розкриває його зміст як кримінально-правову категорію. В кримінально правовій літературі зазначається, що сфера застосування насильства доволі широка та різноманітна. У зв'язку з цим вказують на таки види насильства – фізичне, психічне,

[8] Ємельянов В.П. Деякі проблеми застосування нового Кримінального кодексу України // Право України. – 2002. – № 9. – С. 110.

[9] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2002. – С.735.

інструментальне, інтелектуальне, побутове, сімейне, моральне, збройне, політичне, майнове, виховне тощо.

Проте незважаючи на різні визначення насильства, усі вони містять одну загальну характерну ознаку – насильство полягає у фізичному чи психічному впливу на іншу людину[10]. Зокрема, на це вказують і М.І. Панов та В.П. Тихій, які поділяють насильство за характером на фізичне та психічне, і вказують, що змістом таких діянь є посягання на людину, її життя, здоров'я, волю, честь та гідність, причому виокремлюють погрози у специфічний вид психічного насильства[11].

В кримінально-правовій літературі зовнішня сторона фізичного насильства визначається по різному:

1. Застосування мускульної сили до тіла (корпуса) іншої особи (В.І. Симонов, М.Й. Коржанський);

2. Фізичний вплив на тілесну сферу (біологічну підструктуру) людини (М.І. Панов), на тканини людини (В.І. Ткаченко);

3. Вплив на організм людини (Л.Д. Гаухман, І.Я. Козаченко, Р.Д. Сабиров, Т.В. Кондратова);

4. Вплив одного суб'єкта відносин на іншого (В.Г. Бужор)[12].

Таким чином, загальним є те, що фізичне насильство полягає у впливі на людину, а саме на її тіло (організм, біологічну підструктуру, тканини, органи, тілесну сферу).

Кримінальне законодавство, в залежності від ступеню інтенсивності насильства, поділяє вимагання на вчинене:

1) з погрозою насильства (ч. 1 ст. 189 КК);

2) з погрозою насильства, що не є небезпечним для життя чи (або) здоров'я особи (ч.2 ст. 308; ч.2 ст. 312 КК);

2) з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 189 КК);

3) з застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя чи (і) здоров'я особи (потерпілого) (ч.2 ст. 308, ч.2 ст. 312 КК);

4) з застосуванням насильства небезпечного для життя чи (і) здоров'я особи (потерпілого) (ч. 3 ст. 189; ч. 3 ст. 262; ч. 3 ст. 308; ч. 3 ст. 312; ч. 2 ст. 313; ч.3 ст. 410 КК),

[10] Иванова В.В. Преступное насилие: Учебное пособие для ВУЗов.– М.: ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2002.– С. 15.

[11] Панов М.И. Тихий В.П. Способ совершения преступлния и его значение для квалификации хищения государственного или общественного имущества, огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых и наркотических веществ // Проблемы социалистической законности. – Х.: Юр. ин-т., 1984. – Вып.14. – С.26.

[12] Шарапов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 298 с.

Цікаво, що у статтях 354, 357 та ч.2 ст. 368 КК законодавець взагалі не вказує на характер та ступінь насильства при вимаганні. Виходячи з загального поняття вимагання, слід зазначити, що погроза застосування насильства при вчиненні вимагання охоплюються частинами 1 статей 262, 308, 312, 313, 357, 410 КК.

Проте, виникає складне питання щодо можливості застосування насильства при одержанні незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи, організації шляхом вимагання (ст. 354 КК) та одержання хабара шляхом вимагання (ч.2 ст. 368 КК), оскільки, ймовірно, насильство не є властивістю вчинення цих злочинів.

Також виникає питання, чому законодавець у ст. 189 КК не передбачив у якості кваліфікуючої ознаки „застосування насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я особи", в той час як інші вимагання (ч.2 ст. 308; ч.2 ст. 312 КК) це передбачають. Слід зазначити, що законодавець у статтях 86-2 та 144 КК України 1960 року встановлював „застосування насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я особи" у якості кваліфікуючих ознак.

Таким чином, наявність ознаки застосування насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я особи в окремих вимаганнях (ч.2 ст. 308; ч.2 ст. 312 КК) та відсутність такої ознаки в інших, у першу чергу в ст. 189 КК, потребує комплексного дослідження.

Погроза обмеження прав, свобод, законних інтересів потерпілого чи його близьких родичів є новелою чинного кримінального законодавства і поки ще не досить повно висвітлена у юридичній літературі.

Відповідно до статті 21 Конституції України усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Згідно із статтею 22 Конституції України права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Відповідно до статті 64 Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Отже, погроза обмеження прав і свобод людини, яку висловлює вимагач, завжди носить незаконний характер і може торкатися не лише конституційних прав і свобод, але й тих, що передбачені не Конституцією України, а й іншими нормативними актами, наприклад ст.ст. 294–315 Глави 22 ЦК України. Проте складним залишається питання щодо такого законодавчого поняття як „законний інтерес", і

меж протиправності погроз обмеження „законних інтересів". Враховуючи, що в юридичній літературі вважається, що законний інтерес, на відміну від суб'єктивного права, не забезпечений конкретним юридичним обов'язком і є правовим дозволом[13], то виникає питання про суспільну небезпечність погрози обмеження таких інтересів. На нашу думку, законодавцю слід додатково вказати на протиправний характер погрози обмеження чужих законних інтересів при вчиненні вимагання. Проте, обґрунтоване дослідження для вирішення цього питання виходить за межі цієї публікації і буде здійснено у наступному.

За змістом ст. 189 КК погроза знищенням чи пошкодженням майна має місце коли вона стосується майна, що належить потерпілому або його близьким родичам, або знаходиться в їх віданні чи під охороною. Як відомо, в Україні затверджено рівність різних форм власності, але, виникають певні труднощі при кваліфікації при вимаганнях державного або колективного майна, оскільки не кожний працівник підприємства, установи, організації наділений правом відання чи охорони такого майна, в той час як такі складнощі не характерні для вимагань приватного майна. Таким чином, для кваліфікації дій винних осіб слід з'ясовувати наявність у потерпілого повноважень щодо відання чи охорони предмету злочину.

Погроза розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці, полягає в тому, що злочинець погрожує розголосити дійсні чи вигадані факти, розголошення яких небажано потерпілому чи його близьким родичам. КК України 1960 року передбачав цю ознаку іншим чином – розголошення відомостей, що ганьблять потерпілого, чи його близьких осіб. За чинним КК крім погрози розголосити відомості, які принижують честь і гідність особи, тобто ганьблять її, як погрози розглядається більш широке коло відомостей, наприклад про статеві зносини тощо. Отже, КК 2001 року розширив зміст цієї ознаки, що, в цілому, слід визнати позитивним.

Безперечно, важливим для розгляду такої форми погрози при вимаганні є небажання потерпілого або його близьких родичів розголошувати ці дані.

В науці кримінального права були пропозиції розширити перелік дій, якими може погрожувати винний, тобто такими, яких побоюється потерпілий. У зв'язку з чим, наприклад, нази-

[13] Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под. ред. М.Н. Марченко.– М.: Юристъ, 2003. – С. 382.

валися хуліганські дії[14]. На нашу думку, таке розширення законодавчої конструкції вимагання, на теперішній час, є недоречним, оскільки це буде співпадати з погрозою „обмеження прав, свобод, законних інтересів".

Проте слід зазначити, що вживання законодавцем такої форми способу вимагання як „погроза розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці", поряд із такою формою як „погроза обмеження прав, свобод або законних інтересів" уявляється доволі спірною. Так, стаття 32 Конституції України визначає, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Положення ЦК України, зокрема ст. 301, вказують на наявність у фізичної особи права на особисте життя і збереження у таємниці обставин свого особистого життя.

Отже, „погроза розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці" є „погрозою обмеження прав, свобод або законних інтересів".

Таким чином, на підставі викладеного можливо зробити наступні висновки:

1. Способом вчинення вимагання є погроза, яка в залежності від змісту, може набирати чотирьох форм:

а) насильства над потерпілим чи його близькими родичами;

б) обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб;

в) пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною;

г) розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці;

2. Враховуючи, що за змістом кримінального законодавства під насильством розуміється лише фізичне насильство – вплив на тканини та органи людини, вважаємо психічне насильство погрозою застосування фізичного насильства.

3. Адресатом погрози при вимаганні є потерпілий та його близькі родичі. Проблему недосконалості законодавчого ви-

[14] Никифоров Б.С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР. – М.: АН СССР, 1954. – С. 120.

значення адресата погрози при вимаганні „потерпілий та його близькі родичі" пропонуємо вирішити таким чином:

а) шляхом заміни вказівки „потерпілий та його близькі родичі" на „особа та її близькі";

б) або взагалі відмовитись від використання термінів „потерпілий та його близькі родичі".

4. При вимаганні кримінально правові поняття „погроза фізичним насильством" та „психічне насильство" співпадають за змістом. З метою удосконалення відповідальності за вимагання можливо змінити у ст. 189 КК слова «с погрозою насильством» на слова – «с погрозою фізичного насильства».

5. При вимаганні фізичне насильство полягає у впливі на людину, а саме на її тіло (організм, біологічну підструктуру, тканини, органи, тілесну сферу).

6. Кримінальне законодавство, в залежності від ступеню інтенсивності насильства, поділяє вимагання на вчинене:

1) з погрозою насильства (ч. 1 ст. 189 КК);

2) з погрозою насильства, що не є небезпечним для життя чи (або) здоров'я особи (ч.2 ст. 308; ч.2 ст. 312 КК);

2) з погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 189 КК);

3) з застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя чи (і) здоров'я особи (потерпілого) (ч.2 ст. 308, ч.2 ст. 312 КК);

4) з застосуванням насильства небезпечного для життя чи (і) здоров'я особи (потерпілого) (ч. 3 ст. 189; ч. 3 ст. 262; ч. 3 ст. 308; ч. 3 ст. 312; ч. 2 ст. 313; ч.3 ст. 410 КК),

7. Існує проблемне питання щодо можливості застосування насильства при одержанні незаконної винагороди працівником державного підприємства, установи, організації шляхом вимагання (ст. 354 КК) та одержання хабара шляхом вимагання (ч.2 ст. 368 КК).

8. Існує проблемне питання, чому законодавець у ст. 189 КК не передбачив у якості кваліфікуючої ознаки „застосування насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я особи", в той час як інші вимагання (ч.2 ст. 308; ч.2 ст. 312 КК) це передбачають.

9. Погроза обмеження прав і свобод людини, яка висловлюється при вимаганні, завжди носить незаконний характер і може торкатися не лише конституційних прав і свобод, а й тих, що передбачені не Конституцією України, але й іншими нормативними актами.

10. Є потреба у додатковій вказівки на протиправний характер погрози обмеження чужих законних інтересів при вчиненні вимагання.

11. Погроза знищенням чи пошкодженням майна має місце, коли вона стосується майна, що належить потерпілому або його близьким родичам, або знаходиться в їх віданні чи під охороною.

12. Слід визнати недоречною пропозицію про розширення переліку дій у вимаганні, якими може погрожувати винний, шляхом включення дій яких побоюється потерпілий, оскільки це буде співпадати з погрозою „обмеження прав, свобод, законних інтересів".

13. „Погроза розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці" є „погрозою обмеження прав, свобод або законних інтересів".

14. Загальним способом вчинення вимагання слід вважати погрозу особі та її близьким:

а) фізичним насильством;

б) пошкодженням чи знищенням майна;

в) розголошенням відомостей, які вони бажають зберегти в таємниці;

г) іншим обмеженням прав та свобод.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю (протокол № 4 від 14 лютого 2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор **В.П. Ємельянов**

УДК 343.98

С.С. Кічигіна, мол. наук. співробітник Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, здобувач Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, м. Харків

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБІГУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Формування ринку цінних паперів виступає центральною ланкою в процесі ринкових перетворень, що відбуваються в нашій державі, і має сприяти оздоровленню економіки в цілому, інвестуванню її стрижневих галузей і об'єктів, прискоренню процесу приватизації державного майна. Розвиток фондового ринку, що передбачає організацію випуску та обігу цінних паперів, є однією з характерних особливостей розвитку ринкової економіки в країні. Цей процес супроводжується прийняттям в Україні низки нормативних актів, що регулюють порядок випуску, обігу, реєстрації цінних паперів. До числа законодавчих актів, спеціально присвячених цій сфері, належать Закони України «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», а також глава 14 «Цінні папери» Цивільного кодексу України, глава 17 «Цінні папери у господарській діяльності» Господарського кодексу України, інші нормативно-правові акти, що регулюють більш вузькі питання щодо випуску та обігу цінних паперів.

Проте, як свідчить досвід розвинутих країн з ринковою економікою, поряд з позитивними формами і досвідом спостерігаються і негативні тенденції та прояви, серед яких особливе місце займає процес криміналізації сфери обігу цінних паперів. Зростання рівня злочинності у сфері обігу цінних паперів є вкрай небезпечним, оскільки тягне за собою порушення нормального порядку функціонування в інших суміжних сферах економічної діяльності, а саме: банківській, кредитно-фінансовій, у сфері приватизації та інших.

На сьогодні український ринок цінних паперів залишається незахищеним від такого роду злочинних посягань. На це впливає низка причин та умов:

1) недосконалість вітчизняного законодавства, наявність прогалин і можливість різноманітного тлумачення його норм;

2) занадто велика кількість органів, що регулюють діяльність емітентів (акціонерних товариств), професійних учасників ринку цінних паперів, довірчих товариств, банків, фондових бірж та інших суб'єктів. Так, до системи органів, які в межах своїх повноважень та компетенції здійснюють регулювання, контроль та інші функції управління у сфері обігу цінних паперів, входять: Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Фонд державного майна, Міністерство економіки, Міністерство фінансів, Національний банк України, Антимонопольний комітет, Державна податкова адміністрація, а також інші державні та правоохоронні органи;

3) відсутність узгодженості у прийнятті законодавчих актів, що вносить плутанину у діяльність учасників ринку цінних паперів;

4) відсутність налагодженої системи взаємодії між різними державними та правоохоронними органами у протидії злочинним проявам у сфері обігу цінних паперів;

5) відсутність розголошеної системи інформування суспільства про злочинні прояви у сфері обігу цінних паперів;

6) відсутність усталеної судово-слідчої практики, необхідного досвіду у працівників судових та правоохоронних органів, відповідних методик розслідування зазначеної категорії злочинів.

Все це впливає на ріст кількості злочинів, що вчиняються у сфері обігу цінних паперів.

Виходячи з викладеного вище, нагальною постає проблема щодо розробки цілої низки кримінально-правових засобів протидії злочинним проявам у сфері обігу цінних паперів, серед яких криміналістичні рекомендації та прийоми займають особливе місце.

Розглядаючи злочини, що вчиняються у сфері обігу цінних паперів, слід відзначити, що даним поняттям охоплені склади злочинів, що передбачають відповідальність за: шахрайство (ст. 190 КК України), привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України), виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199 КК України), порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202 КК України), фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України), легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК України), порушення порядку випуску (емісії)

та обігу цінних паперів (ст. 223 КК України), виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224 КК України), розголошення або використання неоприлюдненої інформації про емітента, його цінні папери (ст. 232[1] КК України), зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК), службове підроблення (ст. 366 КК).

З точки зору криміналістики цінні папери у перелічених складах злочинів можуть відігравати роль як відображуваних, так і відображуючих об'єктів. До першої групи, де цінні папери розглядаються як відображувані об'єкти, слід віднести злочини, в яких самі цінні папери виступають безпосереднім предметом злочинного посягання і на собі відображують криміналістично значущу інформацію. Тобто спосіб їх вчинення передбачає внесення змін до самого цінного паперу як документа. До такого роду можна віднести злочини, відповідальність за які передбачена ст. 199, 224, 366 КК України. Вони можуть бути вчинені у такі способи:

- виготовлення підроблених, фіктивних або неіснуючих видів цінних паперів;
- внесення в документи завідомо недостовірної інформації;
- використання підроблених печатки, штампу або бланку (друкування типографським способом, малювання, ксерокопіювання тощо);
- підробка підписів на цінному папері;
- підробка електронних документів шляхом втручання у роботу відповідних комп'ютерних систем чи мереж тощо.

Друга група складається із злочинів, де цінні папери розглядаються як відображуючі об'єкти, тобто саме за їх допомогою здійснюється реалізація злочинного наміру. До такого роду злочинів можна віднести такі різновиди:

а) злочини, де цінні папери виступають засобом або обумовлюють спосіб вчинення інших різновидів злочинів (ст. 190, 191, 202, 205, 209, 223 КК);

б) злочини, де цінні папери виступають джерелом інформації, розголошення або використання якої за чинним кримінальним законодавством тягне відповідну кримінальну відповідальність, наприклад, розголошення неоприлюднених відомостей про емітента та його цінні папери (ст. 232[1] КК);

в) злочини, де цінні папери виступають як засіб приховування, наприклад, приховування посадовими особами факту розтрати бюджетних коштів за рахунок випуску незабезпечених векселів (ст. 364 КК).

Приймаючи до уваги те, що за механізмом внесення змін у цінні папери вони майже нічим не відрізняються від підробки інших видів документів – грошей, паспортів, лотерейних білетів, бланків суворої звітності тощо, то й організація їх розкриття і розслідування має певні схожі типові ознаки та базується на вже розроблених загальних методичних рекомендаціях. Більш ускладненою є процедура розслідування злочинів другої групи, де цінні папери розглядаються як засіб реалізації злочинного наміру. Саме щодо них виникає потреба в розробці наукової концепції методики їх розкриття, розслідування та профілактики.

При формуванні концепції методики розслідування злочинів, що вчиняються у сфері обігу цінних паперів, найбільш важливими аспектами постають такі:

1) віднесення даної методики до певного рівня в залежності від розробленої криміналістичної класифікації злочинів цього різновиду;

2) визначення елементного складу криміналістичної характеристики цієї категорії злочинів і здійснення їх аналізу;

3) визначення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування злочинів і запропонування програм (алгоритмів) дій слідчого щодо їх розв'язання;

4) розробка рекомендацій щодо тактики проведення окремих слідчих дій;

5) розробка профілактичних заходів слідчого.

Щодо криміналістичної класифікації злочинів, що вчиняються в сфері обігу цінних паперів, то потреба в її розробці насамперед обумовлена тим, що згідно Кримінального кодексу України ці злочини розташовані в його різних розділах, тоді як всі вони мають схожість у криміналістичних рисах, зокрема, у специфіці предмета посягання, структурі способу й обстановки їх вчинення, слідів-ознак та їх особливостей, у типологічних властивостях особи злочинця тощо. Саме ці обставини зумовлюють необхідність у розробці самостійної класифікаційної побудови розглядуваної категорії злочинів як засобу їх впорядкування за криміналістично значущими ознаками. При цьому треба чітко усвідомлювати, що здійснення криміналістичної класифікації злочинів, які вчиняються у сфері обігу цінних паперів, не є самоціллю, оскільки вона розглядається як підстава для визначення відповідного рівня даної методики розслідування у системі окремих криміналістичних методик[1].

[1] Див.: Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування // Вісник Академії правових наук України. – № 3 (30). – 2002. – С. 162.

Розглядаючи зазначену проблематику, необхідно наголосити на тому, що серед учених-криміналістів на сьогодні не існує єдиної думки стосовно класифікаційних побудов як самих злочинів, так і методик їх розслідування. Так, вперше пропозиції щодо криміналістичної класифікації злочинів були висловлені О.М. Васильєвим і М.П. Яблоковим. „Класифікація злочинів у методиці їх розслідування, – наголошували вони, – повинна виходити не з кримінально-правових характеристик, а із криміналістичних за різноманітними підставами, що мають значення для розкриття злочинів, механізму формування доказів"[2].

Разом з тим деякі автори виступали проти використання лише криміналістичних ознак для криміналістичної класифікації злочинів. Так, О.Н. Колесниченко зазначав, що для методики розслідування криміналістична класифікація злочинів є важливим елементом з точки зору правильного поєднання критеріїв кримінально-правового та криміналістичного характеру. І в основі класифікації злочинів на види (різновиди, групи і підгрупи) повинні лежати саме кримінально-правові ознаки, кримінально-правова характеристика завжди у загальному виді визначає методику. Те, що методика розслідування обумовлена багатьма криміналістичними ознаками (способом вчинення злочину та ін.), не виключає основоположного впливу на неї кримінально-правових положень.[3] Саме ця думка визначила головний напрямок подальшого розвитку криміналістичної класифікації злочинів.

Останнім часом з'являються нові погляди щодо проблеми класифікації криміналістичних методик. Вони стосуються головним чином розподілу методичних рекомендацій за ступенем спільності (рівнем конкретизації). Так, Ю.П. Гармаєв та О.Ф. Лубін виділяють такі рівні системи криміналістичних методик: базову, загальні та окремі[4]. Б.Є. Лук'янчиков досліджує нетрадиційні методики розслідування, які розробляються за змішаними (криміналістичними) підставами і вживає для їх позначення назву – вневидові методики розслідування злочинів.[5]

[2] Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. А.Н. Васильева, Н.П. Яблокова. – М., 1091. – С. 425.

[3] Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. – Х., 1976. – С. 14.

[4] Гармаев Ю.П., Лубин А.Ф. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: теория и практика. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 163.

[5] Лук'янчиков Б.Є. Вневидові методики розслідування злочинів як напрямок удосконалення криміналістичної методики: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. – К., 2001. – С. 9.

Виходячи з того, що на процес здійснення криміналістичної класифікації злочинів насамперед впливають чинники, котрі обумовлюють специфіку їх розкриття і розслідування, а саме: організацію та планування, висунення версій, визначення слідчих ситуацій і системи слідчих дій, заходів щодо їх розв'язання[6], найбільш придатною, як видається, слід визнати трьохрівневу систему розподілу окремих криміналістичних методик[7]. До такої системи входять: 1) *групові (міжвидові)* окремі криміналістичні методики розслідування (груп злочинів, класифікованих відповідно до групування їх в Особливій частині КК та на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам); 2) *видові* окремі криміналістичні методики розслідування (видів злочинів, які розрізняються в розділах Особливої частини КК); 3) *підвидові* окремі криміналістичні методики розслідування (підвидів чи різновидів, виділених з-поміж злочинів одного виду за криміналістично значущими ознаками).

При вирішенні питання, до якого рівня треба звертатися при формуванні концепції методики розслідування злочинних проявів, що вчиняються у сфері обігу цінних паперів, слід враховувати наступне: а) рівень кримінально-правових, криміногічних та криміналістичних розробок у цій сфері злочинної діяльності; б) нагальність потреб судово-слідчої практики у розробці методичних рекомендацій стосовно організації розкриття і розслідування такого роду злочинних проявів; в) наявність достатнього емпіричного матеріалу (судової практики) для проведення необхідного узагальнення та виокремлення певних закономірностей, що притаманні цим злочинам.

Спираючись на зазначені обставини, можна дійти висновку, що сукупність криміналістично значущих ознак надає можливість виділити таку окрему методику, яка б мала певну відмінність від сумісних, тобто свою криміналістичну характеристику, типові версії, типові слідчі ситуації тощо. Саме сукупність цих ознак обумовлює визначення відповідного рівня криміналістичної методики, що виокремлюється.

---

[6] Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування // Вісник Академії правових наук України. – № 3 (30). – 2002. – С. 161.

[7] Див.: Жирний Г. Деякі питання криміналістичної методики // Матеріали наукової конференції «Конституція України – основа модернізації держави та суспільства. 21-22 червня 2001 р., Харків». – Х., 2001. – С. 380; Журавель В. Вказ. праця. – С. 161.

Аналіз сучасних наукових розробок[8], а також судово-слідчої практики щодо злочинних проявів у сфері обігу цінних паперів і насамперед її кількісні показники, надають підстави стверджувати, що на сьогодні існують реальні можливості для розробки, в першу чергу, міжвидової (групової) методики розслідування цієї категорії злочинів. Зазначений рівень є відносно новим у структурній побудові методик розслідування окремих видів злочинів, поява якого повністю пов'язана з впровадженням криміналістичної класифікації злочинів. Він окреслює специфіку криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються у сфері обігу цінних паперів, яка буде відображати інформацію достатньо високого рівня абстракції і надавати загальні орієнтири щодо її застосування, але це не зменшує її практичної значущості. „Пізнаючи ознаки класу, – зазначає В.О. Образцов, – ми тим самим пізнаємо й ознаки його частин, а повідомляючи про них слідчого, ми інформуємо його про ознаки підкласу. І саме в цьому полягає головне раціональне зерно проблеми розробки та впровадження у слідчу практику рекомендацій, що містять у собі загальні методики розслідування криміналістично схожих видів злочинів"[9].

Запропонований напрямок побудови методики розслідування можливий через реалізацію прогностичної функції криміналістики, коли методика розслідування певних категорій злочинів створюється на підставі наукових розробок. У цих випадках наука випереджає практику, компенсує відсутність необхідного емпіричного матеріалу або узагальнює існуючі рекомендації за типовими ознаками, що притаманні не одному виду злочинів, а цілій їх групі[10]. Також при побудові такої методики розслідування широко використовується досвід зарубіжних країн. При

---

[8] Див.: Андрущенко І.Г. Державний контроль діяльності учасників фондового ринку України (організаційно-правовий аспект): Автореф. ...канд. юрид. наук. – Київ, 2004. – 18 с.; Коваленко П.М. Запобігання шахрайству на фінансових ринках у біржовій торгівлі. Автореф. ... канд. юрид. наук. – Київ, 2005. – 20 с.; Курмаев Р.Р. Методика расследования мошенничества на рынке ценных бумаг: Автореф. ...канд. юрид. наук. – Москва, 2004. – 28 с.; Сахарова О.Б. Попередження органами внутрішніх справ злочинів, що вчиняються на ринку цінних паперів: Автореф. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2003. – 18 с.; Файєр Д.А. Механізми формування та легалізації тіньового капіталу в сфері приватизації та на фондовому ринку // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. – № 575. – 2004. – С. 47-53 та ін.

[9] Образцов В.А. Криминалистическая классификация преступлений. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988. – С. 63.

[10] Журавель В. Криміналістична класифікація злочинів: засади формування та механізм застосування // Вісник Академії правових наук України. – № 3 (30). – 2002. – С. 164.

цьому не йдеться про копіювання цього досвіду без будь-яких змін та уточнень, оскільки Україна ще й досі чітко не визначилась щодо запровадження суто „американської" чи „німецької" моделі фондового ринку. На сьогодні можна говорити про формування проміжної моделі, що складається під впливом багатьох факторів і являє собою суміш європейської моделі, в якій універсальний комерційний банк володіє пакетами акцій нефінансових підприємств, і американської моделі, яка орієнтується на операції з цінними паперами за участю, насамперед, небанківських фінансових установ[11].

Визначаючи міжвидовий (груповий) рівень методики розслідування злочинів у сфері обігу цінних паперів як такий, що відповідає умовам сьогодення, не слід виключати у певній перспективі і можливість побудови й видових і підвидових методик розслідування цього різновиду злочинних проявів.

Щодо видового рівня як найбільш традиційного, що базується на кримінально-правовій класифікації злочинів, то на підставі світової практики можна спрогнозувати зростання кількості злочинних проявів у сфері обігу цінних паперів і як наслідок виникнення потреби у розробці більш конкретизованих методик їх розслідування, наприклад, методики розслідування порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів (ст. 223 КК), методики розслідування розголошення або використання неоприлюдненої інформації про емітента або його цінні папери (ст. 232[1] КК України).

Накопичення емпіричного матеріалу, поява нових способів реалізації злочинних намірів у сфері обігу цінних паперів неминуче призведе до потреби у розробці підвидових окремих криміналістичних методик розслідування (мікрометодик) цих різновидів злочинів як найбільш наближених до потреб практики, тих, що базуються на детальному аналізі елементів криміналістичної характеристики, виявленні кореляційних залежностей між ними. Саме на такому рівні можливо сформулювати максимально конкретні завдання розслідування, здійснити побудову алгоритму дій слідчого в тій чи іншій ситуації.

Як перспективні мікрометодики у сфері обігу цінних паперів можна виділити наступні: методика розслідування шахрайства з цінними паперами; методика розслідування легалізації

[11] Див.: Андрущенко І.Г. Державний контроль діяльності учасників фондового ринку України (організаційно-правовий аспект): Автореф. ...канд. юрид. наук. – Київ, 2004. – С. 8.

(відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, із використанням фондових бірж; методика розслідування комп'ютерних злочинів на фондовому ринку тощо.

Ще однією категорією, що утворює фундамент концепції окремої методики розслідування злочинів у сфері обігу цінних паперів, слід визнати криміналістичну характеристику цього різновиду злочинів, яку треба розглядати як сукупність криміналістично значущих даних щодо злочинних дій на ринку цінних паперів, яка відбиває типові суттєві ознаки (риси) даного виду злочинних діянь, кореляційні зв'язки між ними, та має значення для їх розкриття та розслідування.

Виходячи з групового (міжвидового) рівня методики розслідування злочинів у сфері обігу цінних паперів, їх криміналістичну характеристику доцільно представити у формі описової моделі, котра буде містити загальні відомості щодо основних її елементів, таких як предмет злочинного посягання, способи (злочинні механізми) приготування, здійснення та приховування злочину, час, місце та обстановка вчинення злочинів, особа злочинця, типові матеріальні сліди як наслідки вчинення злочинів у сфері обігу цінних паперів.

На наш погляд, саме вказана сукупність елементів криміналістичної характеристики злочинів у сфері обігу цінних паперів дозволить здійснити їх належний криміналістичний аналіз.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 5 від 23.05.2007 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор ***В.А. Журавель***

НАШІ ВІТАННЯ

З ювілеєм!

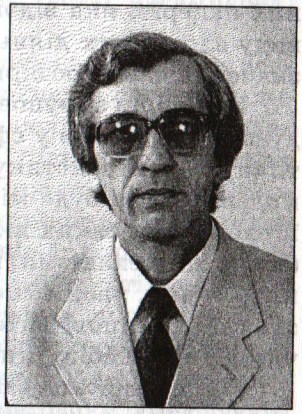

Чотирнадцятого жовтня цього року виповнилось 60 років від дня народження і 35 років науково-педагогічної діяльності кандидата юридичних наук, професора кафедри кримінального права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого **Володимира Ілліча Тютюгіна.**

В.І. Тютюгін народився у місті Бугульма Татарської АРСР у сім'ї службовців. У 1967 році вступив до Харківського юридичного інституту, після закінчення якого, у 1971 році був рекомендований до аспірантури на кафедру кримінального права. У 1975 році він успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид покарання за радянським кримінальним правом» під науковим керівництвом доктора юридичних наук, професора М.І. Бажанова. З того часу В.І. Тютюгін пов'язав своє життя і творчу діяльність з Національною юридичною академією України ім. Ярослава Мудрого, де працював спочатку на посаді асистента, згодом старшого викладача, доцента, а сьогодні – професора кафедри кримінального права.

В.І. Тютюгін є автором більше 80 друкованих наукових праць, у тому числі двох монографій: «Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид покарання за радянським кримінальним правом» (1982 р.), «Дополнительные наказания: назначение, освобождение от наказания, погашение судимости» (1987 р.); співавтором 6-ти підручників з кримінального права України (як із Загальної, так і з Особливої частин), 3-х науково-практичних коментарів КК України 2001 р., навчально-довідкового посібника «Судова експертиза», тощо.

Наукові праці В.І. Тютюгіна є ґрунтовними розробками питань поняття та системи покарань, призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування, погашення та зняття судимості. Вони складають значний доробок кримінально-правової думки. Однак не лише проблеми застосування покарання знаходяться в колі наукових інтересів професора. Він також плідно досліджує проблеми кримінальної відповідальності за злочини у сфері службової діяльності, злочини проти правосуддя та інші питання кримінально-правової науки та практики застосування закону. Його дослідження і доробки багато в чому знайшли відтворення у статтях КК України 2001 р.

Плідною є і багаторічна викладацька діяльність В.І. Тютюгіна у Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого. Його лекції із Загальної частини кримінального права України відрізняються теоретичною глибиною і, водночас, простотою і доступністю викладення, тісним зв'язком з практикою застосування кримінального закону, «живою» науковою мовою. Неодноразово читав він лекції з кримінального права і на курсах підвищення кваліфікації, за що постійно одержував подяки від Харківського філіалу республіканських курсів підвищення кваліфікації, а також на Ульянівському факультеті Всесоюзного юридичного заочного інституту.

У різний час в долі кожного з нас, своїх учнів, професор відіграв значну роль, залучивши до науки кримінального права. Під науковим керівництвом В.І. Тютюгіна підготували кандидатські дисертації: О.В. Ус «Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину» (2005 р.); А.О. Байда «Відповідальність за незаконну лікувальну діяльність за КК України (аналіз складу злочину, питання кваліфікації)» (2006 р.); О.В. Євдокімова «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом» (2007 р.); В.П. Герасименко «Заміна покарання більш м'яким при його відбуванні за кримінальним правом України» (2007 р.). Зараз він є науковим керівником з підготовки ще 3-х кандидатських дисертацій.

Слід зазначити, що професор не обмежується виключно роллю наукового керівника, а є для нас наставником і вчителем у житті. До нього завжди можна звернутися за порадою, підтримкою або з низкою запитань, які стосуються не лише окремих положень науки кримінального права і методики викладення цієї дисципліни, а й якихось життєвих ситуацій і труднощів.

З ним можна обговорити будь-яке кримінально-правове питання і одержати аргументовану і змістовну відповідь. Він завжди дуже поважно ставиться до своїх учнів та їх наукових пошуків, щиро радіє їх, навіть маленьким успіхам; підтримує і розвиває ті найкращі традиції спілкування з учнями, які йому передав його вчитель – М.І. Бажанов.

Неможливо не оцінити людські якості вельмишановного ювіляра. Вимогливість і наукова принциповість у нього поєднуються з доброзичливістю і прагненням підтримати і надати допомогу у будь-яких наших починаннях. Загальновідомими є його порядність і інтелігентність, ерудованість і мудрість, відкритість і відвертість, чудове почуття гумору, душевна щедрість і доброта.

Учні В.І. Тютюгіна щиро вітають свого вчителя зі славетним ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, подальших творчих звершень, добробуту й усіляких успіхів у житті. Ми пишаємося тим, що доля звела нас з Вами, дорогий учителю, і намагатимемося бути гідними називатися Вашими учнями.

О. Ус, А. Байда, О. Євдокімова, В. Герасименко.

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кальман О.Г., Христич І.О. Основні тенденції розвитку злочинності в Україні в сучасних умовах 3

Головкін Б.М. Системний підхід до поняття тяжкої корисливо-насильницької злочинності 29

Демидова Л.М., Дорош Л.В. Щодо проблем визначення розміру шкоди, заподіяної злочином, та розміру штрафу за Кримінальним кодексом України 49

Демидова Л.М. «Майно» і «майнова шкода» за законодавством Англії та України: порівняльний аналіз 55

Дорош Л.В. Статева недоторканість особи та її кримінально-правова охорона 67

Панов М.М. Платіжні картки як предмет злочину, передбаченого ст. 200 КК України 76

Федосєєв В.В. Незаконне переправлення осіб через державний кордон України (коментар до ст. 332 КК України) .. 84

Головкін Б.М., Блага А.Б., Шевченко Л.О., Шрамко С.С. Кримінологічна характеристика та запобігання корисливій і корисливо-насильницькій злочинності жінок в Україні 102

Батиргареєва В.С. Вплив місць позбавлення волі на розвиток злочинної „кар'єри" рецидивістів 125

Яковець І.С. Міжнародна практика оцінки ефективності діяльності системи виконання кримінальних покарань 136

Любжина Т.К. Права жінок, засуджених до позбавлення волі 144

Зеленецкий В.С. Эксплуатационные свойства уголовного дела 154

Погорецький М.А. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності як приводу до порушення провадження у кримінальній справі 169

Глинська Н.В. Методичні засади визначення критеріїв для оцінки доброякісності кримінально-процесуальних рішень 181

Шепітько В.Ю. Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства 194

Журавель В.А. Проблеми ефективності організаційно-тактичних засобів розслідування злочинів 200

Ковтуненко Л.П. Проблеми алгоритмізації діяльності слідчого в ситуаціях, що виникають у ході проведення окремої слідчої дії 209

Авдєєва Г.К. Проблеми формування методів судової експертизи 214

Сіроджа І.Б., Смородін М.О., Смородіна О.С. Використання засобів інженерії квантів знань для ідентифікації людини за фотопортретом з метою боротьби зі злочинністю 224

Шостко О.В. Законодавчі та практичні аспекти боротьби з організованою злочинністю в Італії 231

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Баулін Ю.В., Зеленецький В.С. Питання удосконалення законодавства України у сфері боротьби зі злочинністю ("круглий стіл") 239

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

Попрас В.О. Встановлення штрафу як виду покарання в санкціях, залежно від ступеня тяжкості злочину 247

Семикіна Л.О. Теоретичні проблеми способу вчинення вимагання 258

Кічигіна С.С. Концептуальні підходи до формування методики розслідування злочинів у сфері обігу цінних паперів 269

НАШІ ВІТАННЯ

Володимир Ілліч Тютюгін 278

Питання боротьби
зі злочинністю

Збірник наукових праць
Випуск № 14

Відповідальний за випуск: *Четверикова О.С.*
Коректор: *Кузьменко О.О.*
Комп'ютерна верстка: *Кузьменко О.Г.*

Підписано до друку 04.10.2007. Формат 60х84.
Гарнітура шкільна. Друк різо. Папір офс.
Умовно-друк. арк. 16,5. Обл.-видавн. арк. 18,2.
Зак. № 48.
Наклад 500 прим.
Ціна договірна.

Видавництво "Кроссроуд"
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1882 від 27.07.2004 р.